

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

Інтернет-
підтримка

Історія України

ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ІСТОРІЇ

9

УДК [94(477)''18'':37.016](075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.03.2017 №417)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Ж. Г. Бабенко, учитель Криворізької загальноосвітньої школи I—III ступенів №111 Криворізької міської ради Дніпропетровської області, учитель-методист;

В. В. Бич, методист Районного методичного кабінету Бережанської районної ради, учитель-методист, заслужений працівник освіти України;

Н. В. Калкутіна, доцент кафедри філософії освіти, теорії й методики суспільствознавчих предметів Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат історичних наук

Гісем О. В.

Г51 Історія України для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням історії : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2017. — 256 с. : іл.

ISBN 978-617-09-3370-6.

УДК [94(477)''18'':37.016](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали
до підручника розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-3370-6

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2017
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2017

Шановні дев'ятикласники та дев'ятикласниці!

Перед тим як розпочати вивчення нового періоду історії України, необхідно за змістом підручника ознайомитися з його структурою. Матеріал об'єднано у вісім розділів, що містять кілька параграфів, які, у свою чергу, складаються з кількох пунктів. Дати основних подій, поняття і терміни, імена історичних діячів, на які необхідно звернути увагу і запам'ятати, виділені в тексті чорним шрифтом. Окремими візками подаються тлумачення найважливіших понять.

Важливе значення для засвоєння матеріалу мають історичні документи, ілюстрації, карти й схеми. Працюючи з параграфом, необхідно обов'язково прочитати включені до нього документи і відповісти на запитання до них. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, що пояснюють зміст зображеного. До деяких із них слід виконати завдання. Робота з історичною картою сприятиме формуванню уявлень про те, де відбувалися події і які зміни вони спричинили. Наведені в параграфах схеми розкривають зв'язки між складовими історичних явищ, пояснюють їх особливості тощо.

Параграфи завершуються висновками, які допоможуть вам визначити розглянуті в них провідні ідеї.

Перевірити свої знання вам дозволять запитання і завдання, наведені після кожного параграфа. Підсумувати матеріал розділу ви зможете за допомогою узагальнюючих запитань і завдань.

У кінці підручника ви знайдете **додатки**: плани-схеми для самостійної роботи з підручником та додатковою літературою; визначення основних термінів і понять; хронологічну таблицю основних подій.

Проте не завжди інформації, наведеної в підручнику, достатньо для того, щоб підготуватися до уроків, зокрема до практичних занять, які потребують опрацювання додаткових джерел. А можливо, у вас виникне бажання поглибити свої знання та знати більше, ніж написано в підручнику. Із цією метою автори створили електронний освітній ресурс, на яко-

му розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів та запитання до них, тести для самоконтролю тощо. Усе це ви знайдете за електронною адресою: **interactive.ranok.com.ua**. Посилання на електронні матеріали розміщено на сторінках підручника спеціальною позначкою **i**.

Деякий матеріал параграфів об'єднано у спеціальні рубрики.

► **За цим параграфом ви зможете** — стислий виклад основних навчальних завдань.

► **Пригадайте** — запитання, що допоможуть пригадати з вивченого раніше те, що необхідно для розуміння нового матеріалу.

► **Документи розповідають** — фрагменти історичних джерел і запитання до них.

► **Постать в історії** — інформація про видатних історичних діячів, яка допоможе зрозуміти їх внесок в історію.

► **Цікаві факти** — цікава додаткова інформація про історичні події, пов'язані зі змістом матеріалу параграфа.

► **Висновки** — стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа.

► **Запитання та завдання** — запитання й завдання до параграфів, що поділяються на чотири групи:

Перевірте, як ви запам'ятали — наведені тут запитання дозволять вам здійснити самоперевірку й переконатися, чи добре ви запам'ятали розглянутий матеріал.

Подумайте і дайте відповідь — запитання цієї групи спрямовані на осмислення прочитаного й розвиток на підставі цього вмінь давати розгорнуту відповідь.

Виконайте завдання — тут розміщені завдання, спрямовані на формування й розвиток умінь працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо.

Творче завдання — тут ви знайдете багато цікавих завдань, що виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання за допомогою додаткової літератури або ресурсів Інтернету.

§ 1. Вступ до історії України кінця XVIII — початку XX ст.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати хронологічні межі періоду історії України, який ви будете вивчати в цьому році; скласти загальне уявлення про зміст Нової доби в історії України; пояснювати, що таке українське національне відродження.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Який період історії України ви вивчали в минулому році? Назвіть його хронологічні межі. **2.** Імена яких видатних діячів вітчизняної історії цієї доби ви пам'ятаєте? У чому був їхній внесок в історію України?

ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Назва періоду	Хронологічні межі
Стародавня історія	Поява людини на Землі — IV ст. н. е.
Середньовічна історія	V ст. н. е. — кінець XV ст.
Нова історія	XVI — початок XX ст.
Новітня історія	1914 р. — початок XXI ст.

1 «УКРАЇНСЬКЕ ХІХ СТОЛІТТЯ». У 9 класі ви продовжите вивчення курсу історії України, розпочатого в попередні роки.

Вивчаючи Нову історію України, ви дізнаєтесь, які події розгорталися на наших землях наприкінці XVIII — на початку XX ст., що в усій Європі стало добою **модернізації** всіх сфер життя суспільства. Помітні зміни відбувалися в цей час і на українських землях.

Модернізація — у суспільстві: широкомасштабний процес, в основі якого лежить запровадження змін і вдосконалень, пов'язаних із необхідністю перетворення всіх сфер життя суспільства відповідно до сучасних вимог.

Досить поширеною є точка зору, що одним із явищ, характерних для нової епохи в історії людства, стала поява **модерних націй**. Важливу роль у цьому, як вважають деякі вчені, відіграла Велика французька революція кінця XVIII ст. На їхню думку, саме революція, замінивши звичний раніше заклик «Хай живе король!» на новий — «Хай живе нація!», завершила донаціональну еру та започаткувала нову — еру національного існування.

Для того щоб зрозуміти роль націй як суб'єктів історичного процесу, необхідно зрозуміти, що ж таке нація. У ХІХ ст. над цим стали розмірковувати чимало європейських дослідників. Усі вони звертали увагу на те, що поступово нації починають посідати важливе місце в історії людства. Саме тому ХІХ століття назвали епохою **націоналізму**.

Нація — стійка історична спільність людей, що характеризується специфічними етнічними рисами, зумовленими особливостями економічного й культурного розвитку, спільною територією, мовою, побутом, звичаями, а також відображенням цих чинників у суспільній свідомості та рисах характеру.

Націоналізм — система ідей і політика в національному питанні, основою яких є визнання першості національного чинника в суспільному розвитку.

Нова доба нашої історії вмістила багато подій. Проте головною з них, що визначила її історичне обличчя та склала основний зміст «українського ХІХ століття», як назвав його знаний український історик І. Лисняк-Рудницький, стало **національне відродження українців**.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З есе французького мислителя Е. Ренана «Що таке нація?»

Нація — це наслідок довготривалої роботи, жертвості й відданості. Спільна справа в минулому і прагнення ще раз разом здійснити велике в сучасному — ось головна умова для того, щоби бути нацією...

Нація — це велика спільність, створена розумінням, усвідомленням жертви, колись принесеної, та готовність до нової жертви. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією і розумінням,

чітко висловленим прагненням продовжувати життя спільноти, існування нації... це щоденний плєбісцит.

? **1.** Як розумів процес появи націй Е. Ренан? **2.** Як ви розумієте твердження, що існування націй є «щоденним плєбісцитом»? **3.** Завдяки чому, на думку автора, нація існувала в минулому й відновлюється в сьогоденні?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Як характеризує поняття «нація» найавторитетніший із сучасних англomовних тлумачних словників — вебстерівський

[Нація]... будь-яка група людей, що мають спільні інститути та звичаї, почуття однорідності та спільного інтересу. Більшість націй сформовані із конгломератів (великих об'єднань — *Авт.*) племен, або народів спільного етнічного походження, або ж різних етнічних груп, змішаних в одне ціле тривалою взаємодією. Найхарактернішими ознаками [нації] зазвичай вважаються єдина спільна мова або близькі діалекти, спільна релігія, традиції, історія, спільне розуміння правди і кривди та більш-менш компактне територіальне розташування.

Проте одного чи декількох із цих елементів може бракувати, що не заважає групі залишатися спільнотою інтересів та не заперечувати прагнення жити разом і претендувати на ім'я нації.

? 1. Як характеризується нація? 2. Які ознаки нації у джерелі визначають як найхарактерніші? Чи поділяєте ви їхню думку? Обґрунтуйте свою точку зору. 3. Порівняйте наведене розуміння нації з тим, що існувало в XIX ст., і наведеним у параграфі сучасним його тлумаченням українськими істориками.

У XX — на початку XXI ст. вчені значно поглибили розуміння націй. Поширилося уявлення про те, що їх поява є закономірним явищем соціально-економічного та політичного розвитку суспільства, його модернізації.

Національне відродження — процеси, пов'язані з пробудженням національної свідомості бездержавних народів.

Національна свідомість — усвідомлення окремими людьми своєї належності до певного колективного цілого, наявності волі до його підтримки, віри у спільну долю з ним, відчуття солідарності зі «своїми» тощо.

Європейські мислителі XIX ст., які запровадили термін «національне відродження», вважали, що нації, які існували раніше й за несприятливих умов занепали, тепер прагнуть відродитися. Однак фактично за своїм змістом цей процес набув форми творення нових націй як суб'єктів модерної європейської історії. Національне відродження слов'янських народів долало кілька стадій, що визначаються вченими як фольклорно-етнографічна (вивчення дослідниками-ентузіастами історії, звичаїв та мови свого народу), культурницько-літературна (відродження мови, створення нею літературних творів, поширення національної свідомості серед широких верств населення) та політична (виникнення політичних організацій, які розгортають боротьбу за незалежність своєї нації).

Процеси українського національного відродження в модерну добу в цілому відповідають цій схемі. Шлях, який подолали українці протягом цього часу, перебуваючи під владою Російської та Австрійської імперій, був тяжким і складним. Однак наш народ пройшов його гідно: не втратив своєї мови, культури та історії, заклав підвалини індустріального суспільства, довів своє право на місце в спільноті новоевропейських націй. З основними подіями, які відбувалися на українських землях протягом цього часу, ви ознайомитеся в цьому підручнику.

2 УКРАЇНА В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. У другій половині XVIII ст., як вам уже відомо з минулого року, у Центральній та Східній Європі відбулися значні територіальні зміни. Для України їх наслідком стало те, що її

Центральна вулиця Юзівки (сучасне місто Донецьк). Початок XIX ст.

? Визначте за ілюстрацією особливості вулиці міста тогочасної Наддніпрянщини.

Селянка з Покуття (східна частина сучасної Івано-Франківської області). XIX ст.

? Опишіть особливості вбрання тогочасної української селянки.

Гуцул. XIX ст.

землі в основному опинилися у складі Російської та Австрійської імперій. Особливості розвитку цих держав у XIX ст. мали великий вплив на тогочасний розвиток українських земель.

Модернізація для європейських країн XIX ст. стала часом докорінних перетворень, побудованих на розвитку науки й технологій та пов'язаних із цим змінах у всіх сферах життя людей. На її основі формувалося **індустріальне суспільство**, де провідне місце посідала машинна індустрія, визначаючи його економічне процвітання, військову силу та міжнародний авторитет.

Індустріальне суспільство — суспільство, у якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості (як основи й провідного сектору економіки) та відповідних соціально-політичних структур.

Однією з ознак становлення індустріального суспільства в країнах Європи стала **урбанізація** — зосередження населення та економічного життя у великих містах. Іншою ознакою нової епохи стало розгортання **міграційних** процесів у формі **еміграцій** та **імміграцій**.

Міграція — переміщення людей, пов'язане зі зміною постійного місця проживання.

Еміграція — вимушене або добровільне переселення людей до інших країн з економічних, політичних або релігійних причин.

Імміграція — в'їзд іноземців до країни на тривале або постійне проживання.

Становлення індустріального суспільства й пов'язані з ним зміни у структурі населення сприяли розвитку сільського господарства. На селі з'явилися парові жниварки, молотарки, косарки тощо. Унаслідок цього протягом XIX ст. кількість населення, зайнятого в сільському господарстві, зменшувалася.

Розвиток сільського господарства був пов'язаний із поширенням **ринкових відносин** та розгортанням промислової революції (перевороту). Сільське господарство забезпечувало нові промислові підприємства робочою силою й водночас було ринком збуту промислової продукції.

Ринкові відносини — відносини, що виникають між товаровиробниками й покупцями в процесі купівлі-продажу, органічний зв'язок між виробництвом і споживанням.

Промислова революція розгорталася в Європі в напрямку із заходу на схід. На межі 30—40-х рр. XIX ст. вона досягла Російської та Австрійської імперій, до складу яких входили українські землі. Головним наслідком промислової революції стала заміна аграрно-ремісничого суспільства на індустріальне.

У модерну добу традиційні стани поступилися місцем новим соціальним верствам. Важливу роль у розвитку суспільства стали відігравати «ділові люди» (підприємці), чиновники та інтелігенція. Найчастіше вони мали добру освіту, працювали та були основою стабільності суспільства. Важливим чинником, що впливав на суспільний розвиток, стали промислові робітники, умови життя більшості яких спочатку були дуже тяжкими.

Для ідейних пошуків початку XIX ст. була характерною потужна хвиля нових теорій, поглядів і рухів, пов'язаних значною мірою з намаганнями зрозуміти й засвоїти уроки Великої французької революції кінця XVIII ст. Розчарування в ідеалах Просвітництва спричинило формування нових ідейно-політичних течій:

► **лібералізму** — об'єднував прихильників парламентського устрою, для яких першочерговим було питання економічних, громадянських і політичних прав та свобод людини;

► **консерватизму** — відображав погляди тих, хто виступав за збереження традиційних цінностей, заперечував необхідність рішучих змін у суспільстві, схилившись до поступових перетворень;

► **радикалізму** — об'єднував прихильників проведення рішучих змін у суспільстві, його радикальної і негайної перебудови.

Одночасно з ними сформувався **націоналізм**, що об'єднував тих, хто вважав пріоритетним чинником суспільного розвитку нації. Він, як стверджують деякі дослідники, став однією з найвпливовіших і найжиттєздатніших ідеологій у подальшій історії людства. Нація, на думку прибічників націоналізму, є однією з найбільших цінностей, що повинна бути вільною й жити власним політичним життям, маючи автономію чи незалежну державу. Право на це є одним із природних невід'ємних прав людини. Саме націоналізм був в основі тогочасних національно-визвольних рухів, інколи поєднуючись із радикалізмом.

Усі зазначені явища й процеси, що охопили європейські країни в XIX ст., знайшли відображення в розвитку українських земель.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Національне пробудження бездержавних народів, пов'язане з поширенням ідей націоналізму, стало невід'ємною складовою європейського суспільно-політичного життя XIX ст. Особливо багато національних рухів у цей час виникло в Центрально-Східній Європі, народи якої перебували під владою Австрійської, Османської та Російської імперій. Національне відродження стало тут реакцією на політику імперського поневолення та ігнорування національних прав народів. Одним із європейських національних рухів бездержавних народів став і український.

ВИСНОВКИ

■ У 9 класі ви завершите вивчення Нової історії України, ознайомившись із подіями, що відбувалися на її землях наприкінці XVIII — на початку XX ст. Головним змістом «українського XIX століття» у суспільно-політичній сфері стало національне відродження українців.

■ Модернізація, що в XIX ст. охопила Європу, спричинила значні зміни в розвитку народів, які її населяли, зокрема українців.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Якими є хронологічні межі Нової історії? 2. Який етап Нової історії України вивчається в 9 класі? 3. Що таке національне відродження? 4. Що таке індустріальне суспільство? 5. Якими є дві форми міграційних процесів? 6. Що таке ринкові відносини?

 7. Чому, на вашу думку, національне відродження українців вважають основним змістом «українського XIX століття»? 8. Які зміни відбувалися під час модернізації, що охопила Європу в XIX ст.?

 9. Покажіть на карті, які територіальні зміни, пов'язані з державною належністю українських земель, відбулися наприкінці XVIII ст. Порівняйте межі

розселення українців наприкінці XVIII ст. та сучасні кордони України. 10. Об'єднайтеся в малі групи й сформулюйте якомога більше підстав, для чого необхідно вивчати історію України. Обміняйтеся думками між групами та складіть загальний перелік.

 11. Чому, на вашу думку, саме зараз варто замислитися над тим, для чого ми вивчаємо історію? 12. Історик І. Крип'якевич писав: «Сила України полягає в тому, що вона постійно підтримувала зв'язки із Західною Європою і звідти переймала всі живі культурні течії. Для Європи її значення полягало в тому, що Україна творила висунутий найбільше на схід бастион європейської культури». Поясніть, як ви розумієте цю думку.

Розділ I УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 2. Наддніпрянська Україна у складі Російської імперії

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Російської імперії; пояснювати, яким було національне та соціальне становище населення Наддніпрянщини; визначати особливості політики російського уряду щодо населення українських земель.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть історико-етнографічні регіони українських земель у другій половині XVIII ст. **2.** Як і коли російський уряд ліквідував Гетьманщину та Запорозьку Січ? **3.** Унаслідок яких подій до складу Російської імперії увійшли Приазов'я, Причорномор'я, Крим та Правобережна Україна?

1 АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Наприкінці XVIII ст. Російська імперія володіла Слобожанщиною, Лівобережжям, Правобережжям та Півднем (див. схему), що становило близько 85 % земель, заселених українцями. Підвладні Росії території називали Наддніпрянською Україною, або Наддніпрянщиною. На українські землі було поширено загальноімперський адміністративно-територіальний устрій.

Було запроваджено поділ на **губернії**, які, у свою чергу, поділялися на **повіти**.

Губернія — основна адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії із 1708 р.

Повіт — адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських землях із другої половини XIV ст. до 1923 р.

Генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії в 1775—1917 рр., до складу якої входила одна або кілька губерній.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. імперський уряд став запроваджувати нові адміністративно-територіальні одиниці — **генерал-губернаторства**. Влада генерал-губернатора, особливо на підкорених імперією землях, мала характер військової диктатури. Він був наділений практично необмеженими повноваженнями, зосереджуючи військову, адміністративну, судову та фінансову владу на підконтрольній території. На посади губернатора і генерал-губернатора імператор призначав представників дворянства.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ПОДІЛ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у Російській імперії не враховував історичних традицій адміністративного устрою Наддніпрянщини й мав на меті привести їх у відповідність до інших регіонів у її складі.

В імперських колах стосовно українських земель використовували інші назви: Правобережжя називали Південно-Західним краєм, Південь — Новоросією, Лівобережжя і Слобожанщину — Малоросією.

2 ЛІВОБЕРЕЖНА І СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА. Кількість населення українських земель, підвладних Російській імперії, упродовж кінця XVIII — XIX ст. збільшилася приблизно втричі: із 7,7 до 23,5 млн осіб. Однак це відбувалося не лише за рахунок природного приросту населення, а й переселень представників інших народів до Наддніпрянщини.

У Російській імперії стосовно українців використовували назву «малороси», хоча в тогочасних наукових публікаціях і літературі досить поширеними були також визначення «українці» та «Україна».

Національний склад і соціальна структура різних регіонів Наддніпрянської України мали певні відмінності.

На Лівобережжі кількість українців у складі населення була найбільшою й сягала 95 %. Серед національних меншин найбільшу частку становили євреї, для яких наприкінці XVIII ст. було запроваджено «**смугу осілості**».

«**Смуга осілості**» — територія компактного проживання євреїв, що існувала в Росії в 1791—1917 рр., за межами якої їм було заборонено селитися.

На Слобожанщині українці становили близько 86 % населення краю. Найбільш численною національною меншиною були росіяни, які переважали у східних частинах регіону.

Більшість українського населення Лівобережжя та Слобожанщини становили нащадки козаків та селяни. Козаки, які після ліквідації козацьких полків залишили військову службу, отримали статус особисто вільних державних селян. Більшість колишньої козацької старшини, що змогла довести своє походження, була зрівняна в правах із російським дворянством. Звичайні селяни (посполиті) втратили особисту свободу й стали кріпаками.

На Лівобережжі та Слобожанщині існувало багато великих і малих міст. Унаслідок імперської політики в них стала швидко збільшуватися кількість російських чиновників та військових. Права місцевого самоврядування до 1831 р. формально зберігалися, але фактично ігнорувалися. Ремісництво й купецтво занепадали. Із часом українці ставали меншістю серед купецтва, поступаючись єврейським і російським купцям. Міське населення втрачало самотутній український характер і ставало російськомовним.

3 ПРАВОБЕРЕЖНА Й ПІВДЕННА УКРАЇНА. Серед населення Правобережжя українці становили 85 %. Більшість із них були селяни-кріпаки, які потерпали від жорстокої експлуатації польських панів-землевласників. Поляки у складі населення налічували лише 5 %, але посідали в краї панівне становище.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Наддніпрянська Україна майже повністю, крім Харківщини, входила до «смуги осілості». Уперше її було визначено російським урядом у 1791 р. з метою запобігання проникненню євреїв у великоруські губернії й захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. Це було практичним порушенням важливого природного права людини на вільний вибір місця проживання. Імператор Микола I додав до цих обмежень заборону євреям проживати в містах, зокрема в Києві, Миколаєві, Севастополі, козацьких і державних селах Полтавщини. У багатьох інших містах було створено спеціальні квартали, де мали мешкати лише євреї. На початку XX ст. «смуга осілості» зберігалася, хоча багато євреїв жили за її межами.

Єврейська родина. XIX ст.

? Які характерні риси зовнішнього вигляду тогочасного єврейського населення Наддніпрянщини можна визначити за ілюстрацією?

Українська селянка біля хати. XIX ст.

Російський уряд після приєднання Правобережжя підтвердив усі права польських землевласників.

Другою за кількістю національною меншиною в краї були євреї. Вони селилися переважно в містах і містечках, де становили близько 70—80 % населення. Польські пани часто здавали маєтки в оренду євреям або наймали їх управителями. Унаслідок цього зростала ворожість селян-кріпаків саме до орендарів та управителів, яких вони вважали винними в усіх своїх кривдах. Поляків і російську владу це влаштовувало, і вони інколи цілеспрямовано налаштовували два пригноблені народи один проти одного. Переважання польських впливів привело до того, що Правобережжя стало регіоном, де активно діяли представники польського національно-визвольного руху.

Південна Україна серед інших земель, приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст., була найпривабливішим регіоном. Величезні незаселені території родючих причорноморських степів відкривали можливості колонізації краю. Унаслідок становлення індустріального суспільства в західноєвропейських країнах, збільшення попиту на зерно та інші сільськогосподарські продукти Південь міг стати головним їх постачальником. Імперський уряд різними пільгами заохочував переселятися сюди селян та іноземних колоністів.

Протягом першої половини XIX ст. кількість населення губерній Півдня зросла вдвічі й у 1851 р. налічувала 2,3 млн осіб. Унаслідок переселенських процесів етнічний склад Півдня був досить різноманітним. Українці становили близько 74 %, росіяни — 12 %, молдавани — 9 %. Серед інших народів, які заселяли Південь, були серби, поляки, німці, болгари, угорці, євреї, греки та інші.

Більшість працездатного населення складали державні селяни та іноземні колоністи. Вони були особисто вільними, володіли земельними наділами, могли продавати й купувати землю, сплачували податки державі. Кріпосні селяни становили близько 6,5 % жителів краю. Великі землевласники мали тут найбільші володіння, отримані від імперського уряду за віддану службу. Так, німецьким баронам Фальц-Фейнам належало

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Населення Наддніпрянської України наприкінці XVIII ст.

Регіон	Площа, км ²	Приблизна кількість населення, тис. осіб	Частка українців, %
Лівобережжя	102 400	2300	95
Слобожанщина	54 500	1000	86
Правобережжя	164 700	3400	85
Південь	194 600	1000	74

? 1. Який із регіонів українських земель мав найбільшу площу? 2. Який із регіонів українських земель був найбільше заселений, а який — найменше?

3. У якому регіоні була найменша кількість українців у складі населення? Якими причинами це обумовлювалося?

Українські землі у складі Російської імперії

100 тис. десятин землі, графам Канкрінам — 60 тис., графам Воронцовим-Шуваловим — 59 тис. десятин.

Із заснуванням нових міст, розвитком торгівлі та будівництвом промислових підприємств зростала кількість міщан. Національний склад міського населення був дуже різноманітним, українці в ньому становили меншість.

На Кримському півострові відбувалися зміни у складі населення, пов'язані з наміром Російської імперії витіснити із цих земель кримських татар та інші народи Криму й замінити їх російськими переселенцями, що почав реалізовуватися після приєднання цього регіону. У результаті тисячі татар, особливо ті, що жили поряд із портами, розпродали за турецьких володінь. На 1802 р. за попередні десятиліття півострів залишили близько 300 тис. осіб. За першим переписом населення Криму в 1793 р. становило близько 200 тис. осіб, а до захоплення Росією тут проживало понад 500 тис. осіб. При цьому власне кримських татар у складі населення в 1793 р. залишилося трохи більше ніж 60 тис. осіб.

Київська

Волинська

Подільська

Чернігівська

Полтавська

Харківська

Катеринославська

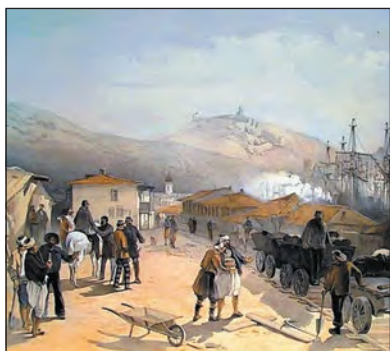

Таврійська

Херсонська

Герби українських губерній

Кримські татари.
Невідомий художник

Не зникнути як етносу в нових умовах кримськотатарському народу допомагала висока народжуваність.

Російська влада після оволодіння Кримом відбирала в місцевого населення кращі й родючі землі та дарувала їх російським дворянам і чиновникам. У період від приєднання півострова до початку XIX ст. було відібрано й роздано близько 290 тис. десятин землі. Кримських татар виселяли до безплідного степу. Замість татар, що залишали свій край, російська влада запрошувала переселятися сюди іноземних колоністів. Упродовж першої половини XIX ст. до Криму було переселено понад 30 тис. осіб. Їм безкоштовно надавали ділянку землі й звільняли на десять років від сплати податків. Завдяки досить високому рівню матеріальної і духовної культури переселенці зробили помітний внесок у господарство півострова.

4 ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ.

У складі Російської імперії наддніпрянські українці опинилися в політичній системі, життя якої суттєво відрізнялося від звичних їм умов. Російська імперія була великим територіальним об'єднанням, що складалося із центру та підвладних територій, заселених різними народами. Вона мала централізовану систему управління на чолі з імператором. Виконання законів і розпоряджень уряду покладалося на численне чиновництво, яке для населення імперії було безпосереднім уособленням влади. За часів Гетьманщини й перебування у складі Речі Посполитої українцям не доводилося стикатися з усевадженням місцевого чиновництва.

Одним із завдань чиновників було збирання податків. Проте витрачалися вони перш за все на задоволення вимог центру, а не на місцеві потреби. Від населення українських земель вимагалася абсолютне підпорядкування владі. Усіма засобами впливу в підданих намагалися виховати покору та вірність, наголошуючи, що це є їхнім моральним та релігійним обов'язком. Відтак більшість населення поступово пристосовувалася до імперських порядків і вважала їх цілком правильними.

У Наддніпрянщині постійно розміщувалися значні військові формування російської армії, утримання яких стало важким тягарем для місцевого населення. Водночас для представників сімей української еліти військова служба була можливістю зробити непогану кар'єру.

Новою особливістю життя українців під імперською владою стала його детальна регламентація. У попередні часи як козацька старшина, так і польська шляхта ніколи не видавали розпоряджень щодо впорядкування питань повсякденного життя. Імперська влада, навпаки, прагнула регламентувати життя своїх підданих на території всієї багатонаціональної держави за єдиними стандартами.

У ставленні до Наддніпрянської України уряд імперії постійно підкреслював, що її землі є давньою й невід'ємною частиною Росії, яку вона на деякий час втратила. Уособленням цього стала викарбувана на честь приєднання Правобережжя

Селянка Слобожанщини. XIX ст.

Чугуївська слобода. XIX ст.

Німецька колонія Нейзац у Криму. Початок XX ст.

й білоруських земель за поділами Речі Посполитої медаль із висловом Катерини II: «Я повернула те, що було відірване». Українців вважали «малоросами», які належали до єдиного «великоруського народу». Політика ігнорування національних особливостей як українців, так і інших підкорених народів, а також наявність в імперії російського народу, що становив більшість її населення, обумовлювали здійснення **русифікації** всіх сфер суспільного життя.

Русифікація — сукупність дій та заходів російського уряду, спрямованих на звуження й витіснення на другорядні ролі національних мов, культур, історії та одночасне висунення на провідні позиції російської мови, культури та історії.

У Наддніпрянщині русифікація була спрямована на викорінювання наявних відмінностей між «малоросами» й «великоросами». Українці потерпали від того, що їх мову й культуру зневажливо вважали спольщеними, прищеплювали комплекс меншовартості порівняно зі «старшими братами» — росіянами. Унаслідок цього збереження власної мови, культури та історії ставало для українців питанням виживання як нації.

ВИСНОВКИ

■ Після приєднання українських земель до Російської імперії на них було поширено адміністративно-територіальний устрій, який без істотних змін зберігався понад 100 років.

■ Наддніпрянщина складалася з окремих історико-етнографічних регіонів, розвиток яких під імперською владою мав певні особливості.

■ У політиці Російської імперії стосовно Наддніпрянської України відображалися її прагнення уніфікації та русифікації цього регіону.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими історико-етнографічними регіонами українських земель наприкінці XVIII ст. володіла Російська імперія? 2. У якому регіоні Наддніпрянщини існувала Подільська губернія? 3. На які губернії поділялася Південна Україна? 4. Назвіть генерал-губернаторства, створені російською владою на українських землях. 5. Який регіон Наддніпрянщини наприкінці XVIII ст. був найбільшим за площею, а який — за кількістю населення? 6. Що таке русифікація?

7. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії. 8. Якими були спільні й відмінні риси національного складу й соціального становища населення різних регіонів Наддніпрянщини? 9. Яку політику здійснював уряд Російської імперії стосовно українських земель? Які зміни в житті українців вона спричинила?

10. Покажіть на карті регіони Наддніпрянської України, губернії та їх центри. **11.** Проведіть дискусію за проблемою «Спільне й відмінне в політиці Російської імперії в регіонах Наддніпрянської України». **12.** Складіть порівняльну таблицю «Українські землі (Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя, Південь) у складі Російської імперії» за характеристиками: 1) унаслідок яких подій опинилися у складі імперії; 2) адміністративно-територіальний устрій та назви адміністративних одиниць; 3) політика імперського уряду щодо населення.

13. Французький мислитель Ж.-Ж. Руссо стосовно долі поляків після поділів Речі Посполитої писав: «Ви [поляки] не можете завадити [вашим ворогам] проковтнути вас, але якщо ви дотримаетесь того, щоб жодний поляк ніколи не став росіянином, я гарантую: Росія ніколи не поневолить Польщу». За яких умов, на думку мислителя, може вижити нація? Що необхідно було робити українцям, щоб уберегтися від денаціоналізації?

§ 3. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин цієї доби

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості участі України в російсько-турецьких війнах першої половини XIX ст.; пояснювати причини зацікавленості французького імператора Наполеона I Україною й те, яке місце він відводив їй у своїх планах; аналізувати процес виникнення Азовського козацького війська.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яке місце посідали українські землі в міжнародних відносинах XVIII ст.? **2.** Якими були результати й наслідки російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.? **3.** Коли російський уряд ліквідував Запорозьку Січ? Як склалася після цього доля запорозьких козаків?

1 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1806—1812 рр. Перебуваючи під імперською владою, українці були вимушені брати участь у реалізації далекосяжних зовнішньополітичних планів російського уряду. На Наддніпрянщину припадав важкий тягар використання її людського й господарського потенціалу. Відображенням цього стала участь Російської імперії у війнах, які вона вела в першій половині XIX ст. з Османською імперією та Францією.

На початку XIX ст. між Російською та Османською імперіями запанував період нетривалого миру й навіть союзницьких відносин. Проте російський уряд порушив свої зобов'язання й надав підтримку учасникам антитурецького національно-визвольного повстання, що охопило Сербію в 1804 р. У грудні 1806 р. Туреччина оголосила війну Росії.

Наддніпрянщина, наближена до головного театру воєнних дій у Молдавії, Валахії та Болгарії, повною мірою відчула тягар нової російсько-турецької війни. У Чернігівській, Полтавській, Слобідсько-Українській, Київській, Катеринославській та Херсонській губерніях було оголошено набір до ополчення. Кожна губернія мала надіслати до армії кілька тисяч ополченців. Із Лівобережжя на потреби армії реквізували понад 14 тис. волів, 6 тис. возів та 1 тис. коней у супроводі 4 тис. селян-погоничів.

Трагічним для наддніпрянських українців стало те, що у складі турецької армії перебували підрозділи задунайських козаків. Унаслідок цього вони змушені були йти брат на брата, убивати єдиновірців задля чужої війни.

Війна тривала довго, без будь-яких рішучих дій з обох сторін. Нарешті в 1811 р. Росія, відчуваючи наближення війни із Францією, завдала вирішальної поразки турецькій армії під Рушуком. 16 травня **1812 р.** було підписано **Бухарестський мирний договір** між Російською та Османською імперіями. Росія отримала право судноплавства Дунаєм і приєднала Бессарабію. Більшість її населення становили молдаване, але в Хотинському, Акерманському та Ізмаїльському повітах проживало чимало українців.

Портрет французького імператора Наполеона I Бонапарта. Невідомий художник

2 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЛАНАХ НАПОЛЕОНА І БОНАПАРТА.

Французький імператор Наполеон I Бонапарт, готуючись до війни з Російською імперією, розробляв плани її ослаблення через відокремлення підкорених нею територій. Претензії на західноукраїнські землі й Правобережжя, які до поділу Речі Посполитої входили до її складу, висували поляки. Проте імператор, зацікавлений у підтримці Австрії, не поспішав гарантувати задоволення їхніх вимог, хоча й не відкидав повністю.

Свідченням того, що Наполеон не залишав своїх намірів використати українські землі в боротьбі з Росією, стала стаття, надрукована в 1807 р. в офіційній французькій урядовій газеті «Публіцист». Вона висвітлювала отриману у вищих колах інформацію, що «з Польщею межує давня козацька Україна, одна з найбільш урожайних країн світу, яка своїми багатствами заслуговує на пильну увагу нашої держави. Тепер, коли справа Польщі розв'язана (Наполеон утворив із польських земель, відібраних у Пруссії та Австрії, Варшавське герцогство. — *Авт.*), настала черга й родючої Батьківщини Мазепи».

У міністерстві закордонних справ Франції за дорученням Наполеона було розроблено кілька проектів стосовно майбутнього Наддніпрянщини в разі російсько-французької війни. Ці плани передбачали відокремлення українських земель від Російської імперії й поділ їх на кілька частин. Землі Волині були обіцяні Австрії за її допомогу у війні проти Росії. Усі інші землі Правобережної України відходили до Варшавського герцогства. У Лівобережній та Південній Україні планувалося створити дві наполеоніди — українські держави під протекторатом Франції. Одну — у межах колишньої Гетьманщини (Чернігівщина й Полтавщина), другу — на місці Донеччини, Катеринославщини, Херсонщини, Таврії та Криму. Одночасно із цим не виключалося повернення території Херсонської й Таврійської губерній Османській імперії в разі її вимоги.

3 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКОЇ ВІЙНИ 1812 р.

У червні 1812 р. вторгненням «Великої армії», очолюваної Наполеоном, у межах Російської імперії розпочалася російсько-французька війна 1812 р. Він планував захопити Москву й звідти продиктувати свої умови російському імператору Олександру I. Ставлення до війни двох імператорів було різним. Серед польської шляхти Правобережжя переважали прихильники Наполеона, які розраховували за його допомогою відновити Польську державу. Проте багатьох поляків російська влада влаштовувала, і до того ж їх не задовольняли поширювані чутки, що нібито Наполеон звільнить селян від кріпацтва. Серед землевласників Півдня України, які були вірними прибічниками російської влади, оскільки отримали від неї свої маєтки, переважало негативне ставлення до Наполеона. На Лівобережжі незначна частина українського дворянства сподівалася за допомогою Наполеона відновити автономію Української держави. Більшість дворянства відлякували радикальні зміни, пов'язані із Французькою революцією кінця XVIII ст., і тому воно підтримувало російську владу як гаранта своїх прав та привілеїв.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр. російські воєначальники отримали можливість переконатися в неабияких здібностях козаків-задунайців. У 1807 р. російський генерал О. Ланжерон, що не зміг зі своєю армією здолати опір 3 тис. козаків, які захищали турецьку фортецю Баїлів, писав: «Задунайські козаки можуть завдати шкоди більшої, ніж турки й татари...». Відтоді російське командування стало приваблювати задунайців різними пільгами. У 1807 р. з тих задунайців, хто внаслідок агітації переселився на територію Російської імперії, було створено Усть-Дунайське (Буджацьке) козацьке військо на зразок «війська колишнього Запорозького». Проте через деякий час, коли туди стали тікати селяни-кріпаки, його ліквідували, а козаків переселили на Кубань, до володінь Чорноморського козацького війська.

Задунайський запорожець.
Художник С. Васильківський

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із попереднього розпорядження про утворення Українського козацького війська, затвердженого Олександром І у Вільно (5 червня 1812 р.)

Військо це передбачається утворити на Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою та охотою до неї.

Воно має складатися із чотирьох полків: кожен полк — із восьми ескадронів, а ескадрон — зі 150 козаків... Людей можна призначати на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажливі тілесні вади, але єдино тільки зі збереженням сил і здібностей до служби цього роду.

Як мине в українських полках потреба, усі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються належними війську і за першою потребою мають з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для

чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це власним коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти [їхні], які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим із них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для селення землі казенні, — про що буде ухвалена тоді окрема постанова...

? 1. Якою, відповідно до документа, мала стати загальна кількість Українського козацького війська? 2. Що обіцяли селянам, які підуть служити до війська? 3. Що, на вашу думку, мало особливо приваблювати селян?

i

Воїн-сапер польського легіону «Вісла». Невідомий художник

? Чи відображав зовнішній вигляд вояків французької армії їх національні особливості? Аргументуйте свою думку, спираючись на наведену ілюстрацію.

Обидві імперії були зацікавлені у використанні потенціалу українських земель. У багатьох містах Наддніпрянщини (Київ, Житомир, Сосниця та інших) були розташовані величезні склади, де зберігалися тисячі тонн борошна, круп, вівса, ячменю, що перевищувало половину всіх запасів Російської імперії. Російський уряд за будь-яку ціну намагався їх зберегти, а Наполеон прагнув захопити.

У складі французької та російської армій перебувала значна кількість українців. Один із двох уланських полків польського легіону «Вісла» французької армії становили вихідці з Поділля. П'ять із восьми полків 30-тисячного австрійського корпусу генерала Карла Шварценберга комплектувалися в Галичині.

Нестача легкої кінноти примусила російського імператора погодитися на формування чотирьох полків Українського козацького війська в Київській та Подільській губерніях.

У липні 1812 р. Олександр І доручив малоросійському генерал-губернатору сформувати на тих самих умовах, що й на Правобережжі, Малоросійські кінно-козацькі полки в Полтавській (дев'ять полків) та Чернігівській (шість полків) губерніях. Їх загальна кількість становила 18 тис. козаків. Крім того, із цих двох губерній (в інших це було заборонено) узяли 43 083 селянина до пішого земського ополчення. У складі Російської армії воювали також полки Чорноморського та Бузького козацьких військ, прикордонні загони правобережних «лісових козаків» і понад 1 тис. херсонських козаків, очолюваних В. Скаржинським.

На початковому етапі війни в червні—вересні 1812 р. Українське козацьке військо, розташоване на Волині, захищало київський напрямок від австрійського корпусу К. Шварценберга. Малоросійські кінно-козацькі полки влилися до російської армії, а чернігівсько-полтавське ополчення утримувало 800-кілометровий «кордонний цеп» на північних кордонах України, що захищав Наддніпрянщину від французів.

У вирішальній битві між російською та французькою арміями в серпні-вересні 1812 р. під селищем **Бородіно** на шляху до Москви брали участь регулярні полки, сформовані в Наддніпрянщині, — Харківський, Київський, Чернігівський, Новоросійський драгунські полки, Охтирський, Сумський, Маріупольський, Ізюмський гусарські полки, Глухівський, Катеринославський і Малоросійський кірасирські полки.

Коли французька армія, зазнавши поразки, відступала з території Російської імперії, українські формування брали участь у її переслідуванні та закордонному поході російської армії. Вісім українських козацьких полків у складі російської армії брали участь у грандіозній «битві народів» **16—18 жовтня 1813 р. під Лейпцигом**. Три полки Бузького козацького війська та Українська кінно-козацька дивізія, сформована з правобережних козацьких полків, відзначилися в боях за Париж.

Після перемоги Олександра I у війні з Наполеоном українські частини повернулися додому. Втрати українців склали близько 6 тис. осіб. Усі полки були розформовані. Більшість ополченців повернули до кріпацького стану. Козакам Малоросійських кінно-козацьких полків запропонували продовжити службу в Чорноморському козацькому війську або повернутися до свого селянського стану, оскільки більшість із них раніше належала до державних селян. Сформовані на Правобережжі Українське козацьке військо та полки Бузького козацького війська з метою скорочення видатків на утримання ліквідували й у 1817 р. перетворили на військових поселенців, які мали поєднувати військову службу із сільськогосподарською працею. Ініціатором створення **військових поселень** був царський саванник граф Олексій Аракчєєв. Вони проіснували до 1857 р., коли були остаточно ліквідовані. У Наддніпрянщині військові поселення створили в Слобідсько-Українській, Катеринославській, Київській та Херсонській губерніях. Їх запровадження зустріли з надзвичайним незадоволенням, свідченням чого стали численні бунти й повстання військових поселенців.

Військові поселення — особлива організація частин російських військ у 1810—1857 рр., яка поєднувала військову службу з веденням сільськогосподарства.

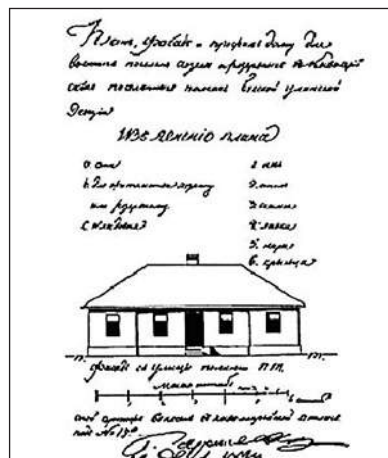
Військове поселення в Чугуєві. XIX ст.

Козаки в Парижі

Віктор Скаржинський

Креслення будинку військового поселення з автографом О. Аракчєєва, за пропозицією якого вони були створені

Печатка Чорноморського
козацького війська

? Як печатка Чорноморського
козацького війська відображала
давні козацькі традиції?

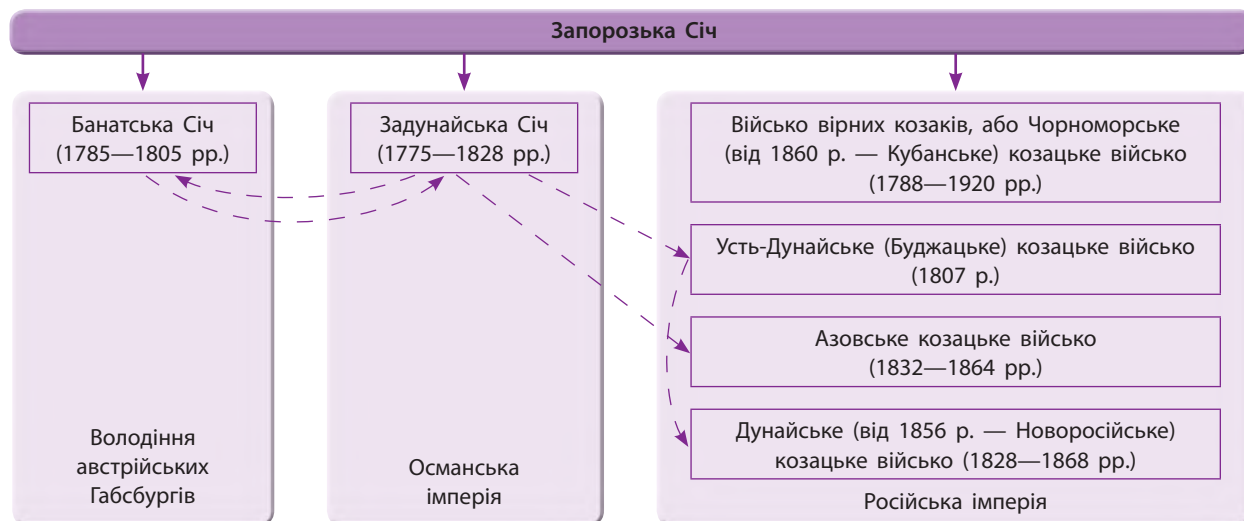
4 ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ НА НОВИХ ЗЕМЛЯХ. Після ліквідації Запорозької Січі одна частина козацтва залишилася на землях Російської імперії, друга — знайшла притулок в Османській імперії (див. схему). Трагедія цих людей поглиблювалася тим, що під час війн між Росією та Туреччиною вони були вимушені воювати з єдиновірцями і вбивати їх задля чужої справи.

Обидві держави використовували козаків для реалізації своїх цілей, що забиало в козацтва сенс їхнього існування. Служба імперіям формально зберігала козацтво, але позбавляла його головної ролі — захисника свого народу. Проте навіть у ці скрутні часи воно й за межами українських земель зуміло зберегти культуру, традиції та історичну пам'ять свого народу.

Чорноморське козацьке військо, створене із козаків-запорожців, що залишилися під російською владою, спочатку жило на землях між Бугом і Дністром у межах Російської імперії. Проте довго затриматися там воно не змогло. Після перемоги в російсько-турецькій війні 1787—1791 рр. російський уряд став роздавати землі, де жили козаки, російським чиновникам та іноземним колоністам. Перспектива обернення на кріпаків спонукала козаків домагатися від імперського уряду дозволу переселитися в інші місця.

У 1792 р. Чорноморське козацьке військо переселили на Чорноморську оборонну лінію на правому березі Кубані, захист якої став основним обов'язком козаків. Спочатку традиційні форми життя козацтва зберігалися. Головний кіш Чорноморського козацького війська, розташований у новозаснованому місті Катеринодар, очолював військовий (кошовий) отаман. Усі землі поділялися між 40 куренями, із яких 38 мали ті самі назви, що й на Запорожжі. Курені очолювали отамани, яких обирали козаки. Однак через деякий час козацька старшина, що не хотіла контролю з боку козацької ради, розробила нові правила, а російський уряд затвердив їх. За ними козацьку раду було ліквідовано й встановлено приватну власність

ІСТОРИЧНА ДОЛЯ НАЩАДКІВ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

старшини на землі, призначені раніше всьому війську. Скасовувалася давня козацька заборона на перебування на Січі жінок. Катеринодар став звичайним містом, де жили сімейні козаки.

Частині колишніх запорожців, що переселилися до Османської імперії, султан надав землі в гирлі Дунаю, де й виник Задунайський кіш. Обов'язком козаків-задунайців була військова служба при турецькому флоті під час військових походів. Ураховуючи небажання козаків брати участь у російсько-турецьких війнах, за наказом султана їх використовували лише проти сербів, албанців і греків.

Задунайська Січ зберігала вірність козацьким традиціям. Кіш поділявся на 38 куренів із давніми назвами. Кошового отамана обирали кожного року на загальній козацькій раді. Одружені козаки мешкали окремо, поза межами Січі.

На Січі завжди перебував турецький чиновник, офіційним обов'язком якого було видавати паспорти тим, хто залишав її межі, а неофіційним — стежити за поведінкою козаків.

Не довіряючи козакам-задунайцям, турки вимагали, щоб кожного разу, коли ті рушають у походи проти християн із турецькою армією, кіш відповідав власним життям за відданість своїх товаришів.

Головним джерелом поповнення Задунайської Січі були втікачі з Наддніпрянської України. Завдяки цьому кількість козаків-задунайців в окремі роки досягала 10 тис. осіб.

5 РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1828—1829 рр. Наприкінці 20-х рр. XIX ст. відносини між Османською та Російською імперіями знову загострилися. Росія наполягала на своєму праві захищати православних підданих султана. Російсько-турецька війна 1828—1829 рр. була спричинена підтримкою нею грецького національно-визвольного повстання проти турецького панування.

Під час нової війни, як і раніше, селяни були змушені постачати необхідне для російської армії продовольство, надавати волів і підводи для перевезення вантажів.

У війні використали створене в 1828 р. в Південній Бессарабії **Дунайське козацьке військо**. Два кінні полки дунайських козаків охороняли російські кордони на Дунаї, Пруті,

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1785 р. близько 8 тис. козаків-задунайців оселилися у володіннях австрійських Габсбургів у провінції Банат. Там вони заснували Банатську Січ і несли прикордонну службу на австро-турецькому кордоні. У 1805 р. через суперечки з австрійською владою вони повернулися до турецьких володінь.

Кубанський козак. XIX ст.

? Опишіть зовнішній вигляд кубанського козака.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа О. Барятинського військовому міністру О. Мілютіну
із пропозиціями щодо реорганізації Чорноморського козацького війська

У Чорноморському козацькому війську, що складається з малоросів і зберігає традиції Запорозької Січі, їхня окремішність набуває форми національності та виявляється в їхній неприхильності до іногородців, яких козаки неприязно називають москалями. Злиття Чорноморського війська з Кавказьким лінійним може протидіяти цьому, але важливо, щоб це злиття пройняло також і побут козаків.

? 1. Що викликало занепокоєність і невдоволення імперської знаті в житті козаків-чорноморців? 2. Чому імперські урядовці докладали зусиль для того, щоб примусити чорноморських козаків забути свої давні звичаї й традиції? 3. Чому збереження чорноморцями власних форм національного життя в епоху націоналізму становило небезпеку для імперії?

Пам'ятник Йосипу Гладкому в Запоріжжі. Сучасний вигляд

? Обґрунтуйте доцільність встановлення зображеного пам'ятника.

чорноморському узбережжі Бессарабії та Херсонщини, брали участь у воєнних діях.

Несподівану допомогу російська армія отримала від козаків-задунайців. Кошовий отаман Задунайського козацького війська **Йосип Гладкий (1789—1866)** відмовився воювати проти своїх братів по вірі та разом із 500 однодумцями, забравши клейноди і Військовий скарб, перейшов на бік росіян. Він показав російським військам переправу через Дунай, яка була невідома туркам і не охоронялася. Завдяки цьому російська армія здійснила раптовий успішний наступ, результатом якого стала перемога у війні. Дізнавшись про перехід частини козаків-задунайців на бік росіян, турки жорстоко винищили тих, хто залишився на Січі, і зруйнували її. Так, у 1828 р. припинила своє існування Задунайська Січ.

Османська імперія, зазнавши поразки у війні, за **Адріанопольським договором 1829 р.** віддала Російській імперії гирло Дунаю й східне узбережжя Чорного моря.

Із числа козаків-задунайців, що перейшли на бік Росії в роки війни, у **1832 р.** було створено **Азовське козацьке військо**.

Першим наказним отаманом війська став **Й. Гладкий**. Проте він уже не обирався козаками, а призначався російським урядом і був підпорядкований новоросійсько-бессарабському генерал-губернатору. У мирний час азовські козаки патрулювали східне узбережжя Чорного моря — від Керченської протоки до міста Поті. У випадку війни вони мали своїми силами здійснювати його оборону. На початку 60-х рр. XIX ст., коли необхідність в Азовському війську зникла, козаків із сім'ями стали примусово переселяти на Кубань, а тих, хто не бажав переселятися, перевели з козацького стану до селянського. У 1864 р. військо ліквідували, а його клейноди передали **Кубанському козацькому війську**.

ВИСНОВКИ

- У системі міжнародних відносин першої третини XIX ст. українські землі відігравали роль об'єкта в політичних планах інших держав.
- Російський уряд у війнах, які вела в цей час імперія, використовував сформовані на українських землях підрозділи козацтва.
- Усть-Дунайське (Буджацьке), Дунайське та Азовське козацькі війська на службі в російського уряду принци-

пово відрізнялися від українського козацтва попередніх століть. Проте вони допомогли зберегти для нащадків чимало звичаїв і традицій козацької спадщини.

- Участь у російсько-французькій війні 1812 р. сприяла зростанню національної самосвідомості українців, спонукала до боротьби проти кріпацтва й самодержавства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У яких губерніях Наддніпрянщини було здійснено набір ополчення під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр.? **2.** Які землі приєднала Російська імперія за Бухарестським мирним договором? **3.** Яка держава за допомогу Наполеону I у війні з Росією мала отримати Волинь? **4.** Скільки Малоросійських кінно-козацьких полків російська влада створила на Лівобережній Україні в 1812 р.? **5.** Коли турецький уряд ліквідував Задунайську Січ? **6.** Хто був першим наказним отаманом Азовського козацького війська?

7. Охарактеризуйте роль українських земель і їх населення в російсько-турецькій війні 1806—1812 рр. **8.** Яке місце посідали українські землі в планах французького імператора Наполеона I? **9.** Охарактеризуйте внесок українських військових формувань у перемогу Російської імперії у війні з Наполеоном I. **10.** Якою була доля нащадків запорозьких козаків після ліквідації Січі? **11.** Як було утворено Азовське козацьке військо?

12. Складіть план за пунктом параграфа «Україна в російсько-французькій війні 1812 р.». **13.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть місце Наддніпрянщини в імперських війнах першої половини XIX ст. Чи могло воно бути іншим? Чому?

14. Характеризуючи долю нащадків запорозьких козаків у XIX ст., дослідники називали їх «двома гілками зрубаного дерева». Поясніть, як ви розумієте цей вислів. Наведіть факти, які свідчать, що уряди Російської та Османської імперій використовували нащадків запорожців у своїх інтересах.

§ 4. Соціально-економічний розвиток

1 СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ТА АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ. У першій половині XIX ст. економіка Наддніпрянської України зберігала аграрний характер. У сільському господарстві Наддніпрянщини на початку століття працювало близько 95 % населення, а в середині століття — 89 %.

Близько 75 % усієї оброблюваної землі перебувало в приватній власності поміщиків. Головними виробниками сільськогосподарської продукції були селяни, які за своїм правовим становищем поділялися на дві основні групи:

1) поміщицькі селяни, або кріпаки (перебували в особистій залежності від поміщиків та були прикріплені до їхніх маєтків. Поміщицькі селяни кількісно переважали на Правобережжі);

2) державні селяни (належали державній скарбниці й офіційно називалися «вільними сільськими обивателями». Вони були особисто вільними й вели власне господарство. Державні селяни переважали на Півдні та Лівобережжі).

Основною формою експлуатації поміщицьких селян була **панщина**, або **відробіткова рента**. Державні селяни сплачували грошову ренту, віддаючи чверть своїх прибутків як податок державі. Російський уряд у 1797 р. офіційно обмежив панщину трьома днями на тиждень. Проте поміщики обходили закон за допомогою **урочної системи**, коли на один день панщини давалося таке завдання («урок»), яке можна було виконати лише за два-три дні. Землевласники також запроваджували «місячину», і селяни за постійну панщину отримували місячне утримання натурою (тобто продуктами).

Потерпали селяни й від обезземелення. Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спричиняло те, що власники маєтків збільшували кількість поміщицької землі як

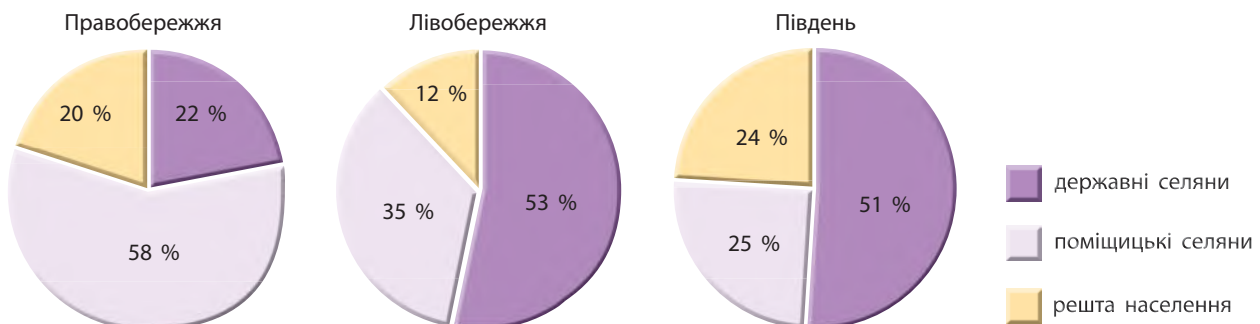
ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості розвитку сільського господарства Наддніпрянської України в цей період; пояснювати, які зміни відбулися в Наддніпрянщині на початковому етапі промислової революції; характеризувати розвиток міст і торгівлі; аналізувати нову модель соціально-економічного розвитку Півдня України.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості економічного становища українських земель у другій половині XVIII ст.? **2.** Що таке промислова революція? Де і коли вона розпочалася в Європі? **3.** Які зміни в європейському суспільстві спричинило розгортання промислової революції? **4.** Назвіть нові міста, які були засновані на українських землях у другій половині XVIII ст. **5.** Як розвивалася торгівля в Україні у XVIII ст.? **6.** Які товари вивозилися з українських земель до інших країн, а які — завозилися?

КІЛЬКІСТЬ СЕЛЯН У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ на середину XIX ст.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Записки про кріпосний стан» українського громадського діяча Г. Галана

Селяни утримуються від придбання через природну невпевненість у міцності цього надбання, приховують нажите ними, перетворюючи його на мертвий капітал, а поміщики, зі свого боку, легше марнотратять придбане ними, як таке, що можна легко повернути і знову відшкодувати завдяки даровій праці.

? 1. Які факти наводить автор документа? 2. Які висновки можна зробити про вплив кріпосного права на розвиток сільського господарства Наддніпрянщини?

На панцину.
Художник М. Дерегус

ЦІКАВІ ФАКТИ

Погіршення умов існування кріпаків перетворювало їх на джерело соціальної нестабільності. «Справа небезпечна, і приховувати цю небезпеку є злочином,— повідомляв шеф жандармів О. Бенкендорф Миколу І. — Народ уже не той, яким був 25 років тому. Узагалі кріпацтво є пороховим льохом під державою. Коли-небудь і з чогось потрібно почати, і почати поступово — ніж чекати, поки почнеться знизу від народу». Проте намагаючись розв'язати селянське питання, імперський уряд остерігався невдоволення поміщиків, які вважали його дії втручанням у їхні справи.

джерела своїх прибутків і постійно зменшували розміри селянських наділів.

Посилюючи експлуатацію кріпаків, поміщики на невеликий період збільшили свої прибутки. Однак зубожіння селян, занепад їхніх господарств, відсутність стимулів для кращої праці, неможливість використовувати нову техніку робили неминучим занепад поміщицьких маєтків. У 30—40-х рр. XIX ст. після нетривалого періоду розквіту кріпосницькі господарства опинилися в стані кризи. Її головною причиною було панування кріпосного права.

Кріпосне право, кріпацтво — система правових норм, які встановлювали залежність селянина від пана й право останнього володіти селянином-кріпаком як власністю.

Розгортання процесів товаризації сільськогосподарського виробництва призводило до майнового розшарування селян. Швидкими темпами воно поширювалося серед державних селян Лівобережжя та Півдня. Зокрема, у Катеринославській губернії селяни-власники зосередили у своїх руках 18 % усієї приватної землі. З'являлися окремі заможні селяни, які володіли або орендували 100 і більше десятин землі. Імперський уряд підтримував державних селян. Їх було зрівняно в правах із міщанами щодо придбання землі, дозволено створювати фабрики й заводи.

Товаризація — процес, за якого продукти праці виробляються для потреб ринку.

Процеси розшарування розгорталися також серед поміщицьких селян. Їм дозволялося купувати землю на ім'я свого поміщика, використовувати найманих працівників, засновувати підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Проте їхнє правове становище залишалося незмінним, і поміщик міг будь-коли забрати все їхнє майно.

У 1803 р. владою був прийнятий Закон про вільних хліборобів, який дозволяв поміщикам за викуп відпускати селян на волю, але кількість звільнених за ним кріпаків була мізерною.

2 ПОЧАТОК ПРОМИСЛОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ. У 30-х рр. XIX ст. в Наддніпрянщині розпочалася промислова революція (переворот). Мануфактури, що були створені на українських землях у складі Російської імперії, базувалися на примусовій праці кріпаків. Тому перехід до

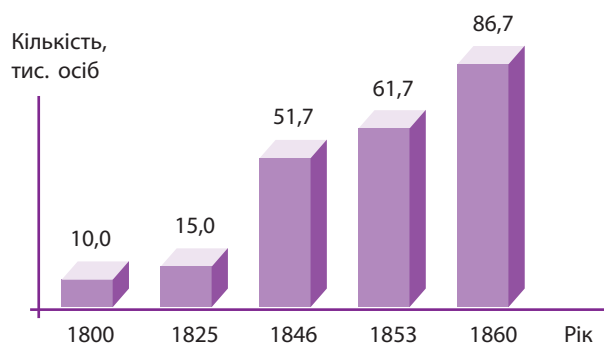
Економічний розвиток українських земель у першій половині XIX ст.

фабрично-заводської промисловості, заснованої на вільнонайманій праці, спричинив тут поступову руйнацію кріпосницьких порядків.

Промислова революція (переворот) — процес розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактурного до машинного виробництва.

Кількість мануфактур зменшувалася, а фабрик і заводів — зростала. Якщо в 1825 р. в Наддніпрянщині діяло близько 650 підприємств фабрично-заводської промисловості, то в 1861 р. їх уже налічувалося 2330. Особливо швидко нові підприємства з'являлися в суконній промисловості. Із 1805 до 1859 р.

КІЛЬКІСТЬ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ
У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Павловський цукровий завод у Сумах. XIX ст.

? За ілюстрацією складіть розповідь-опис тогочасного підприємства.

кількість суконних підприємств у Наддніпрянщині зросла з 27 до 160. Основним центром суконної промисловості стало село Клипці на Чернігівщині, де в 1860 р. діяло дев'ять суконних фабрик. У 1824 р. у Київській губернії було збудовано перший цукровий завод, а ще в 1789 р. виник ливарний завод у Херсоні, де виготовляли гармати для морського флоту. Суднобудівні заводи були споруджені в Миколаєві та Херсоні.

Швидкими темпами розвивалася кам'яновугільна промисловість. На середину XIX ст. Донбас став другим за розмірами (після Силезького басейну в Польщі) у Російській імперії центром кам'яновугільної промисловості. Нові підприємства виникали також у цукровій галузі. На середину XIX ст. Наддніпрянщина забезпечувала понад 80 % загальноімперського виробництва цукру. Слави перших українських цукрозаводчиків зажили брати Яхненки та Ф. Симиренко.

Перші верстати для фабрично-заводських підприємств завозилися з-за кордону, переважно через порт Одеси. У 40—50-х рр. XIX ст. підприємства з виробництва промислового устаткування виникли в Києві, Катеринославі, Ромнах, поблизу Луганська та інших містах. У 1861 р. в Наддніпрянщині діяло близько 20 механічних заводів.

Разом зі становленням фабрично-заводської промисловості утворювалися нові суспільні верстви: підприємці й наймані промислові робітники. Серед власників фабрик і заводів переважали росіяни. Формуванню прошарку промислових робітників перешкоджало існування кріпацтва. Адже джерелами його формування були зубожілі державні селяни, розорені міські ремісники та відпущені на оброк кріпаки, які частину свого заробітку віддавали поміщику.

Становище робітників більшості фабрик і заводів було надзвичайно тяжким. Робочий день тривав до 15 годин, заробітна платня була мізерною, а умови життя — просто жахливими. Чимало робітників ставали каліками й гинули через відсутність техніки безпеки та медичної допомоги.

НАЙБІЛЬШІ УКРАЇНСЬКІ МІСТА в середині XIX ст.

Місто	Кількість населення, тис. осіб
Одеса	114
Київ	71
Львів	70
Бердичів	54
Харків	50

3 РОЗВИТОК МІСТ. У першій половині XIX ст. більшість українських міст і містечок були невеликими, кількість їхнього населення не перевищувала 1—2 тис. осіб. У середині XIX ст. з 850 міст і містечок усіх українських земель лише 62 мали понад 10 тис. жителів, а населення більш ніж 50 тис. осіб налічували лише п'ять із них.

Новим явищем стала поява в містах Наддніпрянщини промислових підприємств, заснованих купцями й міщанами, на яких працювали вільнонаймані робітники. Кількість міських жителів за першу половину XIX ст. зросла втричі. Особливо швидко розвивалися міста Півдня, де за цей час кількість населення збільшилася в 4,5 разу. Найнаселенішим містом була Одеса — головний порт Російської імперії з торгівлі зерном.

Під владою Російської імперії правове становище українських міст зазнало суттєвих змін. У 1831 р. було скасовано дію магдебурзького права для всіх міст Наддніпрянщини, крім Києва, а 1835 р. його ліквідували й тут. Натомість створювалися міські думи на чолі з міськими головами, підпорядкованими імперській адміністрації.

Дедалі вагомніше місце у структурі міського населення посідали російські чиновники й військові. Влада підтримувала переселення до українських міст російських купців. У такий спосіб українців поступово витісняли з провідних позицій у торгівлі. У містах і містечках Правобережжя в торгівлі й ремеслі йшли попереду представники єврейського й польського населення. Особливістю міст Півдня був їх інтернаціональний склад населення.

4 РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ. У першій половині XIX ст. склалася сільськогосподарська спеціалізація регіонів Наддніпрянщини. На Лівобережжі поруч із зерновими вирощували тютюн і коноплі. Правобережжя було районом вирощування озимої пшениці й цукрових буряків. На Півдні на початку освоєння краю розвивалося вівчарство, а пізніше — вирощування пшениці на експорт. Поглиблення сільськогосподарської спеціалізації сприяло розвитку торгівлі.

Оптова торгівля здійснювалася на великих ярмарках. Найбільші з них відбувалися в січні, лютому та червні—серпні, коли ґрунтові шляхи були найбільш придатними для перевезення

ЦІКАВІ ФАКТИ

Жодне з великих міст сучасної Європи не може зрівнятися за темпами зростання в XIX ст. з Одесою. Її заснували в 1794 р. на землях, отриманих Росією внаслідок російсько-турецької війни 1787—1791 рр. На цьому місці розташовувалася турецька фортеця Ені-Дунья (Новий Дунай) у місцевості Хаджибей, захоплена російським адміралом, іспанцем Хосе де Рибасом. За дорученням імператриці Катерини II він став першим головним будівничим нового міста, ім'я якого й сьогодні носить одна з головних вулиць Одеси — Дерибасівська. Розбудова здійснювалася за планом, що передбачав поділ міста на прямокутні квартали та просторі вулиці. Адміністративним центром міста мав стати Приморський бульвар. Населення Одеси було надзвичайно строкатим за національним складом. Сучасники казали, що в місті розмовляють 12 мовами й сповідують десять релігій. Там було багато греків, албанців, молдаван, євреїв, італійців, німців, вірмен, сербів та інших. Імперський уряд гарантував усім релігійну терпимість, будинок кожній сім'ї та позику для початку нового життя. На десять років вони звільнялися від усіх обов'язків і служб, а від військової повинності — назавжди. Чимало було у складі населення втікачів з інших губерній. За підрахунками, наприкінці XVIII ст. третину населення Одеси складали нелегальні переселенці.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Багато зробив для розвитку Одеси генерал-губернатор Новоросії й міський градоначальник дюк (герцог) **Арман де Рішельє**. Саме за його правління в місті з'явився театр, який одесити порівнювали з Паризькою оперою. Між морем і портом було прокладено Приморський бульвар, звідки відкривався чудовий морський краєвид. На власні кошти А. Рішельє закупив у Відні саджанці акації й роздавав їх кожному, хто обіцяв їх посадити й доглядати. Найвідомішим міським парком став «Сад дюка», де були зібрані зразки місцевих та іноземних квітів і дерев. Серед головних будівель міста були православний собор, гімназія, шпиталь, інститут шляхетних дівчат. Одеса перетворилася на елегантне місто, збудоване за зразком тогочасної європейської архітектури, яке небезпідставно називали третьою столицею Російської імперії. У своїх спогадах А. Рішельє писав, що коли він приїхав до Одеси, тут мешкало 7—8 тис. осіб у 400 будинках, а коли залишав її — 35 тис. осіб у 2600 будинках. У 1828 р. вдячні одесити на власні кошти встановили пам'ятник дюку А. Рішельє на верхівці Потьомкінських сходів, який і зараз прикрашає місто. Градоначальник рукою вказує на морський порт як головне джерело добробуту міста.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Управитель Полтавської скарбничої палати М. Арандаренко про організацію чумацького промислу (із книги «Записки про Полтавську губернію», 1849 р.)

Ті, що здійснюють візникуння солі з Криму та Бес-сарабії, а також риби з Криму і Дону, звуться чумаками. Великий зріст, фізична сила, мужні риси обличчя та довгий жмут волосся, закручений за вухо (по-малоросійському чуприна, або оселедець), рухи, які свідчать про міцність м'язів, поважна постава з виразом самосвідомості на обличчі, гордість із мовчазною веселістю, одяг — надто широкі шаровари, нарозхрист свита і висока смушкова шапка — становлять відмінні риси чумака. Цей клас, що підкорив себе особливим умовам під час візникуння, відрізняється цим від інших малоросіян...

Візникуння своє чумаки провадять зазвичай валками (по-малоросійському фура), які складаються з кількох десятків возів (по-чумацькому паровиці). Валка, або фура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникуння, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожного. Таке товариство називається в них артіллю. Кожний чумака у своїй артілі підкоряється в суворому розумінні всім умовам

і в разі відходження від них карається й навіть виганяється з артілі. Отаман вирішує всі суперечки остаточно, він призначає кару, і вся артіль підкоряється йому безумовно...

У дорозі ж чумака піддає себе всяким злигодням; завжди тверезий, помірний у харчах: пшоняна каша із салом або галушки, шмат хліба із сіллю — оце все його харчування. У дорозі, не маючи у своєму розпорядженні грошей, чумака обмежений. До кінця візникуння гроші всієї артілі зберігаються в отамана... Візникуння їх починається від початку весни і триває до осені. Узимку чумаки в подорож не їдуть. Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишиковують свої вози в колону, військовим порядком.

? 1. Чим зовнішній вигляд і повсякденне життя чумаків нагадувало козацькі звичаї? 2. Як був організований чумацький промисел? 3. Що свідчить про використання в чумацькому промислі вільнонайманої праці з винагородою згідно з працею кожного робітника?

Ярмарок у Полтаві.
Художник С. Васильківський

? Підготуйте за наведеною репродукцією розповідь «На ярмарку в Полтаві».

вантажів. У першій чверті XIX ст. в Наддніпрянщині щорічно відбувалося понад 2 тис. ярмарків із 4 тисяч в усій Російській імперії. Найбільші з них збиралися в Харкові, Сумах, Ромнах, Полтаві, Кролевіці, Києві, Кременчуці, Ніжині, Стародубі, Бердичеві, Єлисаветграді, Катеринославі, Одесі. На всю Наддніпрянщину були відомі Контрактовий ярмарок у Києві, Покровський — у Харкові, Петропавлівський — у Катеринославі. Існували як загальні, так і спеціалізовані ярмарки, де продавали зерно, коней, вовну тощо. На сільських ярмарках переважали селянські вироби й товари, необхідні для сільськогосподарської праці. Постійними учасниками ярмарків були торговці-скупники. Неухильно зростала дрібна роздрібна торгівля в містах і селах, де на 1861 р. налічувалося близько 15 тис. крамниць.

Складовою внутрішньої торгівлі в Наддніпрянщині були сільські та містечкові базари, де торгували промисловими й сільськогосподарськими товарами. Базари збиралися кілька разів на тиждень або щоденно.

Перевезення товарів здійснювали селяни, які відбували гужову повинність, або **чумаки**. До появи залізниць вони відігравали основну роль у перевезенні всіх вантажів. Чумацькі валки доправляли зерно до чорноморських портів, а звідти везли сіль, рибу та інші товари. Заможні чумаки в майбутньому започаткували династії українських підприємців.

Чумаки — українські візники, які в XVI—XIX ст. здійснювали торговельно-візницький промисел.

Наддніпрянщина посідала важливе місце в зовнішній торгівлі Російської імперії. Вона забезпечувала 78 % експорту

Чумаки в Малоросії. Художник І. Айвазовський

Чумацький віз (Дніпропетровський історичний музей)

? Яку інформацію про організацію чумацького промислу можна отримати за ілюстраціями?

зерна та 55 % вивозу вовни. У першій половині XIX ст. азовсько-чорноморські порти за обсягами перевезень стали значно випереджати балтійські. Однією із причин цього була їхня наближеність до українських земель, де продукція вироблялася для продажу за кордон. Українська пшениця становила 81 % продукції землеробства, яка вивозилася через чорноморсько-азовські порти. Значну роль ці порти відігравали також у ввезенні (імпорті) закордонних товарів до імперії. До початку промислової революції в ньому переважали предмети розкоші й лише пізніше їх потіснили машини й технічне устаткування.

Найбільшим серед чорноморсько-азовських портів була Одеса, яка в 1817 р. отримала статус **порто-франко** (фактично був уведений лише в 1819 р.).

Порто-франко — порт або частина приморської території в деяких країнах, у межах якої дозволяється вивезення та ввезення товарів без сплати мита.

5 НОВА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ. Колонізація Південної України мала важливе значення для історії XIX ст., оскільки в цей час тут проходив великий соціальний експеримент: у межах кріпосницької Російської імперії відбулося становлення нового соціального ладу. Спеціальним указом російська імператриця Катерина II оголосила, що тут не існуватиме кріпосницьких порядків, оскільки ці землі заселятимуться лише вільними поселенцями. Однак кріпацтво на південноукраїнських землях повністю скасовано не було. Землевласники могли завозити власних кріпаків, але їх кількість завжди була незначною. У 1861 р. лише десята частина земель у поміщицьких маєтках Півдня оброблялася кріпаками, решта — вільнонайманими працівниками.

Фактично тенденція до зменшення кількості кріпаків серед працівників маєтків свідчить, що їхні власники, зацікавлені у швидкому розвитку господарства, розуміли неефективність кріпацької праці й покладалися на вільнонайману.

Важливе значення Півдня для економічного розвитку Наддніпрянської України полягало також у тому, що він став

Знаряддя праці бондарів та їхні вироби

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Кількість кріпаків і їхніх власників у губерніях Півдня та Київській губернії (на 1857 р.)

Губернія	Кількість власників кріпаків	Кількість кріпаків	Середня кількість кріпаків на одного власника
Таврійська	543	21 144	3893
Катеринославська	2621	158 859	6060
Херсонська	2813	151 142	5372
Київська	1584	521 245	31 906

? Порівняйте кількість кріпаків у Київській губернії та губерніях Південної України.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У першому десятилітті XIX ст. за день до Одеси прибувало від 500 до 1000 возів. Вона була головним портом імперії в торгівлі зерном. З одеських портових зерноскладів починався шлях української пшениці до європейських споживачів. Обсяги торгівлі постійно зростали. У 1795 р. в порт Одеси по зерно увійшли 39 кораблів, а через 20 років, у 1815 р., — 1500 кораблів.

чинником складання нових господарських зв'язків між регіонами. Якщо раніше Лівобережжя орієнтувалося на Російську імперію, а Правобережжя — на Польщу, то тепер Південь став центром економічного тяжіння й переорієнтації торговельних зв'язків Лівобережжя і Правобережжя. Складалася нова економічна система, пов'язана через чорноморсько-азовські порти зі світовими товарними потоками.

На початку заселення земель Південної України тут переважало тваринництво. Природні умови краю сприяли розведенню овець, яких навіть узимку тримали просто неба. Південноукраїнська вовна була високоякісною і набагато дешевшою, ніж привезена з інших районів імперії. У 1825 р. із чорноморських портів було вивезено 40 тис. пудів місцевої вовни, а через 16 років її експорт за кордон зріс у 6 разів і посів друге місце за обсягами після пшениці.

Природна родючість південноукраїнських чорноземів, велика кількість вільної землі й зростання попиту на пшеницю за кордоном спонукало до її вирощування. За офіційними джерелами, у 1835 р. врожай зернових на Півдні «перевищував кількість посіяного зерна у 20 разів».

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. головним портом Півдня стала Одеса. Саме сюди звозили зерно на продаж із Правобережної і Лівобережної України чумаки.

Воли на оранці. Художник С. Світославський

? Яку інформацію про розвиток тогочасного сільськогосподарства можна отримати за ілюстрацією?

Краєвид Одеси. Початок XIX ст.

? Опишіть вигляд міста на початку XIX ст.

Одним із найпоширеніших занять мешканців Півдня стало виноробство. Саме в першій половині XIX ст. на околицях Одеси й сонячних гірських схилах Південного Криму виникли виноградні плантації, які згодом принесли цьому краю світову славу. Щорічний продаж вин Криму досяг на початку 30-х рр. XIX ст. рекордної цифри — 12 млн пляшок.

Характерною рисою господарства Півдня було переважання невеликих маєтків. Більшістю з них володіли міщани й дрібні торговці, що разом становили типовий середній прошарок, або дрібну буржуазію. Величезних маєтків із тисячами кріпаків, як в інших губерніях, тут не було. Землевласники Півдня поклалися на сезонну найману працю, а розміри їхніх володінь обмежувалися нестачею робочих рук.

Населення Півдня протягом першої половини XIX ст. внаслідок переселень зростало набагато швидше, ніж в інших регіонах Наддніпрянщини. Новоприбулі не стикалися з усталеною системою організації сільського господарства й були вільними обирати заняття відповідно до попиту на продукцію та власного бажання. Переселенців, різних за національністю й походженням, об'єднувало бажання розпочати власну справу, своїми силами досягти успіху.

ВИСНОВКИ

- У сільському господарстві Наддніпрянської України панували кріпосницькі відносини, які гальмували його розвиток.
- У 30-х рр. XIX ст. в Наддніпрянській Україні розпочалася промислова революція. Проте темпи її розвитку були повільними через відсутність ринку вільнонайманої робочої сили.
- Протягом першої половини XIX ст. в розвитку міст відбувалися зміни, пов'язані з початком промислової революції. Найбільшим містом була Одеса, джерелом процвітання якої стала торгівля.

- Основними формами внутрішньої торгівлі на українських землях були ярмарки та базари.
- У цей період чорноморсько-азовські порти Наддніпрянської України посіли провідне місце в зовнішній торгівлі Російської імперії.
- Успішний економічний розвиток Південної України засвідчував необхідність переходу до нових економічних відносин.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- 1. Яка частка населення Наддніпрянської України працювала в сільському господарстві на початку XIX ст.? 2. У якому з регіонів Наддніпрянщини в середині XIX ст. була найбільша кількість кріпосних селян? 3. Коли на українських землях розпочалася промислова революція? 4. Яке селище на 1860 р. стало центром суконної промисловості Наддніпрянщини? 5. Хто такі чумаки? 6. Коли Одеса отримала статус порто-франко?
- 7. Які процеси відбувалися в розвитку сільського господарства Наддніпрянщини в першій половині XIX ст.? Наведіть факти, що підтверджують вашу думку.
8. Якими були особливості розвитку міст Наддніпрянщини в цей період? 9. Визначте роль торгівлі в розвитку Наддніпрянщини. 10. Чому щодо тогочасної Південної України доцільно використовувати твердження «нова модель соціально-економічного розвитку»?

- 11. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення або презентацію «Одеса — нове місто на нових землях». 12. Проведіть дискусію за проблемою «Особливості нової моделі соціально-економічного розвитку Півдня України».

- 13. На Ряшківській суконній мануфактурі князя Юсупова на Полтавщині більшість використовуваних механізмів і знарядь були ручними або ремісничими. Сам князь вважав, що витрати на закордонні машини є марнотратством, оскільки в нього й так достатньо кріпаків для праці на мануфактурі. На підставі наведеного прикладу поясніть, як кріпосницькі відносини перешкоджали розгортанню промислової революції в Наддніпрянщині.

§ 5—6. Початок українського національного відродження

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати, як відбувалося формування української національної ідеї; характеризувати заходи українського дворянства, спрямовані на відновлення автономії України; аналізувати особливості початку українського національного відродження на Лівобережжі та Слобожанщині; розкривати значення для українського національного відродження «Енеїди» І. Котляревського та «Історії Русів»; визначати особливості українського національного відродження у 30—40-х рр. XIX ст.; пояснювати, як було утворено Кирило-Мефодіївське братство.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як козацька старшина боролася за відновлення державних прав України у XVIII ст.? **2.** Яким був національний склад населення Наддніпрянської України? **3.** Що таке національне відродження? На які етапи його поділяють?

1 ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ.

Наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. в Наддніпрянщині розвивалися і взаємодіяли кілька визвольних рухів, опозиційних політиці російського царизму.

Польський напрямок визвольного руху об'єднував польських патріотів, які боролися за відродження своєї державності, знищеної наприкінці XVIII ст. Свою метою вони вважали відновлення Речі Посполитої в кордонах від Балтійського до Чорного моря. Прихильники цих поглядів переважали в середовищі польської шляхти на Правобережжі. Самовіддана боротьба поляків за свої національні права ставала прикладом для українців.

Російський напрямок ототожнювався з тими представниками російського дворянства, які домагалися лібералізації імперських порядків. Переважну більшість членів таємних організацій, утворених ними в Наддніпрянщині, становили офіцери розташованих тут частин російської армії. Серед них були українці, що вступали до цих товариств із власних патріотичних почуттів. Однак представники російського напрямку, як правило, не визнавали за народами, що населяли імперію, права на окреме державне існування.

Український напрямок об'єднував прихильників ідеї боротьби проти імперського панування за права українського народу. На його розвиток впливали тогочасні європейські суспільно-політичні ідеї, діяльність представників польських та російських опозиційних організацій у Наддніпрянщині, а також історична пам'ять народу. Поступово в середовищі українських патріотів формувалися основи **національної ідеї** українців.

Історична пам'ять — спільні уявлення про минуле, які передаються певним народом з покоління в покоління у вигляді узагальнених образів.

Національна ідея — сукупність найзагальніших уявлень про сучасний розвиток і перспективи на майбутнє певного народу (самоусвідомлення людиною своєї належності до окремого народу та духовна єдність із ним, підтримка прагнення національного самовизначення, створення незалежної держави тощо), що поділяються його переважною більшістю.

Автономіст — той, хто виступає за самоуправління певної частини держави, її право на самостійне вирішення внутрішніх питань у межах, передбачених загальнодержавними законами.

Упродовж кінця XVIII — першої половини XIX ст. українська ідея еволюціонувала від намагання відновити автономію України нащадками козацької старшини до першої спроби висунути програму національного визволення українського народу, здійсненої представниками Кирило-Мефодіївського братства.

2 ЗАХОДИ УКРАЇНСЬКОГО ДВОРЯНСТВА ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ. «ІСТОРІЯ РУСІВ».

На Лівобережжі після ліквідації російським урядом Гетьманщини серед колишньої козацької старшини було чимало незадоволених цим рішенням. Демонстративним виявом протесту став вчинок вихідця з Полтавщини **Василя Капніста** (1758—1823), який у 1782 р.

залишив державну службу на високій посаді в Петербурзі й повернувся на Батьківщину. Того ж року з'явилася його «Ода на рабство», де він засудив політичне поневолення вітчизни й кріпосне право, яке імперський уряд поширив на українські землі.

Коли в 1785 р. імператриця Катерина II поширила на колишню козацьку старшину права й привілеї російського дворянства, опозиційні настрої серед української еліти пішли на спад. Проте залишалося чимало опозиційно налаштованих малоросійських дворян, яких за їхні погляди називали **автономістами**. Із ними пов'язано виникнення наприкінці XVIII ст. на території колишньої Гетьманщини патріотичних гуртків дворян-автономістів. Найвідомішим був гурток у Новгороді-Сіверському. Гуртківці поширювали публіцистичні твори антиімперської спрямованості (так звані промови гетьманів П. Полуботка та І. Мазепи). Вважається, що саме вони надали матеріали для виступів у 1795 р. у французькому Конвенті щодо становища українців під владою Російської імперії. Члени цих організацій розробляли також проекти створення в Новгороді-Сіверському університету та академії наук («Академічне зібрання»), допомагали збирати матеріали до перших праць з історії України.

В. Капніст, ймовірно, підтримував зв'язок із новгород-сіверськими патріотами. У 1788 р. він склав «козацький проєкт», що передбачав відновлення козацького війська у складі російської армії для участі в російсько-турецькій війні 1787—1791 рр. На жаль, російський уряд відхилив цей план.

Василь Капніст

? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображеного діяча в історію України.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа В. Капніста до міністра двору та держави Пруссії з проханням про зустріч

Пане! Благаю Вашу милість вибачити сміливість, що я дозволяю [собі] звернутись безпосередньо до Вас. Дуже важлива справа, яка привела мене з віддаленої

країни до Вашої милості, вимагає якнайшвидшого налагодження та якнайбільшої таємниці...

Із доповідної записки міністра королю Пруссії із приводу зустрічі з В. Капністом

Вважаю своїм обов'язком якнайшвидше доповісти Вашій Величності, що до мене таємно прибув дворянин із Малоросії, або Російської України, який називає себе Капністом... Він твердить, що [його] послали жителі цієї країни, доведені до крайнього відчаю тираниєю, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, чинили над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни можуть вони сподіватися на протекцію Вашої Величності, — у таких разі вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна дав-

ніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіянам...

...Я йому відказав, що не можу вплутуватися в пропозиції такого штибу: що Ваша Милість також не захоче про це слухати, доки ви дотримуетесь миру з Росією; що коли вибухне війна, тоді їм доведеться думати, що треба зробити, аби шукати й дістати підтримку Вашої Величності...

Треба побоюватися, чи це не був емісар (державний агент), підсланий російським двором...

Із відповіді короля Пруссії Вільгельма міністру

...Я повністю поділяю Вашу думку, що не треба довіряти першому стрічному, який приходить із планами, подібними до тих, про які Ви згадуєте... Ви, очевидно,

відповіли йому дуже добре, що в разі оголошення війни треба буде тоді подивитися, чи його співвітчизники матимуть такі ж наміри діяти, як вони про це кажуть...

? 1. Якою була позиція прусського міністра й короля стосовно допомоги українським дворянам-автономістам? 2. Чим можна пояснити позицію прусського двору? 3. Пригадайте, у яких спільних з Авст-

рією та Росією зовнішньополітичних акціях брала участь Пруссія в 1772, 1793, 1795 рр. Спробуйте пов'язати участь у цих заходах із відповіддю В. Капністу.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Точна дата створення й ім'я автора «Історії Русів» невідомі. Твір було, імовірно, написано на Новгород-Сіверщині. Віднайшли рукопис «Історії Русів» у 1828 р. в одному з родинних архівів на Чернігівщині й тривалий час поширювали в рукописних копіях. У 1846 р. твір було надруковано в Москві з ініціативи українського історика О. Бодянского.

У 1791 р. В. Капніст, імовірно, за дорученням дворян-автономістів поїхав до Берліна. Він намагався знайти підтримку для боротьби проти імперського панування в Україні. Однозначної відповіді в Берліні В. Капніст не отримав, але цей вчинок став свідченням його рішучості боротися за долю своєї Батьківщини.

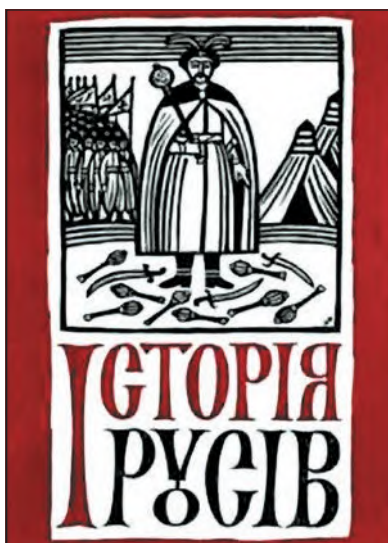
Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в середовищі дворян-автономістів було створено історико-політичний твір «Історія Русів». У напівхудожній формі автор твору дає огляд історії українського народу та його державності від найдавніших часів до 1769 р. Провідною ідеєю «Історії Русів» є затвердження невід'ємного права українського народу на самостійний розвиток.

Центральною постаттю «Історії Русів» виступає Богдан Хмельницький, від імені якого невідомий автор проголошує власні переконання, що всі народи світу завжди захищають свою свободу й власність, а прагнення свободи призначене всім Богом і людською природою.

У творі стверджувалося, що, ліквідувавши автономію Гетьманщини, російська влада порушила умови Переяславської угоди 1654 р. У цьому відображалася обмеженість поглядів дворян-автономістів, які виступали лише за дотримання Російською імперією підписаного договору. Проте й через століття, коли з'явилися перші обґрунтування державної незалежності України, їх автори також посилялися на порушення імперією угоди 1654 р.

З ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ Й СЛОБОЖАНЩИНІ. Поштовхом до національного відродження на Лівобережжі стало бажання нащадків козацької старшини знайти документи, які могли підтвердити їхні претензії на отримання привілейованого статусу російського дворянства. Оскільки набути його прагнуло чимало купців, міщан і козаків Лівобережжя, то питання надання дворянства українцям розглядав вищий в імперії сенатський департамент «Герольдія» в Санкт-Петербурзі. Чимало колишніх українських шляхтичів і козацьких старшин стали відшукувати необхідні документи в родинних архівах: грамоти литовських князів, укази польських королів, універсали українських гетьманів та їхні договори з московськими царями. Українські дворяни-автономісти В. Полетика, Р. Маркович, А. Чепи, М. Милорадович, Т. Калинський, В. Черниш та інші не мали потреби доводити власне походження, але «по усерддю й любові до своєї нації» охоче допомагали в цьому іншим. «Як приємно,— писав В. Полетика,— працювати для справи й добра Батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми були небайдужими до справ Батьківщини, служать нам винагородою. Щасливі будемо побачити нових людей, які з тим же запалом захищатимуть права, вольності й свободи своєї Батьківщини».

Боротьба лівобережної шляхти й старшини за визнання прав на російське дворянство, що тривала до 1835 р., мала

Обкладинка нью-йоркського видання «Історії Русів». 1956 р.

далекосяжні наслідки. Необхідність звернення до власної історії сприяла пробудженню **національної самосвідомості** українців Лівобережжя.

Національна самосвідомість — сукупність поглядів, оцінок і думок, що відображають рівень уявлень представників певного народу про свою історію, сучасний стан, перспективи розвитку й відносини з іншими народами.

У цей час з'явилися перші етнографічні та історичні праці, написані дослідниками-аматорами, тобто самодіяльними митцями. Серед перших праць з історії України були «Літописна оповідь про Малоросію...» О. Рігельмана, «Записки про Малоросію, її мешканців і твори» Я. Марковича, «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського. Першу збірку українських історичних пісень видав у 1819 р. в Петербурзі князь Д. Цертелєв. Величезне значення для розвитку української мови мала здійснена І. Котляревським переробка «Енеїди» Вергілія. Він першим наважився написати й видати в 1798 р. літературний твір українською народною мовою. Великий талант автора сприяв популяризації народної мови в освічених колах Лівобережжя.

На Слобожанщині розгортання українського національного відродження пов'язане з відкриттям у 1805 р. Харківського університету. Це був перший вищий навчальний і науковий заклад європейського типу на українських землях, підвладних Російській імперії. Ініціатором створення університету став слобідський дворянин, учений, громадський діяч і просвітитель **Василь Каразін** (1773—1842).

Викладати в новоствореному університеті В. Каразін запросив найвідоміших тогочасних європейських учених. У перше десятиліття діяльності Харківського університету тут працювали 29 професорів західноєвропейського походження. Вони знайомили студентів із поширеними тоді в Європі суспільно-економічними та ідейно-політичними течіями. Зокрема, німецький професор Йоган Шад (1758—1834) викладав курс природного права. Він уперше на українських землях виступив із лекторської трибуни із критикою монархій, стверджуючи, що їх існування перешкоджає виникненню національних держав. Через деякий час Й. Шада та інших західноєвропейських професорів російська влада примусила припинити викладання й залишити країну. Проте їхні думки припали до серця багатьом молодим українцям і змусили їх замислитися над долею своєї Батьківщини. Із випускників Харківського університету сформувалося нове покоління патріотів, яке наприкінці 20-х рр. XIX ст. посіло чільне місце в українському національному русі в Наддніпрянщині.

4 УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В НАДДНІПРЯНЩИНІ. Змістовими складовими першого, фольклорно-етнографічного етапу українського національного відродження в Наддніпрянщині стали матеріали з історії, мовознавства й фольклору, що стали підтвердженням національної

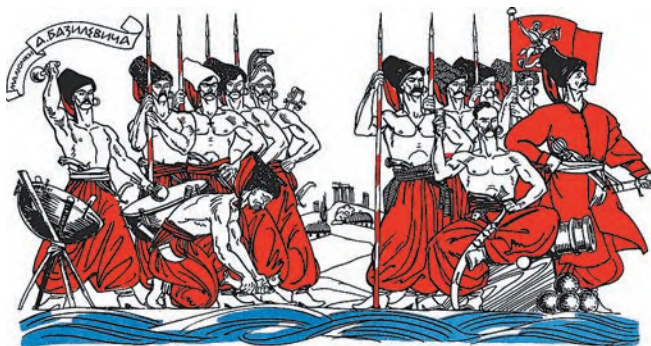

Василь Каразін

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Слобідський дворянин **Василь Каразін** був одним із друзів імператора Олександра I і завдяки цьому дістав його особисту згоду на створення університету в Харкові. Його відкриття стало головною справою життя В. Каразіна. Крім цього, він написав близько 60 наукових праць з агрономії, гірничої справи, метеорології тощо. В. Каразін був винахідником різноманітних сільськогосподарських машин, парового опалення, технології видобутку селітри, сушильних апаратів тощо. Він склав кілька проектів суспільно-економічних реформ у Російській імперії, що викликало незадоволення в правлячих колах. В. Каразіна було ув'язнено в Шліссельбурзькій фортеці (1820—1821 рр.), а потім відправлено доживати віку під наглядом поліції до рідного маєтку.

На відміну від імперського уряду, на українських землях до вченого ставилися з величезною повагою. «Щастям появи університету в Харкові,— писали в листах до нього сучасники,— Україна вам єдиному зобов'язана». У 1905 р. на кошти, зібрані харків'янами, неподалік від будівлі університету в Харкові було відкрито пам'ятник В. Каразіну.

Ілюстрація до «Енеїди» І. Котляревського.
Художник А. Базилевич

Перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка. 1840 р.

самобутності українців. Зокрема, відтворенню минулого українського народу сприяла поява вже згадуваних праць **Олександра Рігельмана** «Літописна оповідь про Малоросію, її народ і козаків узагалі», **Якова Марковича** «Записки про Малоросію, її мешканців і твори», **Дмитра Бантиш-Каменського** «Історія Малої Росії», **Миколи Маркевича** «Історія Малоросії». Першим наважився написати й видати в 1798 р. літературний твір народною мовою українців **Іван Котляревський**, переклавши нею поему «Енеїда». Мовознавець **Олексій Павловський** у своїй «Граматичі малоросійського наріччя» першим розробив граматичну будову української мови, принципи її розмовного та літературного використання.

Першим аматором-дослідником українського фольклору став грузинський князь **Микола Цертелєв**, що видав у 1819 р. в Петербурзі зібрані ним українські історичні думи. Три збірки народних пісень українців створив й опублікував перший ректор Київського університету **Михайло Максимович**.

Досягнення дослідників-аматорів, зроблені протягом першого етапу українського відродження, стали основою для його подальшого розвитку й переходу до культурницько-літературної стадії.

Із кінця 20-х рр. до 1861 р. видання власних періодичних журналів у Наддніпрянщині було заборонено. Тому у 20—30-ті рр. XIX ст. альманахи й збірки друкувалися на Харківщині. У них розміщував свої твори й переклади українською мовою **Петро Гулак-Артемовський**. Українське народне життя описував у своїх повістях **Григорій Квітка-Основ'яненко**. Поетів **Левка Боровиковського** та **Амвросія Метлинського** називали «останніми бандуристами» за їх романтичні балади про славне минуле, написані українською мовою.

У 30-х рр. XIX ст. українські літературні гуртки з'явилися в Петербурзі. Під впливом «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» **Миколи Гоголя**, який там жив і працював, багато прихильників серед місцевої еліти здобули українські народні пісні. У 1831—1845 рр. тут перебував також **Тарас Шевченко**. У 1840 р. в Петербурзі вийшло перше видання його «Кобзаря».

Ілюстрація до «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» М. Гоголя.
Художник Г. Якутович

Велике значення мало видання в імперській столиці в 1841 р. письменником **Євгеном Гребінкою** альманаху «Ластівка», у якому вперше всі твори було написано українською мовою.

Відкриття в Києві університету Св. Володимира сприяло тому, що на початку 40-х рр. XIX ст. сюди перемістився центр українського національно-культурного життя. Навколо університету згуртувалися молоді українські патріоти, серед яких були В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак та інші. У 1845 р. посаду викладача університету дістав Т. Шевченко. На відміну від попередників, серед яких переважали дворяни, представники нової хвилі українського національного руху належали до різних соціальних верств.

5 УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛО-МЕФОДІЙСЬКОГО БРАТСТВА. Уособленням нового покоління українських діячів 40-х рр. XIX ст. стало **Кирило-Мефодіївське братство**. Його виникнення пов'язане з Київським університетом, одним із викладачів якого став випускник Харківського університету історик **Микола Костомаров**. Серед його друзів і однодумців у грудні 1845 р. зародилася думка про перетворення їхнього гуртка на таємне товариство з метою пропаганди ідей слов'янської єдності. Ініціаторами цього, крім М. Костомарова, були полтавський учитель **Василь Білозерський**, державний службовець **Микола Гулак**, письменник **Пантелеймон Куліш**, етнограф **Олександр Маркович**. Організаційне оформлення товариства відбулося на початку наступного року. Його назвали Кирило-Мефодіївським братством на честь братів Кирила і Мефодія — проповідників християнства серед слов'янських народів. Знаком братчиків став перстень із написом «Св. Кирило і Мефодій, січень 1846 р.».

У квітні 1846 р. до братства, як припускають, після переїзду з Петербурга до Києва приєднався **Тарас Шевченко**. Проте остаточно встановити, чи належав поет до товариства, не змогли навіть під час слідства над заарештованими братчиками в 1847 р. (Можливо, вони спеціально приховували цей факт, щоб захистити Т. Шевченка.) Кількість членів організації в 1846 р. становила 12 осіб, а зв'язки з нею підтримували ще 100 осіб. Братчики були представниками різних станів. Добре розуміли потреби народу син кріпачки М. Костомаров і колишній кріпак Т. Шевченко. Свою обізнаність із народним життям братчики поєднували зі знанням історії України та нових європейських ідей.

Члени братства найчастіше збиралися на квартирах у М. Гулака або М. Костомарова, де вели тривалі суперечки навколо майбутнього українців і боротьби за визволення слов'янських народів. Крім цього, вони здійснювали наукову діяльність, виступали з лекціями в навчальних закладах Києва, поширюючи свої ідеї. Велику увагу кирило-мефодіївці приділяли просвітницькій діяльності, збирали кошти на відкриття народних шкіл, працювали над створенням підручників для них. Зокрема, П. Куліш написав перший підручник з історії України «Повість про український народ» (1846 р.).

Микола Костомаров

Василь Білозерський

Пантелеймон Куліш

ЦІКАВІ ФАКТИ

Багато зусиль для того, щоб визволити Т. Шевченка під час слідства над членами Кирило-Мефодіївського братства, доклала княгиня Варвара Рєпніна-Волконська, яку сам поет називав своїм «добрим ангелом». Проте шеф жандармів граф О. Орлов відмовив їй і попередив, що подальші «клопотання» матимуть неприємні для неї наслідки.

Погляди та мета боротьби членів братства відрізнялися. Так, М. Костомаров головними вважав християнські ідеали й створення спілки слов'янських народів. Т. Шевченко наполягав на першочерговості знищення кріпацтва й визволення з-під російської влади. П. Куліш віддавав перевагу ідеї національного визволення. Усі ці погляди знайшли відображення в **«Книзі буття українського народу»** і **«Статуті слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія»** — програмових документах братства, автором яких був М. Костомаров. Викладена в них програма була першою в історії спробою поєднання української національної ідеї із загальнолюдськими християнськими ідеалами та соціальною ідеєю. Реалізація національної ідеї пов'язувалася зі створенням слов'янської спілки християнських республік. Україна, на думку М. Костомарова, могла бути вільною лише в «союзі слов'янським». Завдяки традиційному волелюбству українці мали відіграти вирішальну роль у створенні цього союзу, допомігши іншим народам звільнитися від влади монархів.

Столицею слов'янської федерації братчики бачили Київ. Устрій держави, на їхню думку, мав нагадувати США або Францію доби Республіки.

Християнська ідея знайшла відображення в проголошенні необхідності перебудови всього суспільного життя на основі християнських ідеалів. Близькою до неї була ідея українського месіанства: визволяючи слов'янські народи, українці виконують Божу волю. Реалізація соціальної ідеї пов'язувалася насамперед із ліквідацією кріпацтва та станової нерівності.

Програмові ідеї братства в скороченому вигляді були викладені у відозвах **«До братів українців»** та **«До братів великоросів і поляків»**.

Кирило-Мефодіївське братство проіснувало близько 14 місяців. У березні 1847 р. за доносом провокатора його члени

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ**Із довідки III відділення про діяльність учасників Кирило-Мефодіївського братства**

У 1847 р. виявлено, що слов'янофільство може набути злочинного напрямку: у Києві кандидат Гулак, ад'юнкт-професор Костомаров і кандидат Білозерський заснували таємне товариство під назвою «Товариство Св. Кирила і Мефодія...».

Мета цього товариства спочатку полягала в тому, щоб, відновлюючи народність, мову і літературу слов'янських племен, підготувати ці племена до об'єднання в одну державу, але оскільки всі члени товариства були з Малоросії, то незабаром слов'янофільство перетворилося на українофільство й вони перейшли до припущень про відновлення Малоросії в тому вигляді, як вони були до приєднання до Росії... У творах Куліша і частково Костомарова описувалися розпорядження імператора Петра I і його наступників у вигляді гноблення та придушення прав народних,

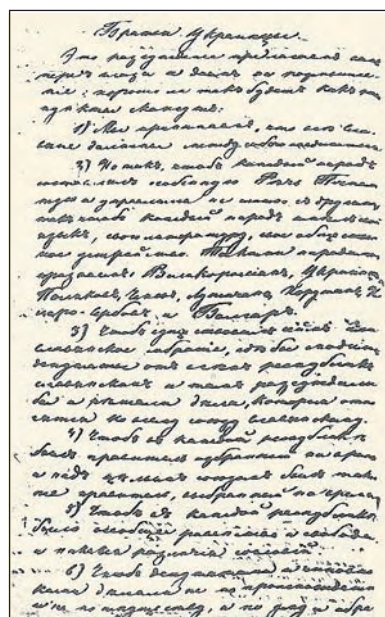
а дух попереднього козацтва вони зображували із захопленням схваленням, напади гайдамаків зображували у вигляді подвигів лицарства, славу часів Гетьманщини називали всесвітньою, наводили пісні українські, у яких оспівується любов до волі, натякаючи, що цей дух не зник і досі зберігається в малоросіянах. Шевченко у своїх віршах, окрім схвалення попередніх часів і лаяння існуючих порядків, із надзвичайною зухвалістю висловлював наклепи і жовч на все святе для Росії... Були знайдені статут товариства і рукопис **«Закон божий»** надзвичайно революційного змісту. Вони свідчать, що товариство могло набути напряму, небезпечного для державного спокою.

? 1. Як російський уряд визначив мету діяльності Кирило-Мефодіївського братства? 2. У чому влада вбачала небезпеку товариства?

були заарештовані. Слідство тривало протягом трьох місяців. Більш за все імперських урядовців збентежили ідеї, викладені в документах братства. За вироком, затвердженим імператором Миколою I, усі 12 учасників організації були покарані засланням до різних місць імперії. Найбільше постраждав Т. Шевченко, якого відправили солдатом окремого Оренбурзького корпусу до Орської фортеці із забороною писати й малювати.

6 ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА. Кирило-Мефодіївське братство проіснувало недовго, але справило значний вплив на подальший розвиток українського національного руху. Його учасники першими висунули широку політичну програму, що стала прикладом для нащадків. Вони вперше здійснили спробу поєднати українську національну ідею із загальнолюдськими християнськими ідеалами та ідеєю слов'янської єдності. Національне визволення українців розглядалися ними як складова загальноєвропейської боротьби поневолених народів. За своїми світоглядними особливостями товариство було схоже на тогочасні європейські націоналістичні організації «Молода Італія», «Молода Німеччина», «Молода Ірландія». Подібно до них, кирило-мефодіївці поєднували ідею національного визволення зі здійсненням загальнодемократичних перетворень. Проте на відміну від них, товариство було єдиною організацією, що категорично відкидала насильство як засіб досягнення мети.

Суворе покарання кирило-мефодіївців стало перешкодою подальшого розвитку українського відродження. Однак це не зупинило наступників від продовження боротьби за українську справу.

Сторінка з відозви
«До братів українців»

ВИСНОВКИ

■ Наприкінці XVIII ст. в українському русі на Лівобережжі провідні позиції посідали дворяни-автономісти. Їхні спроби знайти підтримку в боротьбі за відновлення прав Гетьманщини були марними. Найвагомішим їхнім досягненням стало сприяння пробудженню в тогочасному українському суспільстві зацікавленості до мови, культури та історії свого народу. Саме з дворян-автономістів вийшли ті, хто започаткував українське національне відродження на Лівобережжі.

■ На Слобожанщині центром українського відродження став Харків. Завдяки діяльності університету Харків зі звичайного провінційного міста перетворився на першу столицю відродження Наддніпрянської України.

■ У 20—40-х рр. XIX ст. в українському національному русі відбувся перехід від першого, фольклорно-етнографічного етапу збирання матеріалів історії, звичаїв і культури українців до наступного, культурницько-літературного — боротьби за поширення сфери житку української мови й набуття нею ознак літературної.

■ Значний вплив на подальший розвиток українського національного руху мало Кирило-Мефодіївське братство. Його члени першими розробили політичну програму, що стала прикладом для нащадків. Завдяки цьому став можливим перехід до політичного етапу українського національного руху. Проте він не був реалізований через переслідування влади.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке національна ідея? **2.** Чому українських дворян Лівобережжя називали автономістами? **3.** Коли відбулася місія В. Капніста до Берліна? **4.** Якою була провідна ідея «Історії Русів»? **5.** Коли утворилося Кирило-Мефодіївське братство? **6.** Хто був автором програмових документів братства?

7. У яких умовах відбувалося формування української національної ідеї наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.? **8.** Охарактеризуйте боротьбу українського дворянства Лівобережжя за відновлення автономії України. **9.** У чому, на вашу думку, полягає значення діяльності Новгород-Сіверського патріотичного

гуртка? **10.** Охарактеризуйте зміст та значення «Історії Русів». **11.** Із якими подіями пов'язаний початок українського національного відродження на Лівобережжі та Слобожанщині? **12.** Охарактеризуйте розвиток українського національного руху в 30—40-х рр. XIX ст. **13.** Як утворилося й діяло Кирило-Мефодіївське братство? **14.** Розкрийте зміст ідей, сформульованих у програмових документах братства.

 15. Складіть ланцюжок подій, пов'язаних із розгортанням українського національного руху в Наддніпрянщині в цей період. **16.** Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть характерні риси українського національного руху в Наддніпрянщині. Сформулюйте й запишіть їх у вигляді тез.

17. Підтвердьте або спростуйте за допомогою фактів наведені судження: 1) Новгород-Сіверський патріотичний гурток став зародком українського відродження на Лівобережжі; 2) Харків — центр першої хвилі українського відродження в Наддніпрянщині. **18.** У характеристиці діяльності Т. Шевченка, підготовленій за результатами слідства у справі Кирило-Мефодіївського братства для Миколи І, зазначалося: «Шевченко набув між друзями своїми славу значного малоросійського письменника, а тому вірші його подвійно шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли посіятись і згодом укоренитись думки про уявне блаженство часів Гетьманщини, про щастя повернути ті часи і про можливість України існувати у вигляді окремої держави». У чому імперські урядовці вбачали небезпечність творчості Т. Шевченка? Наскільки правильною, на вашу думку, була така оцінка? Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 7. Російський та польський визвольні рухи. Соціальні протести

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати особливості масонства в Наддніпрянщині; порівнювати бачення майбутнього українських земель у програмових документах декабристів; визначати прояви впливу руху декабристів на українські землі; пояснювати, яким був вплив на суспільну ситуацію в Наддніпрянщині польського повстання 1830—1831 рр.; характеризувати форми, характер й основні соціальні протести, що відбулися в цей період.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке масонство? Коли воно виникло в Європі та до чого закликала? **2.** Як розвивалися польський та російський напрямки визвольного руху в Наддніпрянщині кінця XVIII — першої третини XIX ст.? **3.** Якими були особливості національного складу та соціального становища населення Правобережжя в цей період? **4.** Визначте форми й характер протестів українського населення в середині та другій половині XVIII ст. **5.** У якому становищі перебували селяни-кріпаки на українських землях у першій половині XIX ст.?

1 МАСОНСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. На початку XIX ст. в суспільному житті Наддніпрянської України помітну роль стало відігравати **масонство**, яке поширювалося на ці землі переважно через Польщу та Росію упродовж другої половини XVIII ст.

Масонство — наднаціональний релігійно-етичний рух, що виник в Англії на початку XVIII ст. Його прихильники закликали до морального вдосконалення людей та об'єднання їх на принципах братерства, рівності та взаємодопомоги, відкидаючи релігійні та національні відмінності. Масони заявляли про невтручання до політичного життя, однак насправді відігравали помітну роль у революційних подіях і національно-визвольних рухах.

Оскільки до масонів належали представники суспільної еліти, то їхні ложі (осередки діяльності) існували в містах, містечках і поміщицьких маєтках. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. вони діяли в Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Кременчуці, Полтаві, Немирові, Кам'янці-Подільському тощо. На українських землях діяли польські та російські масонські ложі. Польські масони були опозиційно налаштовані до російської влади й прагнули боротися за відновлення Речі Посполитої. Російські масони своєю метою вважали вдосконалення імперських порядків відповідно до принципів масонства.

Для українського дворянства участь у діяльності масонських лож стала формою прояву власних опозиційних настроїв. Вони поступово еволюціонували від роздумів над шляхами морального вдосконалення людини до пошуку способів зміни існуючих політичних порядків.

У 1817 р. відомими масонськими ложами Наддніпрянщини були «Понт Евксинський», «Три царства природи» в Одесі, «Мінерва» в селі Буцьківці на Поділлі, «З'єднані слов'яни» в Києві, «Любов до істини» в Полтаві, «Озирис до пломеніючої

Суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні в першій половині XIX ст.

зорі» в Кам'янці-Подільському. До київської ложі «З'єднані слов'яни» належали поляки, росіяни та українці. І хоча більшість у масонських ложах становили поляки, вони висловлювали загальнослов'янські прагнення: звільнення всіх слов'ян із-під влади імперій та об'єднання їх у єдиний союз. Найбільше українців було в полтавській ложі «Любов до істини». До неї входили І. Котляревський, В. Капніст, В. Тарновський, В. Лукашевич. Інтереси полтавських масонів відбивали світогляд лівобережних дворян-автономістів і насамперед поширювалися на дослідження минулого українських земель. Утім, коли про цю ложу дізналися в Петербурзі, Олександр I спеціальним указом 1819 р. заборонив її діяльність.

У 1819 р. член масонських лож «З'єднані слов'яни» та «Любов до істини» **Василь Лукашевич** (1788—1866) організував «Малоросійське таємне товариство». Докладних відомостей про нього немає, оскільки перед арештом у 1826 р. масони встигли

Символ масонства

Фрагменти «Конституції»
М. Муравйова і «Руської правди»
П. Пестеля

ЦІКАВІ ФАКТИ

Лідер «Південного товариства» П. Пестель у своїй програмі перебудови Російської імперії стверджував: «Через свою слабкість Малоросія ніколи не зможе стати окремою державою, а тому повинна відмовитися від цих мрій».

знищити більшість документів. Під час розслідування було встановлено, що члени товариства виступали за незалежність від Російської імперії та відновлення української автономії в союзі з Польщею. Ці ідеї були викладені в програмовому документі «Катехізис автономіста», написаному В. Лукашевичем. Членами товариства були С. Кочубей, В. Тарновський, П. Капніст, О. Величко, І. Котляревський та інші. Осередки товариства існували в Києві, Полтаві, Чернігові, Чигирині та інших містах. Його члени підтримували зв'язки з російським «Товариством об'єднаних слов'ян», що діяло на Волині, і польськими масонами, зокрема ложею «Темплари».

Діяльність масонських лож і таємних організацій на території Російської імперії була заборонена в 1822 р. Однією із причин цього стало те, що масонство почало політизуватися та перетворюватися на опозицію до влади. Через цю заборону й подальші переслідування в майбутньому воно не відіграло значної ролі в житті українських земель.

2 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПРОГРАМОВИХ ДОКУМЕНТАХ ДЕКАБРИСТІВ. У перші десятиліття XIX ст. на території Наддніпрянщини діяли таємні опозиційні організації офіцерів російської армії — **декабристів**.

Декабристи — учасники таємних організацій у Петербурзі та українських містах, що готували державний переворот, спрямований проти самодержавства й кріпацтва. 14 грудня 1825 р. в Петербурзі відбулася спроба його здійснити.

У 1815 р. в Кам'янці-Подільському виникла таємна організація «Залізні персні», очолювана Володимиром Раєвським. Метою її діяльності були запровадження республіканського ладу й ліквідація кріпацтва. Через рік під загрозою викриття товариство саморозпустилося. У 1821 р. на Правобережжі, у Тульчині, було створено організацію декабристів «**Південне товариство**», очолюване полковником Павлом Пестелем, а роком пізніше в Петербурзі утворилося «**Північне товариство**», лідером якого став **Микита Муравйов**. У лавах обох товариств у 1821—1825 рр. налічувалося понад 200 осіб, із-поміж яких було чимало місцевих дворян і масонів.

Усі таємні товариства декабристів виробили програми перебудови Російської імперії. Програму «Південного товари-

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок із «Записок» І. Горбачевського про програмові засади «Товариства об'єднаних слов'ян»

Товариство мало головною метою увільнення всіх слов'янських племен від самодержавства; знищення існуючої між деякими з них національної ненависті та возз'єднання всіх населених ними земель у федеративний союз.

Передбачалося з точністю визначити кордони кожної держави, запровадити в усіх народів форму демократичного представницького управління, утворити

конгрес для управління справами Союзу і для зміни в разі потреби основних законів, надаючи кожній державі [права] розробити внутрішній устрій та бути незалежною у складенні окремих своїх узаконень.

? 1. Якою була мета «Товариства об'єднаних слов'ян»? 2. Якими мали бути форми державного устрою членів майбутнього слов'янського союзу?

Так буде ж Республіка! Художник Г. Гольштейн

? На основі картини підготуйте розповідь про засідання декабристів.

Пам'ятник декабристам у Кам'янці Черкаської області

? Ознайомтеся з історією зображеного пам'ятника та поясніть його композицію.

ства» — «**Руську правду**» — склав П. Пестель. Вона передбачала перетворення імперії на унітарну республіку з однопалатним парламентом. Населенню гарантувалися основні громадянські свободи, кріпацтво скасовувалося. П. Пестель відмовлявся надавати народам, які населяли імперію, право на окреме державне існування. За українськими землями, якими він вважав лише Малоросію (Чернігівська і Полтавська губернії), ніяких державних прав не визнавалося.

За програмою Північного товариства — «**Конституцією**», розробленою М. Муравйовим, Росія мала стати конституційною монархією із федеративним устроєм на зразок США. Кріпацтво скасовувалося, здійснювалися демократичні реформи. Країна поділялася на 14 федеративних штатів. Українські землі входили до складу чотирьох штатів: Дніпровського (столиця — Смоленськ), Бузького (Київ), Чорноморського (Одеса) та Українського (Харків).

Усі питання внутрішнього життя штати розв'язували самостійно. За центром зберігалось право випуску грошей, створення єдиних збройних сил і здійснення зовнішньої політики. Програма М. Муравйова надавала більше прав народам імперії. Однак держави, які передбачалося створити на українських землях, мали штучний характер, не охоплювали всієї території, заселеної українцями, і розділяли її між різними державними утвореннями.

Програмовими документами «**Товариства об'єднаних слов'ян**», утвореного 1823 р. в Новограді-Волинському офіцерами братами **Андрієм** і **Петром Борисовими**, були «Правила» та «Клятвена обіцянка». Їхньою метою проголошувалося встановлення демократичного республіканського ладу та скасування кріпацтва.

На відміну від інших організацій декабристів, «Товариство об'єднаних слов'ян» висувало ідею визволення всіх слов'янських народів від імперського самовладдя та об'єднання їх у федерацію

Обеліск на місці страти п'яти декабристів у Санкт-Петербурзі

ЦІКАВІ ФАКТИ

Російський уряд добре розумів, що результат повстання на Правобережжі залежить від його підтримки селянами. Головнокомандувач російських каральних військ фельдмаршал Ф. Остен-Сакен звернувся до українських селян Правобережжя. «Не вірте їм [полякам],— закликав він,— і тих, хто буде намовляти й силювати до бунту, намагайтеся схопити й доставити начальству. Ви вже ніколи не будете належати тим поміщикам, які повстануть проти законної влади». Зміст цієї відозви, яку читали в усіх православних церквах Правобережжя, селяни зрозуміли як можливість звільнитися від своїх панів-гнобителів. Вони хапали бунтівних шляхтичів і передавали їх російській владі.

Після придушення повстання селяни дійсно не повернулися під владу заарештованих за участь у повстанні поміщиків, проте замість них до маєтків прийшли нові господарі, які отримали їх від влади.

слов'янських республік. Цей союз мав охопити слов'ян, які жили «між чотирма морями — Чорним, Балтійським, Адріатичним і Льодовитим». До його складу мали входити Росія, Польща, Богемія, Моравія, Сербія, Молдавія, Далмація, Кротація, Угорщина та Трансильванія. Верховна влада у федерації мала належати загальним зборам. Проте створення Української держави як окремого члена слов'янського союзу учасники товариства (хоча серед них були й українці) не передбачали.

3 ВИСТУП ДЕКАБРИСТІВ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ. 14 грудня 1825 р. під час присяги новому імператору Миколі I, який зійшов на престол після смерті Олександра I, декабристи організували повстання в Петербурзі. Проте змовники утримувалися від активних дій і намагалися примусити уряд піти на поступки самим актом своєї громадянської непокори. Вони вивели на Сенатську площу 3 тис. озброєних солдатів і чекали на задоволення своїх вимог. Увечері імператор Микола I, зібравши вірні війська, розстріляв повсталих із гармат.

Через два тижні після цих подій підняв повстання Чернігівський піхотний полк, розташований на Київщині. Уряд направив проти нього каральні частини, які 3 січня 1826 р. придушили виступи бунтівників. Уряд жорстоко розправився з декабристами.

Рух декабристів мав проросійський характер й обмежувався переважно офіцерами армії. Політична байдужість декабристів до майбутнього народів, пригноблених імперією, була однією з причин їхньої поразки. На українських землях він, зокрема, показав, що тут не може перемогти суспільний рух, не підтриманий українцями.

4 ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830—1831 рр. 17 листопада 1830 р. у Варшаві розпочалося національно-визвольне повстання проти російського панування. Імператорський намісник та його війська змушені були залишити Польщу. Національний уряд,

Захоплення Арсеналу. Художник М. Залеський

Узяття повстанцями в'язниці у Варшаві.
Гравюра Ф. Дітриха

? Яку інформацію про хід повстання можна отримати за ілюстраціями?

створений у Варшаві в результаті перемоги повстання, висунув програму боротьби за відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р. і зробив спробу поширити повстання на територію Литви, Білорусії та Правобережної України.

Розуміючи, що сил для боротьби з імперією недостатньо, вони висунули гасло: «За нашу і вашу свободу!». Повстанці сподівалися, що знайдуть підтримку в опозиційних колах росіян, українців, білорусів і литовців. Польський сейм звернувся до населення Правобережжя, закликаючи приєднатися до повстання. У відповідь на це в лютому 1831 р. на Київщині відбулася нарада польських поміщиків і шляхти, де було прийнято рішення готуватися до збройного виступу і проголошено побажання, щоб землевласники «дали селянам безумовну свободу». Проте здійснювати цю пропозицію ніхто не став.

На початку квітня 1830 р. до Правобережжя вступив кавалерійський корпус польських повстанців, очолюваний генералом Ю. Дверницьким. Проте тут до нього приєдналися лише кілька дрібних шляхетських загонів. Українське селянство, яке становило більшість населення краю, сприймало повстання як чужу для себе «панську справу». Тим часом російський уряд, зібравши достатню кількість військ, розпочав придушення виступу.

На Лівобережжі малоросійський генерал-губернатор **Микола Рєпнін** із дозволу імператора Миколи I сформував вісім полків малоросійського козацтва по 1 тис. осіб у кожному. Охочих записатися до них виявилось багато, оскільки було оголошено, що вони назавжди залишаться на козацькій службі. Однак у придушенні повстання вони взяти участь не встигли. У середині червня 1831 р. російські каральні війська розгромили сили повстанців на Правобережжі. Усього на Правобережній Україні в повстанні виступили близько 5600 осіб, із яких 74 % становили польські поміщики й шляхта.

Після придушення повстання 1830—1831 рр. імперський уряд посилив політику русифікації українських земель. Спеціально створена 1831 р. Комісія у справах західних губерній за наказом Миколи I мала «привести всі західні землі у відповідність до великоруських губерній в усіх сферах життя».

На Правобережжі російська мова стала єдиною офіційною мовою, протягом кількох місяців на неї перейшли всі школи й судочинство. Крем'янецький ліцей, що був центром польської освіти та культури, ліквідували. Його бібліотеку в 50 тис. томів та викладачів перевели до створеного в 1834 р. Київського університету Св. Володимира, який, за задумом міністра освіти імперії С. Уварова, мав «поширювати російську культуру й російську національність на спольщених землях Західної Росії».

За звинуваченнями в участі в повстанні зі 100 тис. польських дворян Правобережжя 64 тис. осіб позбавили маєтків і вивели із дворянського стану. У краї було закрито 61 католицький монастир і більшість костелів. Населенню заборонялося відзначати католицькі свята й запроваджувався порядок, за яким усю парафію перетворювали на православну, якщо був

Прапор польського повстання з гаслом «За нашу і вашу свободу!»

Микола I

Микола Рєпнін

ЦІКАВІ ФАКТИ

У Волинській губернії кріпаки поміщиці Закашевської чинили опір своїй господарці протягом 1811—1847 рр. Масові тілесні покарання, здійснювані військовими на прохання поміщиці, не змогли заспокоїти селян. Визнавши свою поразку, Закашевська продала маєток. Проте селяни відмовилися коритися й новому господарю — пану Загрязькому. Поміщик довго не витримав і того ж року звернувся з проханням до російського уряду викупити в нього маєток у власність держави. Він писав, що в селян укоренилися думки про волю, «і я не бачу ніяких засобів, щоб їх приборкати».

хоч один бажачий стати православним. У 1839 р. за «добровільним бажанням» греко-католицьких ієрархів греко-католицьку церкву на Правобережжі було ліквідовано й об'єднано з православною. Закриття греко-католицьких церков у краї відбувалося примусово, незважаючи на протести віруючих, із використанням військових команд та поліції.

На Лівобережжі були ліквідовані Малоросійські кінно-козацькі полки. Частину козаків перевели до складу місцевих частин російської армії, а більшість відправили на Кавказ, де імперія вела війну за підкорення гірських народів. Генерал-губернатора Малоросії М. Рєпніна за дружні відносини з українськими дворянами-автономістами та зв'язки з декабристами відправили у відставку.

5 СОЦІАЛЬНІ ПРОТЕСТИ. Головними причинами соціальних протестів українського селянства в першій половині XIX ст. були посилення кріпосницького гноблення та зловживання імперських чиновників. Із неприхованим обуренням і болем писав про гноблення селян із боку імперської влади Т. Шевченко в поемі «Сон».

Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свиту з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують —
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! В військо оддають!
Бо його, бач трохи! а онде під тином
Опухла дитина, голоднеє, мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ**Із розпоряджень російського уряду про придушення виступів кріпосних селян**

308. Для утримання кріпаків у покорі й доброму порядку поміщик має право використовувати домашні засоби виправлення і покарання за власним розсудом, але без каліцтва і тим паче небезпеки для їхнього життя...

311. За провини проти власника або його прав, так само як і за проступки поліцейські, кріпаки на його прохання піддаються поліцейському покаранню з поверненням до попереднього житла, або утриманню в упокорювальних і робітних домах на строк, самим власником визначений...

388. Заколотом проти влади... вважається і всяке заворушення селян або дворових людей проти своїх поміщиків, власників або управляючих і проти волосних та громадських управлінь...

1108. За всяке вперте непідкорення, хоч без явного повстання, панам своїм чи особам, яким від них на законній підставі передано їхню владу цілком або з обмеженнями, кріпаки в разі, коли власник, не бажачи

сам використати наданих йому за законом домашніх виправних засобів, повідомить про це належне начальство, піддаються, зважаючи на обставини... покаранню різками від 20 до 50 ударів. Із цього виключаються лише випадки, коли вони не підкорилися наказам, які суперечать закону і виконання яких зробило б їх самих учасниками в злочині...

1909. Кріпаки за подання на поміщиків своїх заборонених законом скарг піддаються покаранню різками до 50 ударів.

? 1. Чиї інтереси захищали розпорядження російського уряду: поміщиків чи кріпосних селян? Наведіть за текстом документа факти, які підтверджують вашу думку. 2. Що свідчить про те, що кріпосні селяни були абсолютно безправними і перебували в повній залежності від своїх володарів? 3. Чому російський уряд карав селян за подачу скарг на поміщиків?

Торг (поміщик продає своїх кріпаків). Художник М. Неврев

Бунт у селі. XIX ст.

? Яку інформацію про причини й форми тогочасних селянських протестів можна отримати за ілюстраціями на с. 45, 46?

Звільнитися від кріпосницької залежності, отримати землю й свободу, стати вільними виробниками — ось головна мета, якої хотіли досягти селяни своєю боротьбою. Протести кріпаків відбувалися в різних формах. Вони псували панські знаряддя праці, відмовлялися відробляти панщину й виконувати повинності, підпалювали поміщицькі маєтки, убивали поміщиків та їхніх управителів, чинили збройний опір каральним загонам, тікали від своїх господарів.

Свідченням бажання селян розв'язувати суперечки законним шляхом стало подання ними скарг до місцевої адміністрації про зловживання панів. Проте імперський уряд відповів на це заборонаю кріпакам скаржитися на своїх господарів під загрозою покарання. Безвихідь спричиняла спалахи люті з боку селян та розправи з гнобителями. У відповідь на це влада стала приборкувати бунтівні села військами, а винних у заворушеннях селян тисячами відправляти в заслання й на каторгу. Лише в 1822—1833 рр. із Наддніпрянщини до Сибіру примусово виїхали понад 12 тис. селян-бунтівників.

У першій половині XIX ст. набули поширення масові втечі селян із Лівобережжя та Правобережжя. Тікали поодиночі, сім'ями, групами й навіть селами. Лише в Київській губернії в 1816 р. налічувалося 25 тис. селян-утікачів. Більшість із них вирушали на Південь або землі Донського й Чорноморського козацьких військ. Уряд вживав заходів щодо розшуку, повернення й покарання втікачів. Проте зупинити хвилю втеч, не ліквідувавши їх причин, було неможливо. У деяких районах селяни створювали загони, що вели партизанську боротьбу проти поміщиків та урядових військ. Перемогти каральні війська вони не могли, однак і коритися не бажали.

Найбільше виступів селян відбувалося на Правобережжі. Спочатку вони страждали тут від сваволі польських панів, а після придушення повстання 1830—1831 рр. і конфіскації маєтків поляків-бунтівників — через експлуатацію орендарів

Кара шпіцрутенами.
Художник Т. Шевченко

Муштра (навчання) у військовому поселенні

Устим Кармелюк. Художник В. Савін

- ? Спираючись на наведені ілюстрації, підготуйте розповідь (за вибором):
- 1) «Будні військового поселення»;
 - 2) «У загоні повстанців У. Кармелюка».

маєтків і примусове утворення військових поселень. В окремих районах боротьба селян була наполегливою й тривалою.

Крім посилення кріпосницького гноблення, селяни протестували і з інших причин. Зокрема, під час неврожай 1832—1833 рр. селянські рухи охопили Лівобережжя й Південь. Чимало виступів державних селян відбувалося на Півдні в 1833 р., коли чиновники за допомогою каральних загонів стягували недоїмки за податками, які селяни не могли сплатити через неврожай.

Хвилю невдоволення викликало в Наддніпрянщині запровадження військових поселень. У липні 1817 р. першими повстали колишні бузькі козаки, очолювані сотником Федором Барвінським на Херсонщині. Виступ був жорстко придушений за допомогою 10-тисячного війська й гармат. Під час розправи бунтівних козаків кололи піками, топили в Бузі, проганяли «зеленою вулицею» (крізь стрій солдатів, які били винних спеціальними палицями-шпіцрутенами 500—1000 разів, забиваючи більшість до смерті) і висилали до Сибіру.

У липні 1819 р. спалахнуло повстання серед іншої частини бузьких козаків, розселених у районі міста Чугуєва на Харківщині. Після придушення виступу за допомогою двох піхотних полків близько 2 тис. його учасників заарештували, із них 273 засудили до смертної кари. Проте засновник військових поселень граф О. Аракчєєв, який особисто керував розправою, «пожалів» засуджених і замінив смертний вирок на 12 тис. ударів шпіцрутенами кожному. За свідченнями очевидців, жахливою смертю на «зеленій вулиці» одразу загинуло близько 80 осіб, а решту непритомними перевезли до шпиталю.

Великі виступи військових поселенців відбулися також у селищах Базилівка (1817—1818 рр.) та Шебелинка (1829 р.).

Особливо запеклого характеру набула в цей період боротьба селян проти гнобителів на Поділлі, де діяв народний месник **Устим Кармелюк** (1787—1835).

Протягом 1813—1835 рр. повстанські загани під проводом У. Кармелюка здійснили понад тисячу нападів на поміщицькі

Ймовірний портрет
Устима Кармелюка.
Художник В. Тропінін

маєтки та урядові установи, розправилися з багатьма кривдниками народу. Усе захоплене майно й гроші повстанці роздавали селянам. У 1830—1835 рр. у повстанському русі брали участь понад 20 тис. осіб, він поширювався на Поділля та сусідні Волинь, Київщину, Бессарабію. Самого У. Кармелюка кілька разів заарештовували, шість разів він тікав із в'язниць і місць каторги.

Для боротьби з повстанцями У. Кармелюка в 1833 р. російський уряд створив спеціальну комісію. Водночас місцеві поміщики, не покладаючись на владу, організовували власні загони. Два роки вони полювали на невловимого завдяки допомозі селян У. Кармелюка, поки він випадково не загинув від кулі, випущеної із засідки польським паном.

Проте владі знадобилося ще п'ять років, щоб остаточно придушити повстанський рух.

ВИСНОВКИ

■ На початку XIX ст. в Наддніпрянщині серед заможних верств населення набуло поширення масонство. «Малоросійське таємне товариство» відійшло від звичної для масонів діяльності й набуло рис, які, на думку деяких істориків, дозволяють вважати його першою українською таємною політичною організацією в Наддніпрянщині.

■ Програмові документи декабристів визначали українські землі головною ареною діяльності їхніх організацій, хоча українське питання вони фактично ігнорували. І все ж таки діяльність декабристів, незважаючи на її обмежений характер, була першою за Нової доби спробою ліквідувати самодержавство, що вплинуло на розвиток українського національно-визвольного руху.

■ Із поразки польського повстання 1830—1831 рр. розпочалася нова хвиля русифікації Правобережної України.

■ Протести селян, козаків і військових поселенців Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. були проявом протидії населення тим порядкам, які встановила й підтримувала тут Російська імперія. Вони мали характер антикріпосницької боротьби.

■ Російська влада віддавала перевагу придушенню соціальних протестів за допомогою війська, намагаючись відсунути в часі розгляд шляхів ліквідації кріпацтва.

■ Соціальні протести впливали на громадську думку й сприяли формуванню опозиційних настроїв у суспільстві.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. У якому місті існувала масонська ложа «Любов до істини»? **2.** Хто був організатором «Малоросійського таємного товариства»? **3.** Яку назву мала програма «Південного товариства» декабристів? **4.** Коли було придушено повстання Чернігівського полку? **5.** Якою була кількість учасників польського повстання 1830—1831 рр. на Правобережжі? **6.** Коли відбувався повстанський рух під проводом У. Кармелюка?

 7. Охарактеризуйте особливості масонського руху в Наддніпрянській Україні. **8.** Як визначалося майбутнє України в програмових документах декабристів? **9.** Які факти свідчать, що під час польського повстання 1830—1831 рр. російський уряд діяв за принципом «розділяй та володарюй»? **10.** Визначте риси політики російського уряду в Україні після придушення польського повстання 1830—1831 рр. **11.** Охарактеризуйте соціальні протести першої половини XIX ст. Якими були їх причини, характер і форми прояву?

 12. Проведіть дискусію за проблемою «Вплив на тогочасне українське суспільство російського та польського визвольних рухів». **13.** Складіть таблицю «Україна в програмових документах декабристів».

Назва організації	Назва програми	Яку форму державного устрою обстоювали	Як розглядали майбутнє України

 14. Визначте спільне й відмінне в польському, російському та українському визвольних рухах, що діяли в Наддніпрянщині наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. **15.** Характеризуючи повстанський рух, очолюваний У. Кармелюком, дослідники інколи називають його «соціальним розбійництвом», а самого ватажка — «українським Робін Гудом». За додатковою літературою ознайомтеся з діями повстанців У. Кармелюка на Поділлі й висловіть своє ставлення до наведених характеристик.

Практичне заняття. Програмові документи Кирило-Мефодіївського братства. Т. Шевченко та український національний рух

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як утворилося Кирило-Мефодіївське братство? 2. Хто входив до складу братства? 3. Чого хотіли досягти його учасники? 4. Як було покарано членів братства після викриття товариства?

МЕТА: на підставі аналізу програмових документів Кирило-Мефодіївського братства визначити, за що виступали його члени і як хотіли цього досягти; з'ясувати роль особистості Т. Шевченка в українському національному русі.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ: повторити матеріал підручника (§ 5—6, п. 5) про утворення й діяльність Кирило-Мефодіївського братства; скласти есе «Роль особистості в історії».

ХІД РОБОТИ

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом і дайте відповіді на запитання.
2. Об'єднайтеся в малі групи та сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Зі «Статуту слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія» (уривки)

Головні ідеї:

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, якої вони повинні прагнути.
2. Визначаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів (українців — *Авт.*), північно-русів (росіян — *Авт.*), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, ілліросербів з хуруганами (хорватами — *Авт.*) і болгар.
3. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.
4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності й освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа.
5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні.
6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників усіх племен.

Головні правила товариства:

1. Товариство утворюється з метою поширення вище викладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. Товариство визначає своїми покровителями Св. Кирила і Мефодія і приймає своїм знаком перстень або ікону з іменами чи зображенням цих святих...
 8. Товариство буде прагнути викорінювання рабства і всякого примушення бідних класів, а водночас і повсюдного поширення грамотності.
 9. Як все товариство в цілому, так і кожний член окремо повинні узгоджувати свої дії з євангелійськими правилами любові, покірності й терпіння; правило ж «мета виправдовує засоби» товариство визнає безбожним.
- ?
1. Як кирило-мефодіївці планували вирішити питання державності українців? 2. Якими шляхами члени братства збиралися розв'язувати соціальні проблеми? 3. Яка роль надавалася християнській ідеї? 4. Як члени братства збиралися поширювати свої погляди?

Місце Т. Шевченка в українському національному відродженні

Життєвий шлях Т. Шевченка (1814—1861) уособлював долю його народу.

Визначальною рисою світогляду Т. Шевченка було несприйняття будь-яких форм соціального гноблення. Колишній кріпак, який за власним досвідом розумів почуття поневолених людей, він нещадно викривав усі ганебні породження кріпацтва: торгівлю «хрещеною власністю», безправність селян і знущання над ними панів. Він не вірив у поступові реформи й закликав силою знищити існуючі порядки.

Соціальне гноблення українців поет пов'язував з імперським пануванням над своєю Батьківщиною, де

«орел чорний сторожем літає». У поезіях він зображував героїчне минуле козацької України. Проте, на відміну від інших українських поетів-романтиків, він не лише тужив за минулим, а й шукав у ньому сили для боротьби проти несправедливої дійсності. Т. Шевченко намагався не дати українцям «приспати» себе, допомогти їм, пригадавши історію, розгорнути боротьбу за визволення Батьківщини. Важливе значення мала проголошувана ним необхідність поєднання боротьби за національне й соціальне визволення.

Т. Шевченко різко засуджував прояви «малоросійської ментальності». Злочиним проти свого народу, на

його думку, було те, що нащадки козацької старшини йшли служити імперії, зрікалися рідної мови й культури. Велике значення мало те, що поет вважав український національний рух складовою визвольної боротьби всіх слов'янських народів. Він мріяв, «щоб усі слов'яни стали добрими братами». Свої поезії — заклики до єднання в спільній боротьбі — Т. Шевченко передавав відомим діячам національного відродження слов'ян П. Шафарику та А. Міцкевичу. Завдяки цьому українське питання ставало зрозумілим для європейців.

У своїй творчості Т. Шевченко вперше поєднав різні народні діалекти, завдяки чому українська мова зазяла яскравими барвами. Його твори з однаковим захопленням читали представники різних соціальних верств. Завдяки цьому, долаючи суперечності, вони все більше відчували себе представниками нової духовної спільноти — української нації.

Важко переоцінити значення Т. Шевченка та його поезій для українського націотворення. Український громадський і політичний діяч Ю. Охримович писав: «Поезія Шевченка має для нас епохальне значення: вона зробила з темної етнографічної маси націю, вона розбила назавжди можливість існування українського руху як “південно-руського провінціалізму”».

Творчість Т. Шевченка стала своєрідною межею в розвитку української національної свідомості. Увесь подальший український національний рух тією чи іншою мірою виводився з його поезії.

? У вигляді тез сформулюйте основні прояви впливу особистості Т. Шевченка на український національний рух.

Узагальнення знань за розділом I

1. Складіть перелік подій з історії Наддніпрянської України кінця XVIII — першої половини XIX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть видатних історичних діячів Наддніпрянщини цієї доби. У чому ви бачаєте їхній внесок в історію України?
3. Поясніть значення понять і термінів: модернізація, нація, національне відродження, губернія, генерал-губернаторство, «смуга осілості», русифікація, військові поселення, кріпацтво, промислова революція, чумаки, порто-франко, національна ідея, національна самосвідомість, масонство, декабристи.
4. Виконайте завдання за історичною картою:
 - 1) порівняйте територію розселення наддніпрянських українців наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. із сучасними кордонами України;
 - 2) опишіть адміністративно-територіальний устрій, установлений на території Наддніпрянської України Російською імперією;
 - 3) розкрийте за картою місце Наддніпрянської України в міжнародних відносинах цієї доби;
 - 4) розкрийте особливості спеціалізації сільського господарства регіонів Наддніпрянщини;
- 5) покажіть місця розташування основних військових поселень, промислових центрів, що формувалися в цей період, і морські торговельні порти;
- 6) покажіть населені пункти, пов'язані з українським національним відродженням цієї доби, і поясніть їхню роль у ньому;
- 7) покажіть населені пункти й території, пов'язані з розгортанням масонського, російського й польського визвольних рухів на українських землях.

5. Обговоріть у малих групах і представте висновки класу:

- 1) прояви і вплив політики Російської імперії на розвиток Наддніпрянщини;
- 2) особливості і вплив на соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини промислової революції;
- 3) прояви і значення діяльності Кирило-Мефодіївського братства для українського національного руху;
- 4) прояви, особливості та наслідки розгортання загальноросійського та польського визвольних рухів.

**Тестові
завдання
онлайн**

Розділ II ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 8. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії; пояснювати, яким було національне й соціальне становище населення західноукраїнських земель; визначати особливості політики австрійського уряду щодо українців; характеризувати соціальні протести населення західноукраїнських земель у цей період; пояснювати особливості розвитку господарства й економічних відносин у регіоні.

ПРИГАДАЙТЕ

1. У складі яких держав у другій половині XVIII ст. перебували Галичина, Буковина й Закарпаття? 2. Якими були особливості соціально-політичного становища цих регіонів у другій половині XVIII ст.?

1 АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Наприкінці XVIII ст. Австрійська імперія володіла приблизно 15 % українських земель, а саме: Східною Галичиною, Північною Буковиною та Закарпаттям (див. схему). Підвладні Австрії території називалися **західноукраїнськими землями**.

Австрійська імперія була багатонаціональною державою. У «клаптиковій» імперії Габсбургів, як її називали, не існувало єдиної уніфікованої системи управління, унаслідок чого землі, заселені українцями, входили до різних адміністративних одиниць монархії з певними відмінностями в умовах життя.

Першим у складі володінь австрійських Габсбургів опинилося Закарпаття. У 1699 р. воно разом зі Східною Угорщиною перейшло під австрійську владу. Однак панівні позиції в краї, як і раніше, посідали угорці. Заселене українцями Закарпаття поділялося на чотири адміністративні регіони — комітати (жупи), які підпорядковувалися Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню Угорського королівства. Уся адміністративна, військова, судова та фінансова влада в комітатах зосереджувалася в жупанів — адміністраторів, призначуваних намісницьким управлінням із-поміж місцевих великих

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ПОДІЛ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

землевласників. Час від часу скликалися комітатські збори шляхти, однак вагомої ролі в управлінні краєм вони не відігравали.

Унаслідок першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) до складу Австрійської імперії увійшла Галичина. Приєднавши ці землі, імператриця Марія Терезія прийняла титул королеви Галичини і Лодомерії. Перекручена таким чином назва Галицько-Волинського князівства була історичним виправданням для імператриці, оскільки такий титул мали у XVIII ст. угорські королі, що захопили ці землі. Австрійські імператори зберігали його до 1918 р.

На приєднаних землях було утворено коронний край Королівство Галичини і Лодомерії із центром у Львові, до складу якого увійшли українські (Східна Галичина) та польські (Західна Галичина) землі. Умовною межею між ними була річка Сян. Територія королівства поділялася на округи й дистрикти, кількість яких змінювалася.

Коронний край — адміністративно-територіальна одиниця Австрійської імперії (із 1867 р. — Австро-Угорщини) у XVIII — на початку XX ст.

Уся адміністративна влада в коронному краї зосереджувалася в руках губернського управління на чолі з губернатором, якого призначав імператор. В округах і дистриктах влада належала війтам, у селах — мандаторам (наглядачам), які призначалися війтами, але утримувалися землевласниками. Містами управляли магістрати, склад яких призначався адміністрацією коронного краю. Вищим представницьким органом краю був Становий сейм. Однак збирався він лише один раз — у 1780 р.

До 1849 р. окремим округом Королівства Галичини і Лодомерії залишалася Буковина. Адміністративним центром цього краю було місто Чернівці. Австрія захопила ці землі в 1774 р., скориставшись слабкістю Османської імперії після її поразки в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. Марія Терезія обґрунтовувала свої претензії на Буковину тим, що остання також входила до Галицько-Волинської держави, основною територією якої тепер володіла Австрія. Українці становили більшість населення Північної Буковини.

2 НАЦІОНАЛЬНЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЙСЬКИХ ГАБСБУРГІВ. Кількість населення західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст. становила 2,5 млн, а на початок XX ст. зросла до 6,4 млн осіб.

Герб Королівства Галичини і Лодомерії

Східна Галичина

Північна Буковина

Закарпаття

Герби західноукраїнських земель

ПЛОЩА ТА НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ наприкінці XVIII ст.

Регіон	Площа, тис. км ²	Приблизна кількість населення, тис. осіб	Частка українців, %
Східна Галичина	55,0	2200	71
Північна Буковина	5,3	75	69
Закарпаття	14,7	250	40

Суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Західних українців австрійська влада в офіційних документах називала рутенами, а вони самі себе — русинами. Упродовж XIX ст. серед галицьких і буковинських русинів набуло поширення нове національне ім'я — українці. Однак у Закарпатті українське населення як тоді, так і зараз називає себе русинами.

Щодо релігійної належності, сповідуючи християнство, українці Буковини, як і Наддніпрянщини, були православними, а Галичини й Закарпаття — греко-католиками.

Наприкінці XVIII ст. з 2,2 млн населення Східної Галичини українці становили приблизно 71 %, поляки — 22 %, євреї — 6 %. Однак поляки, хоча й були меншістю, посідали панівне становище в краї. Українців серед великих землевласників і міської верхівки майже не було. Про українців поляки з насмішкою говорили, що вони народ «хлопів і попів», оскільки переважну більшість їх становило селянство і греко-католицьке духовенство. Саме останнє й було єдиним представником освічених верств серед галицьких русинів, виразником їхніх інтересів.

Населення заселених українцями комітатів Закарпаття наприкінці XVIII ст. налічувало близько 250 тис. осіб, із яких

40 % складали русини. Найбільш численними національними меншинами були угорці та євреї. Більшість закарпатських русинів становили селяни, закріпачені угорськими землевласниками. Русинська знать за тривалі часи іноземного панування перейшла в католицьку віру й змадяризувалася. Вірність традиціям свого народу зберігало греко-католицьке духовенство.

У Буковині наприкінці XVIII ст. жило близько 75 тис. осіб, із яких українці становили 69 %. Найчисленнішими національними меншинами були румуни та євреї. Панівне становище в регіоні посідали румунські бояри-землевласники. Більшість українського населення становили селяни. Русинська шляхта зрумунізувалася ще в попередні століття. Розгортанню румунізації населення Буковини чинила опір лише незначна верства місцевого православного духовенства.

3 ПОЛІТИКА АВСТРІЙСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ. Входження до складу Австрійської імперії спричинило для західних українців, як і для наддніпрянських, чимало змін. Ці території опинилися у складі імперської структури управління, прикметними рисами якої були перевага інтересів центру, засилля чиновництва, прагнення регламентації життя підданих розпорядженнями зі столиці.

Однак у ставленні Австрійської та Російської імперій до українських земель також існували значні відмінності. Австрійський уряд ніколи не заявляв, що українські землі є корінними імперськими землями. Він лише доводив своє право володіти ними, визнаючи, що їх населяють інші народи. Імперія Габсбургів була об'єднанням різних народів, жоден із яких не мав абсолютної більшості. Тому австрійська влада не намагалася нав'язувати своїм підданам єдину загальноімперську культуру. Однак у національному житті західних українців під владою імперії, що потерпали раніше від мадяризації в Закарпатті, румунізації в Північній Буковині та колонізації у Східній Галичині, під владою Габсбургів відчутним стало також онімецькування. У всіх державних установах стала вживатися німецька мова, що значно посилювало загрозу **денаціоналізації** українців.

Денаціоналізація — втрата певним народом рис власної національної ідентичності й поступове його поглинання іншими культурами.

Західноукраїнські землі дісталися австрійській владі в досить занедбаному стані. Проте Габсбурги не збиралися утримувати ці території за рахунок центру, а розглядали їх як джерело поповнення армії та надходжень до державної скарбниці. У 70—80-х рр. XVIII ст. на західноукраїнських землях відбулося чимало змін, пов'язаних зі здійсненням у всій імперії реформ імператриці Марії Терезії та її сина Йосифа II.

В аграрній сфері було проведено перепис земель, якими володіли пани, і відповідно до нього визначено повинності селян і податки із землевласників. Було також обмежено застосування до селян тілесних покарань, заборонено панщину в неділі та свята, примусові роботи без згоди селян тощо.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Значним є внесок греко-католицького духовенства в захист галицьких і закарпатських русинів від окатоличення, колонізації та мадяризації. Зазнаючи утисків із боку католицької церкви, що мала від влади певні привілеї, греко-католицьке духовенство не занепало, а стало ближчим до народу. Греко-католицькі священники жили в селах. На відміну від римо-католиків, їм дозволялося одружуватися. Життя їхніх родин часто нагадувало селянське. Свої духовні обов'язки священники поєднували із селянською працею, заробляючи на утримання родин. Їхні сини здебільшого продовжували справу батьків. Священники знали народну мову, оскільки латини, польської або угорської мов русинські селяни не розуміли. Греко-католицьке духовенство користувалося беззастережною довірою селянства. Унаслідок цього в тогочасних історичних умовах воно стало єдиною можливою суспільною елітою для галицьких та закарпатських русинів.

Русини

? Що можна дізнатися про тогочасних русинів за ілюстрацією?

Галицькі міщани. Початок XIX ст.

- ? Опишіть вбрання тогочасних галицьких міщан. У чому його особливості?

Церква Св. Варвари у Відні, при якій діяла семінарія («Барбареум»). Сучасний вигляд

- ? Визначте значення «Барбареуму» для західноукраїнського національного відродження.

У 1780—1782 рр. Йосиф II видав кілька законів, за якими селяни звільнялися від особистої залежності та панщини обмежувалася трьома днями на тиждень. Водночас селянам надавалися мінімальні громадянські права: одружуватися без дозволу пана, посилати дітей навчатися до школи, пан втрачав право судити селянина тощо. У 1789 р. Йосиф II видав закон про ліквідацію панщини, проте після його смерті цю норму скасували.

В адміністративній сфері Королівство Галичини і Лодомерії поділили на округи, було припинено дію всіх польських законів із 1786 р. й замінено їх на загальноімперські.

У релігійній сфері імператриця Марія Терезія зрівняла в правах греко-католицьку та римо-католицьку церкви. Римо-католикам було заборонено примушувати греко-католиків змінювати віру. Імператор Йосиф II за законом 1781 р. надав рівні права у своїх володіннях послідовникам не лише всіх християнських церков, а і євреям. Некатолики здобули однакові з католиками права на державну службу.

В освітній сфері імператриця Марія Терезія за шкільною реформою 1777 р. визнала за всіма своїми підданими право навчати своїх дітей у початковій школі рідною мовою. У Відні в 1774—1784 рр. при церкві Св. Варвари було відкрито семінарію («Барбареум») для навчання греко-католицького духовенства. За правління Йосифа II її закрили, а натомість створили семінарії у Львові та Ужгороді. Із 1784 р. відновилася діяльність Львівського університету, при якому для студентів-русинів було створено «Студіум рутеніум» («Руський інститут»), де науки викладалися церковнослов'янською мовою.

4 БОРІТЬБА НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО ГНОБЛЕННЯ. На західноукраїнських землях у цей період постійно відбувалися виступи селянства, спричинені посиленням гноблення землевласниками. Наприкінці XVIII ст. у зв'язку зі здійсненням аграрних реформ Йосифа II селяни активізувалися, оскільки зрозуміли зміни як звільнення від влади панів. Опір селян Східної Галичини був настільки сильним, що влада змушена була застосувати війська для його приборкання. Боротьба спалахнула також у Закарпатті й Північній Буковині.

На початку XIX ст., коли уряд скасував деякі з попередніх реформ, зокрема заборону застосовувати тілесні покарання, становище селян погіршилося. «...Багато з нас від побоїв кулаками втратили зуби,— скаржилися до суду селяни одного із сіл Східної Галичини,— багатьох через нелюдське ставлення поховано, а половина втекла до Бессарабії». Така ситуація була типовою для краю.

Відчай та безнадія викликали зростання опору. Селяни чинили розправи над управителями й панами, підпалювали маєтки й підприємства своїх гнобителів. Подання колективних скарг до судів (у Російській імперії селянам було заборонено скаржитися на поміщиків) спричиняло тривалі судові процеси селянських громад проти землевласників. У середині XIX ст.

у Східній Галичині не залишилося жодного села, яке не судилося б зі своїм паном.

У гірських районах Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття, як і раніше, спалахував рух **опришків**.

Опришки — учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, Буковині й Закарпатті проти соціального гноблення, панування польської, угорської та австрійської шляхти в XVI — першій половині XIX ст.

Рух опришків мав багато спільного з діями повстанців У. Кармелюка на Поділлі. Опришки нападали на панські садиби, карали їх власників, забирали гроші й майно та ділили між собою або віддавали селянам. Особливого розмаху рух набув у 1810—1825 рр. У Буковині тривалий час діяв загін із 30 опришків на чолі з Мироном Штолюком. Лише в 1830 р. загін розгромили, а його ватажка стратили.

Час від часу селянські заворушення виникали в різних районах Закарпаття. Вони супроводжувалися збройними сутичками з панськими прислужниками й карателями. Значний вплив на Закарпаття мало повстання селян сусідньої Східної Словаччини влітку 1831 р. Закарпатські селяни стали відмовлятися виходити на панщину й здавати податок «дев'ятину». Уряду вдалося приборкати селян, запровадивши надзвичайний стан і надіславши до охоплених заворушеннями сіл каральні загони.

Улітку 1838 р. селянські виступи охопили майже всю Буковину. Придушити їх вдалося лише ненадовго. У 1843—1844 рр. вони спалахнули з новою силою. Із-поміж багатьох селянських ватажків у цей час уславився **Лук'ян Кобилиця** (1812—1851). Спочатку він разом з іншими представниками селянських громад звертався до урядових установ зі скаргами на дії панів. Проте переконавшись у марності своїх дій, селяни почали громити маєтки й відмовлялися виконувати повинності. Для придушення повсталих влада використала війська. Кілька сотень селян заарештували, а 238 повстанців покарали киями й різками. Самого Л. Кобилицю кинули до в'язниці.

У 1846 р. Східну Галичину охопила хвиля виступів селян, пов'язаних із поширенням сюди польського національно-визвольного повстання із Західної Галичини. Поляки боролися проти австрійського панування. Проте галицькі селяни бачили в поляках лише своїх панів-гнобителів. Підтримуючи боротьбу влади з польськими повстанцями, вони відмовлялися виконувати повинності, громили маєтки й намагалися силоміць повернути собі землі, відібрані в них панами. Це спонукало австрійську владу після придушення польського повстання направити військові загони більш ніж у 100 галицьких сіл і взяти під охорону поміщицькі садиби.

Постійні виступи селянства примушували владу шукати шляхи розв'язання нагальних соціальних проблем. У 1839 р. угорський сейм надав селянам право вільного відходу від пана за умови виконання повинностей, сплати податків і відсутності боргів. Було також скасовано деякі другорядні повинності. У 40-х рр. XIX ст. проекти аграрних реформ з ініціативи місцевої адміністрації стали обговорюватися в крайовому сеймі Галичини.

Лук'ян Кобилиця

? Які риси характеру Лук'яна Кобилиці відображає його портрет?

Марш опришків.
Художник В. Скочиляс

? Що, на вашу думку, хотів сказати художник своїм твором?

Латунні бирки, які поміщики видавали західноукраїнським селянам як посвідчення відробітків панщини

? Яку інформацію можуть отримати дослідники за зображеними історичними джерелами?

ПОМІЩИЦЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у першій половині XIX ст.

Регіон	Частка від усієї оброблюваної землі, яка належала поміщикам, %
Східна Галичина	96
Північна Буковина	69
Закарпаття	90

5 СТАН ГОСПОДАРСТВА ТА ХАРАКТЕР ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.

За рівнем свого економічного розвитку західноукраїнські землі значно поступалися іншим регіонам імперії Габсбургів. Основою економіки краю було сільське господарство. У Східній Галичині переважало землеробство. Упродовж першої половини XIX ст. в краї зростало обезземелення селян. За цей час середній розмір селянських наділів зменшився із 6 до 4 гектарів, а земельних володінь поміщиків — зріс із 400 до 600 гектарів. Землеробство мало екстенсивний характер, а отже, — низькі врожаї. За таких умов стихійні лиха й неврожаї спричинили на селі масовий голод у 1805, 1817, 1829, 1844—1847 рр. При цьому в ті самі роки зерно з поміщицьких маєтків вивозилося до інших провінцій імперії та за кордон.

У Закарпатті більшість оброблюваних земель використовувалася для промислового виноградарства, садівництва та землеробства. Переважна частина земель належала угорським та німецьким поміщикам, державі й монастирям. Дрібні селянські наділи не могли забезпечити їхніх власників продуктами харчування. Це змушувало селян вирушати на заробітки до інших регіонів імперії. У господарстві гірських районів краю важливу роль відігравали тваринництво та лісорозробки. Закарпатські вовна та ліс надходили звідти до угорського та австрійського ринків. Селянство потерпало від малоземелля, а близько його половини взагалі не мали землі. Більшість селян постійно голодували. Майже кожного року тисячі селян помирали від голоду.

На більшій частині Північної Буковини провідну роль у господарстві відігравало землеробство, а в гірських районах — тваринництво, лісорозробка й мисливство. Фактичними господарями в краї були великі землевласники, яким належали дві третини оброблюваної землі та більшість сіл.

Переважна частина західноукраїнського селянства перебувала в дуже тяжкому становищі. Панщина замість двох-трьох днів, установлених наприкінці XVIII ст. реформами Марії Терезії та Йосифа II, досягала шести днів на тиждень. Крім цього, існували данина натурою, повинності на користь землевласника (літні допоміжні дні, нічна сторожа, толока тощо) і держави (будівництво доріг, мостів, 14-річна військова служба, земельний податок).

Промисловість західноукраїнських земель перебувала в тривалому застої. Традиційні галузі місцевої промисловості — шкіряна, соляна, текстильна, лісова, тютюнова, залізобудівна — майже не розвивалися. Промисловість зберігала мануфактурний рівень. У селах розташовувалася більшість мануфактур, які були власністю поміщиків або держави. Працювали на них селяни.

У 30—40-х рр. XIX ст. під впливом промислової революції, яка охопила західні провінції імперії Габсбургів, розпочалося деяке пожвавлення в промисловості Східної Галичини. У 1843 р. на підприємствах краю з'явилися перші дві парові машини (на той час в інших частинах імперії працювало понад

200 машин). Однак праця вільнонайманих робітників використовувалася дуже мало.

Попит на промислову продукцію на західноукраїнських землях задовольнявся переважно її ввезенням із західних провінцій імперії. Унаслідок цього фабрично-заводські товари, які були дешевшими за місцеві вироби, спричиняли занепад мануфактурних підприємств західноукраїнських земель.

6 РОЗВИТОК МІСТ І ТОРГІВЛІ. Становленню міст на західноукраїнських землях сприяв розвиток ремесла, торгівлі, промисловості й транспорту. Найбільше міст і містечок було у Східній Галичині, найменше — у Північній Буковині.

Більшість міст західноукраїнських земель були слаборозвинені промислово й мали аграрно-ремісничий характер. У Східній Галичині серед міст виділявся лише Львів, у якому на середину XIX ст. проживало 70 тис. осіб. Він був порівняно великим адміністративним, промисловим і торговельним центром, до якого економічно тяжіли всі райони краю. Українці у складі населення Львова становили меншість, близько 65 % налічували поляки. Численною була єврейська громада. У містах і містечках краю в цей період з'явилося багато австрійських чиновників, відбувалося їх онімечування.

Населення всіх міст і містечок Закарпаття в 30-х рр. XIX ст. налічувало понад 50 тис. осіб. Найбільшим містом був Ужгород, де проживало близько 6 тис. осіб. Права самоврядування міста не мали. У складі населення міст значну частину становили угорці та євреї.

Найбільшим економічним, культурним та адміністративним центром Північної Буковини були Чернівці, де на середину XIX ст. проживало близько 20 тис. осіб. Українці у складі міського населення становили меншість. Серед міщан краю було багато румунів, євреїв, австрійців. У соціальному відношенні більшість міського населення належала до незаможних верств — ремісники, дрібні торговці тощо.

Певний розвиток ремесла, мануфактурного й промислового виробництва, а також сільського господарства в першій половині

КІЛЬКІСТЬ МІСТ І МІСТЕЧОК
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
у середині XIX ст.

Регіон	Міста	Містечка
Східна Галичина	56	138
Закарпаття	9	18
Північна Буковина	4	6

ЦІКАВІ ФАКТИ

Наприкінці XVIII ст. на західноукраїнських землях вели жваву торгівлю переважно єврейські, німецькі та вірменські купці. Вони довозили сюди товари із Силезії, Польщі, Угорщини, Туреччини: хутрові й шкіряні вироби, залізні й мідні знаряддя, скло, хустки, полотно, сіль, вино, олію, цукор, каву, ізюм, інжир, солону рибу тощо. Водночас торговці скуповували за низькими цінами велику рогату худобу й коней, шкури, молочну продукцію, віск, мед, зерно тощо і продавали їх як у краї, так і за його межами.

Річка Малий Уж в Ужгороді. XIX ст.

Площа Ринок у Чернівцях. XIX ст.

XIX ст. викликав деяке пожвавлення в торгівлі. Розвивалися торговельні зв'язки Східної Галичини (переважно через місто Броди) із Наддніпрянською Україною. Звідти на галицькі ринки надходили худоба, промислові вироби тощо, а до Наддніпрянщини вивозили деревину, полотно, сукно.

Західноукраїнські сільськогосподарські продукти й сировина вивозилися також до центральних провінцій Австрійської імперії та деяких країн Західної Європи. Завдяки розвитку торгівлі в руках купців нагромаджувалися великі капітали, поширювалося лихварство.

Внутрішня торгівля розвивалася на основі «розносної торгівлі» мандрівних торговців, традиційних ярмарків і тижневих базарів. Найбільші на західноукраїнських землях центри ярмарків розташовувалися в Тернополі, Станіславі, Надвірній, Ужгороді, Чернівцях, Садгорі, Вижниці, Заліщиках.

ВИСНОВКИ

- Адміністративно-територіальний устрій, запроваджений австрійською владою, мав на меті привести західноукраїнські землі у відповідність до інших імперських провінцій, уникаючи при цьому рішучих змін, які могли викликати незадоволення місцевої еліти.
- Західні українці перебували в досить тяжкому національному й соціальному становищі, що проявлялося в загрозі денаціоналізації та соціальному гнобленню.
- Реформи Марії Терезії та Йосифа II, здійснені на західноукраїнських землях, у цілому позитивно вплинули на розвиток краю, сприяли поширенню серед русинів прихильного ставлення до Габсбургів.

- На західноукраїнських землях у цей період виступи селян мали постійний характер. Влада придушувала їх і водночас здійснювала певні поступки для полегшення становища селянства.
- Господарство західноукраїнських земель розвивалося дуже повільно. В економіці краю переважало сільське господарство, що базувалося на залишках кріпосницьких відносин. Місцева промисловість перебувала на мануфактурному рівні й не могла конкурувати із центральними провінціями імперії.
- Західноукраїнські міста й містечка зберігали традиційну роль ремісничих, торговельних і мануфактурних центрів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- **1.** До складу якого адміністративного утворення Австрійської імперії входила Буковина? **2.** Кому належала адміністративна влада в Королівстві Галичини і Лодомерії? **3.** У якому з регіонів західноукраїнських земель українці становили найбільшу частку у складі населення? **4.** Якими були найчисленніші національні меншини в Закарпатті? **5.** Що таке денаціоналізація? **6.** У якому регіоні західноукраїнських земель було найбільше міст і містечок?

- **7.** Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій західноукраїнських земель під владою Габсбургів. **8.** Порівняйте системи управління українськими землями у складі Російської та Австрійської імперій. **9.** Визначте особливості національного й соціального становища русинів під владою Габсбургів у різних регіонах західноукраїнських земель. **10.** Порівняйте причини, форми й характер соціальних протестів, що відбувалися в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях. **11.** Як відбувалася боротьба західноукраїнського селянства проти соціального гноблення? **12.** Охарактеризуйте господарський розвиток західноукраїнських земель. **13.** Які риси притаманні розвитку міст і містечок регіону?

- **14.** Покажіть на карті регіони західноукраїнських земель та адміністративні утворення, до складу яких вони входили. **15.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, які зміни відбулися в житті населення українських земель під владою Російської та Австрійської імперій. Запишіть загальний перелік змін, складений у результаті обговорення. **16.** Складіть таблицю «Вплив реформ Марії Терезії та Йосифа II на розвиток західноукраїнських земель».

Сфера реформування	Здійснені заходи	Наслідки для населення західноукраїнських земель

- **17.** Поміркуйте, що втратили і що отримали західні українці, опинившись під владою австрійських Габсбургів. Які завдання їм необхідно було вирішувати в нових умовах? **18.** Розкрийте взаємозв'язок між помітним відставанням західноукраїнської промисловості й рівнем розвитку торгівлі.

§ 9. Початок українського національного відродження

1 ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. Умови, у яких відбувалося українське національне відродження на західноукраїнських землях, були набагато складнішими, ніж у Наддніпрянщині, де зростанню національної свідомості сприяла пам'ять про Гетьманщину.

За час перебування під владою різних держав русини фактично втратили власну еліту, переважну їх більшість становило селянство. Єдиною суспільною верствою, спроможною відігравати роль духовних лідерів у Східній Галичині та Закарпатті, було греко-католицьке духовенство. У результаті реформ Марії Терезії та Йосифа II воно позбулося польського тиску й дістало можливість здобувати добру освіту.

Так, початок західноукраїнського національного відродження пов'язаний із діяльністю греко-католицького духовенства. Через це він мав набагато консервативніший характер, ніж у Наддніпрянщині.

Реформи кінця XVIII ст. покращили становище русинської спільноти в краї. Завдяки цьому австрійська влада мала підтримку русинів, коли протидіяла польським та угорським національним рухам. Водночас влада Габсбургів не бажала посилення українського національного руху та розглядала його лише як засіб ослаблення інших рухів.

Процес національно-культурного відродження в регіоні зародився наприкінці XVIII ст. в Закарпатті. У перші десятиліття XIX ст. ідеї українського відродження набули поширення у Східній Галичині. В обох частинах регіону провідну роль у цьому русі відігравало греко-католицьке духовенство. У Північній Буковині українське національне відродження розпочалося в другій половині XIX ст.

У роки революційних подій 1848—1849 рр. західноукраїнські землі стали випереджати Наддніпрянщину за темпами розвитку українського національного руху. Це було викликано передусім утисками українства російською владою в Наддніпрянщині. Проте сам факт переходу першості в цьому процесі зі сходу на захід українських земель свідчив, що український народ, розмежований імперськими кордонами, продовжував усвідомлювати себе єдиним цілим. Це було переконливим свідченням становлення української модерної нації.

2 ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В ЗАКАРПАТТІ. А. БАЧИНСЬКИЙ. Перше покоління «будителів» Закарпаття і Східної Галичини вийшло із середовища греко-католицького духовенства, що здобуло освіту у Відні, у «Барбареумі». Цей навчальний заклад у той час був своєрідним європейським центром слов'янського відродження. Із його стін вийшло чимало майбутніх слов'янських просвітителів.

«Будителі» — назва, що використовувалася щодо діячів національного відродження в слов'янських країнах Східної і Південної Європи XIX ст.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити особливості українського національного відродження на західноукраїнських землях; аналізувати події, пов'язані з початком українського національного відродження в Закарпатті та Східній Галичині; охарактеризувати події першого етапу українського національного відродження в регіоні; розкривати значення діяльності «Руської трійці» для українського руху.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке національне відродження? **2.** На які стадії (етапи) його поділяють дослідники? **3.** Яким є зміст трьох стадій (етапів) національного відродження?

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Андрій Бачинський в умовах мадяризації та окатоличення закарпатських русинів відкрито й рішуче виступив на захист прав свого народу. Саме він, як радник імператриці Марії Терезії, домогся від неї відкриття у Відні «Барбареуму» для навчання греко-католицького духовенства. У своїх посланнях він вимагав від місцевих священиків організовувати русинські школи при церквах і примушувати батьків обов'язково навчати в них дітей. А. Бачинський переніс свою резиденцію до Ужгорода, де створив семінарію й заснував велику бібліотеку. У ній було зібрано близько 9 тис. стародавніх рукописів, першодруків, рідкісних книг із країн Європи та Наддніпрянщини. Він заснував єпархіяльний архів, що став унікальним джерелом для дослідників історії Закарпаття. На відміну від інших представників вищого духовенства, він завжди розмовляв рідною мовою. А. Бачинський часто повторював: «Доки буде Аз, Буки, Веди — сего не буде».

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із єпископського послання А. Бачинського до духовенства

Історичний досвід, численні приклади свідчать, що для зміцнення будь-якої народності або нації немає підйоми міцнішої або тривкішої, аніж збереження питомої батьківської та материнської мови, писемності та віри. Як тільки який-небудь народ починає соромитися і цуратися рідної мови, писемності та релігії, а відтак і зовсім її забувати, одразу ж починають відбуватися незворотні зміни...

Не втрачай пильності і належно дбай про міць Мукачівської угро-руської єпархії, бо така ж лиха доля

може спіткати і тебе, якщо ти занедбаєш Батьківщину та материнську мову і писемність: адже з їхньою втраченою загубимо найнадійнішого друга і союзника нашого народу.

? 1. У чому єпископ вбачав головну небезпеку для існування будь-якої народності? 2. Як він визначив роль мови у збереженні національної свідомості? 3. Як А. Бачинський пов'язував збереження русинської мови та існування єпархії?

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Доктор богослов'я **Михайло Левицький** за період перебування перемишльським єпископом (1813—1816 рр.) та галицьким митрополитом (1816—1858 рр.) зумів зробити дуже багато для національного пробудження галицьких русинів. Разом зі своїми прибічниками він піклувався про заснування народних шкіл і видання для них підручників. Спільними зусиллями з І. Могильницьким діяч домагався запровадження викладання українською мовою в школах Східної Галичини. Водночас М. Левицький був досить консервативною людиною і вважав, що русини мають бути вдячними австрійським Габсбургам. Зокрема, митрополит став ініціатором цензурної заборони альманахів «Зоря» і «Русалка Дністровая», підготовлених до видання «Рускою трійцею». Під час революційних подій 1848—1849 рр. він підтримував створення Головної руської ради й спонукав духовенство до праці над просвітою народу. У 1856 р. Папа Римський уперше за історію існування греко-католицької церкви надав М. Левицькому титул кардинала.

У Закарпатті наприкінці XVIII ст. центром русинського національного відродження стала Мукачівська греко-католицька єпархія. Такої ролі вона набула за часів діяльності в 1772—1809 рр. єпископа **Андрія Бачинського** (1732—1809).

Усвідомлення А. Бачинським простої істини, що доки існуватиме русинська мова, доти існуватиме й сам народ, мало важливе значення. Завдяки його зусиллям у Закарпатті при церковних громадах діяло близько 300 початкових шкіл. Найталановитіші із закарпатських русинів здобули освіту в провідних європейських університетах і стали відомими вченими. Це були Петро Лодій, Іван Орлай, Юрій Гуца-Венелін, Михайло Балудянський, Михайло Поп-Лучкай та інші.

За підтримки А. Бачинського **Йоаникій Базилович** (1742—1821) створив першу працю з історії закарпатських русинів — «Короткий нарис фундації Федора Коріятовича». Головним внеском Й. Базиловича в українське національне відродження стало те, що він одним із перших заявив, що закарпатські русини належать до східних слов'ян. Він вважав, що русини мають чимало власних діячів культури й учених, які століттями творили культуру свого народу. У той час коли австрійські та російські історики взагалі заперечували існування українців, Й. Базилович вирізняв серед східних слов'ян три гілки, що заселяли Московію, Білорусію та Україну. За це його вважають першим «будителем» у Закарпатті.

3 початок українського національного відродження у східній галичині. Центром першої хвилі українського національного відродження у Східній Галичині став Перемишль. Він був осередком греко-католицької єпархії в краї. Тут існувала велика бібліотека, діяла семінарія, працювало чимало освічених представників греко-католицького духовенства. Серед них вирізнялися Іван Могильницький, Йосип Левицький, Іван Снігурський, Йосип Лозинський та інші. Надишав цей гурт русинських патріотів перемишльський єпископ **Михайло Левицький** (1774—1858).

У 1816 р. за підтримки єпископа І. Могильницького створив «Товариство галицьких греко-католицьких священиків для

поширення письмами просвіти й культури серед вірних». Його метою було видання книжок для народу, написаних зрозумілою йому мовою, та організація народних шкіл. Діяльність товариства поступово набувала розмаху. Із метою підготовки вчителів у 1817 р. в Перемишлі було засновано дяко-вчительський інститут. У 1832 р. на території Перемишльської єпархії діяло 400 шкіл. Було також видано кілька підручників та молитовників.

І. Могильницький і його однодумці вважали, що мова русинів є окремою від польської та російської слов'янською мовою. Для того щоб створити граматику цієї «славеноруської» мови, він поєднав народну й стару церковнослов'янську мови. Проте вона мала штучний характер і поширення не набула.

Заходи перемишльських патріотів щодо розвитку освіти викликали незадоволення поляків, що посідали провідні позиції у Східній Галичині. Вони стали вимагати заборонити викладання русинською мовою в початкових школах. Проте австрійська влада прийняла компромісне рішення, надавши греко-католикам і римо-католикам однакові права навчати дітей рідною мовою. Обидві церкви могли окремо контролювати лише свої школи.

4 СКЛАДОВІ ПЕРШОГО ЕТАПУ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. «РУСЬКА ТРІЙЦЯ». Протягом перших десятиліть XIX ст. в краї завдяки самовідданій праці дослідників-аматорів відбувалося вивчення історії, мови та народної культури русинів. З'явилися такі історичні дослідження, як «Історія о Карпато-Россах» Івана Орлая, «Опис історії народу руського» та «Історія Галицько-Руського князівства» Дениса Зубрицького, «Історія карпатських русинів» Михайла Поп-Лучкая. Дослідженням мови закарпатських і галицьких русинів були присвячені праці Арсенія Коцака, Івана Могильницького («ГраMATика язика славеноруського» та Михайла Поп-Лучкая («ГраMATика слов'яноруска»). Русинським фольклором першими зацікавилися польські етнографи Зоріан Доленга-Ходаковський, що зібрав понад 2 тис. русинських пісень, і Вацлав Залеський, що видав збірку «Польські і русинські пісні народу галиційського». Пізніше збірку русинських весільних пісень «Руське весілля» видав греко-католицький священник Йосип Лозинський.

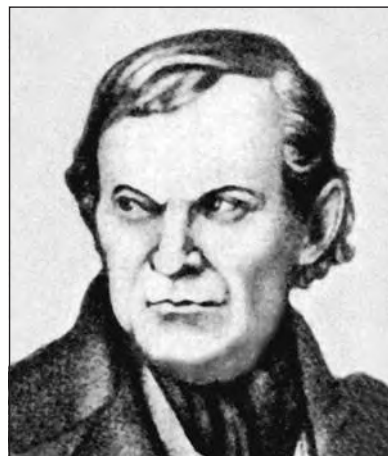
Плодами єдиного поетичного дерева вважав східно- і західноукраїнські народні пісні Петро Лукашевич, який видав збірку «Малоросійські і червоноруські думи і пісні».

У 30—40-х рр. XIX ст. українське національне відродження на західноукраїнських землях стало переходити від фольклорно-етнографічного до культурницько-літературного етапу. Його уособленням стала діяльність «Руської трійці» — утвореного у Львові культурно-просвітницького угруповання демократичного спрямування зі студентів семінарії та університету, що діяло в 1833—1836 рр. Від цього часу центром українського відродження у Східній Галичині став Львів.

«Руською трійцею» семінаристи називали трьох друзів, об'єднаних спільними поглядами, — **Маркіяна Шашкевича**

Маркіян Шашкевич

Іван Вагилевич

Яків Головацький

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1836 р. М. Шашкевич уперше в історії Східної Галичини виступив українською мовою в музеї семінарії перед духовенством і гостями. Він прагнув довести, що нею можна виголошувати богословські ідеї. Виступ усім сподобався. Відтоді вживання української мови стало набувати все більше прихильників серед галицьких русинів.

(1811—1843), Івана Вагилевича (1811—1866) та Якова Головацького (1814—1888).

Натхненником цього гуртка був М. Шашкевич. Навчаючись у семінарії, М. Шашкевич відчув неповторну красу української мови, читаючи «Енеїду» І. Котляревського та збірки народних пісень М. Цертелєва і М. Максимовича. На другому році навчання Я. Шашкевич заприятелював з І. Вагилевичем та Я. Головацьким. Поступово навколо них об'єдналося близько 20 одноподумців. Основну увагу члени «Руської трійці» приділяли творенню на базі русинської народної мови літературної української.

Важливе місце в діяльності «Руської трійці» мала підготовка й видання альманаху «**Русалка Дністровая**» — першої на західноукраїнських землях книжки, надрукованої українською мовою. (Детальніше про альманах «**Русалка Дністровая**» ви згодом дізнаєтеся на практичному занятті.) Альманах був надрукований, але заборонений і знищений за розпорядженням цензури. У другій половині 30-х рр. XIX ст. гурток розпався, проте його члени продовжували окремо свою діяльність. Зокрема, Я. Головацький опублікував у 1846 р. статтю «Становище русинів у Галичині», де формулював програмові засади українського національного руху в краї. Сучасні дослідники вважають, що створена в 1848 р. Головна руська рада поклала їх в основу своєї діяльності.

ВИСНОВКИ

- Наприкінці XVIII ст. в Закарпатті русинські «будителі» першими розпочали досліджувати історичне походження, культуру й мову свого народу.
- Протягом перших десятиліть XIX ст. ідеї українського національного відродження завдяки діяльності греко-католицького духовенства набули поширення у Східній Галичині.

- Діяльність «Руської трійці» сприяла тому, що народна мова русинів стала поступово набувати рис літературної української мови та впроваджуватися в широкий вжиток.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У якому регіоні західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст. розпочалося українське національне відродження? 2. Кого називають «будителями»? 3. Яке місто стало центром першої хвилі українського відродження в Галичині? 4. Коли було створено «Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письмами просвіти й культури серед вірних»? 5. Коли було створено «Руську трійцю»? 6. Хто був ідейним натхненником «Руської трійці»?

7. Охарактеризуйте особливості українського національного відродження на західноукраїнських землях. 8. Проаналізуйте початок українського відродження в Закарпатті та роль у ньому єпископа А. Бачинського. 9. Якими були складові першого етапу українського відродження на західноукраїнських землях? 10. Яку роль у становленні національної свідомості галицьких русинів відіграла діяльність «Руської трійці»?

11. Проведіть дискусію за проблемою «Які чинники сприяли, а які заважали українському національному руху на західноукраїнських землях?». Висловіть припущення, як необхідно було долати перешкоди. 12. Складіть порівняльну таблицю «Українське національне відродження в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях».

Наддніпрянська Україна	Західноукраїнські землі

13. Проаналізуйте здобутки українського національного руху у Східній Галичині з кінця XVIII ст. до 1848 р.

§ 10—11. Європейська революція 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях

1 ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ. У лютому 1848 р. у Франції спалахнула **революція**. «Весна народів», як її називали сучасники, швидко поширилася на італійські та німецькі землі, Австрійську імперію. Унаслідок перемоги березневого повстання 1848 р. імператор погодився надати своїм підданим демократичні свободи та оголосив вибори до першого загальноімперського конституційного рейхстагу (нижньої палати парламенту), який мав прийняти нові закони.

Революція — докорінні зміни в розвитку яких-небудь явищ природи, суспільства, способі виробництва, науці.

У Галичині, коли сюди надійшли повідомлення про віденські події, першими активізувалися поляки. Вони почали вимагати надання широкої автономії Галичині, яку вважали виключно польським краєм, сподіваючись, що з неї розпочнеться відродження польської держави. Щоб залучити на свій бік селянство, вони висунули вимогу скасування панщини. Поляки запропонували лідерам галицьких русинів приєднатися до них. Однак надавати будь-які національно-культурні права русинам вони не збиралися, стверджуючи, що «тут немає Русі, тут є Польща».

13 квітня у Львові поляки створили свій представницький орган — Центральну раду народову, стали формувати окружні польські ради й загони національної гвардії. У відповідь на це галицькі русини **2 травня 1848 р.** створили **Головну руську раду**. Її поява фактично заперечувала наміри поляків виступати від усього населення Галичини.

Головна руська рада — орган громадського самоврядування українців, утворений 2 травня 1848 р. у Львові на хвилі піднесення революційного руху в Східній Галичині.

Революційна хвиля 1848 р. спричинила ліквідацію залишків кріпосницьких відносин на західноукраїнських землях. 18 березня 1848 р., на третій день революції, угорський сейм прийняв закон про скасування панщини й надання у власність селян третини оброблюваної землі. Дія цього закону поширювалася на Закарпаття, що перебувало під владою Угорщини. (Австрійська влада скасувала панщину в Закарпатті в 1853 р. після придушення революції в Угорщині.)

У Східній Галичині про скасування панщини й надання селянам права власності на землю, яку вони обробляли, було оголошено 22 квітня. Улітку 1848 р., коли селянські заворушення охопили Буковину, австрійська влада рішенням від 9 серпня поширила на ці землі дію законів, прийнятих стосовно селян Галичини.

Унаслідок аграрної реформи 1848 р. було ліквідовано залишки старих зв'язків між селянами й землевласниками. Панщину скасували, селяни стали власниками землі. Відтепер вільний селянин почав відігравати помітну роль у суспільно-політичному житті.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ:

характеризувати обставини утворення, програму й діяльність Головної руської ради; визначати особливості розгляду українського питання на Слов'янському з'їзді в Празі; пояснювати, якою була участь українців у виборах до австрійського парламенту; характеризувати селянський рух у Буковині в період революції 1848—1849 рр.; визначати характерні риси українського національно-визвольного руху в Закарпатті в 1848—1849 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які соціальні проблеми існували на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.? **2.** Як розвивався український національний рух на західноукраїнських землях у цей період? **3.** Що таке рутенство? Чим була обумовлена його поява?

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Єпископ **Григорій Яхимович** був вагомим постаттю в тогочасному українському відродженні краю, за що історики називають його «володарем духовної української держави». Він був священником церкви Св. Варвари у Відні, де й здобув богословську освіту. Після повернення у Східну Галичину працював ректором і професором Львівського університету. Під час революції 1848—1849 рр. був одним з ініціаторів створення Головної руської ради, окремого українського органу місцевого самоврядування, метою діяльності якого була протидія польським впливам у краї. Він був учасником Собору руських вчених, учасником першого загальноімперського рейхстагу від Галичини, де послідовно обстоював права русинської спільноти в краї. Із 1848 р. Г. Яхимович був перемишльським єпископом, а з 1860 р. — львівським митрополитом.

Григорій Яхимович

2 діяльність Головної руської ради. Головна руська рада складалася із 30 постійних членів, із яких одну половину становили представники греко-католицького духовенства, а другу — світська інтелігенція. Рада поділялася на окремі відділи — політичних прав, шкільництва, селянських справ та інші. Установлювалися зв'язки з українцями Буковини та Закарпаття. Рада організувала власну національну гвардію, а на Підкарпатті для боротьби з угорськими повстанцями — загони народної самооборони й батальйони гірських стрільців. Першим головою Ради було обрано єпископа **Григорія Яхимовича** (1792—1863).

У своїх вимогах Головна руська рада виступала за:

- ▶ запровадження української мови в школах та діловодстві краю;
- ▶ забезпечення для українців, як і для поляків, рівних можливостей обіймати адміністративні посади;
- ▶ можливість призначати на посади в адміністрації краю лише тих чиновників, які володіють українською мовою.

У першому номері заснованої Радою щотижневої газети **«Зоря Галицька»** від 15 травня 1848 р. містилася відозва до галицьких русинів, де були сформульовані програмові засади її діяльності.

Вимоги, які висувала Головна руська рада, здобули широкую підтримку серед галицьких українців. Рада багато зробила для розвитку українського національно-культурного життя в краї. У липні 1848 р. завдяки її зусиллям було засновано **Галицько-руську матицю** — товариство, що видавало книжки для народу українською мовою. У жовтні того ж року у Львові зібрався **Собор руських вчених** — з'їзд діячів науки, у якому взяло участь близько 100 осіб. Він, зокрема, прийняв рішення, що українська мова має базуватися на народній мові, для письма необхідно використовувати слов'янську кирилицю, а не латинський алфавіт. Тоді ж у Львові було розпочато будівництво Народного дому з бібліотекою й музеєм. Завдяки зусиллям Ради 1849 р. у Львівському університеті відкрили кафедру української мови та літератури, яку очолив Я. Головацький.

Діяльність Головної руської ради викликала занепокоєння в поляків та їхніх прихильників. З ініціативи Центральної ради народової 23 травня відбулися збори польських шляхтичів русинського походження («русинів польської нації»), на яких утворили **Руський собор**.

Руський собор — політична організація, створена 23 травня 1848 р. у Львові на протигагу Головної руській раді з метою спрямування українського національно-визвольного руху в польських інтересах.

Члени Собору заперечували право українців на самостійний національний розвиток, підтримуючи відновлення незалежності Польщі з наступним включенням українських земель до її складу. Собор видавав газету **«Дневник руський»** за редакцією І. Вагилевича, латинським шрифтом, яка мала стати протигагом **«Зорі Галицькій»**. Проте серед галицьких українців діяльність Руського собору успіху не мала.

Поглиблення суперечностей із поляками, які відверто ігнорували права українців, обумовило зміни вимог Головної руської ради. 9 червня 1848 р. вона вперше звернулася до імператора з проханням поділу Галичини на польську та українську частини із двома окремими адміністраціями. Цю саму ідею делегація Ради обстоювала на Слов'янському з'їзді в Празі.

3 УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА СЛОВ'ЯНСЬКОМУ З'ЇЗДІ В ПРАЗІ.

У червні 1848 р. у Празі зібралися представники слов'янських народів Австрійської імперії. Ініціаторами з'їзду були діячі чеського національного руху, які висунули ідею створення федерації зі слов'янських народів, що входили до складу імперії Габсбургів.

Галичину на з'їзді представляли делегації Центральної ради народової, Головної руської ради і Руського собору. Лише завдяки посередництву чеських діячів удалося припинити суперечки й об'єднати представників цих трьох організацій у єдину Галицько-руську секцію. Проте незабаром суперечки поновилися. Делегати Центральної ради народової і Руського собору категорично відкидали вимогу Головної руської ради поділити Галичину на польську та українську частини. Взаємні звинувачення набули настільки гострого характеру, що заважали роботі з'їзду. Порозуміння досягли завдяки черговому втручання чеських представників. Його результат був

ЦІКАВІ ФАКТИ

Головна руська рада вперше в XIX ст. відновила давню українську символіку. Своєю відзнакою вона зробила герб князів Романовичів — зображення золотого лева на блакитному тлі, як було в Галицько-Волинському князівстві за часів князів Данила Галицького та його сина Лева.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із відозви Головної руської ради до руського народу, опублікованої 15 травня 1848 р. в газеті «Зоря Галицька»

Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, який одною говорить мовою; 15 мільйонів виносить, з яких півтреті мільйона землю галицьку замешкує. Той народ був колись самостійний, рівнявся у славі з наймогутнішими народами Європи, мав свою літературну мову, свої власні устави, своїх власних князів, одним словом: був у добробуті й силі. Через несприятливі умови та різні політичні нещастя розпався поволі наш великий народ, утратив свою самостійність, своїх князів і пішов під чуже панування.

Але як все на світі із часом минає, як по зимі прикрий весна наступає, так, браття, і цей сумний стан змінився через конституцію. Це велике право, це велике добродійство — це сонце, що, як усім, так і русинам засвітило і до повного життя нас пробудило. Будяться під тим сонцем освічені народи, далекі й сусідні, підносяться перед нашими очима на землі нашої народності польська... Пробудився вже і наш лев руський і красну нам ворожить прищість. Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сна вашого, бо вже час. Встаньте, але не до незгоди, рушимо разом, щоб піднести народність нашу і забезпечити надані нам свободи... щоб не зганьбили ми себе перед світом і не стягнули на

себе нарікань поколінь наступних. Поступаймо з іншими народами в любові й згоді. Будьмо тим, чим бути можемо й повинні. Будьмо народом. Перепоєні почуванням національності в цьому наміренні, ми зібралися й працюватимем у такий спосіб:

1. Першим нашим завданням буде зберігати віру й поставити наш обряд... нарівні з правами інших обрядів.

2. Розвивати нашу національність в усіх напрямках: досконалення нашої мови, заведення її в школах вищих та нижчих, видавання часописів... змагання завести нашу мову в усіх публічних установах тощо.

3. Будемо берегти наших конституційних прав, пізнавати потреби нашого народу й шукати способів на поправу його життя на конституційному шляху...

? 1. Як визначено в документі національну належність галицьких русинів? 2. Які факти свідчать про бажання Головної руської ради зберігати прихильність до Габсбургів і діяти суто конституційними засобами? 3. Чи можна стверджувати, що завдання, які прагнула розв'язати Рада, мали поміркований характер? Обґрунтуйте свою думку.

Слов'янський з'їзд у Празі в червні 1848 р.

З'їзд діячів української культури у Львові
19—26 жовтня 1848 р.

? Яку роль відіграли події, зображені на ілюстраціях, в українському русі?

закріплений у підписаній 7 червня 1848 р. польсько-українській угоді «Вимоги українців у Галичині», яка проголошувала:

- ▶ рівні права на використання польської та української мов в усіх школах та установах Галичини, утворення окремих гімназій для українців і поляків, викладання обома мовами у вищих навчальних закладах;
- ▶ зрівняння в правах представників різних національностей і віросповідань;
- ▶ утворення спільної національної гвардії, спільного керівного органу влади й спільного сейму в краї;
- ▶ гарантування національної й політичної рівноправності загальноімперською конституцією;
- ▶ передання питання поділу Галичини на польську та українську частини на розв'язання загальноімперському рейхстагу.

Сучасники вважали цю угоду великою історичною подією, яка «знаменувала нову добу в історії русинів». Так, русинів уперше визнали представниками окремого народу в Галичині із власними національно-культурними правами.

Положення польсько-української угоди увійшло до спільного звернення учасників з'їзду до імператора. Проте відповіді на нього не було отримано. Слов'янський з'їзд припинив роботу, коли австрійська армія розпочала обстріл Праги.

4 ПЕРШИЙ ДОСВІД ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ.

У червні 1848 р. в Галичині та Буковині відбулися вибори депутатів до рейхстагу. У Закарпатті, що належало Угорщині, яка в роки революції прагнула звільнитися від влади Габсбургів, вибори не проводилися. Польська шляхта та австрійські чиновники, використовуючи необізнаність більшості русинів у виборах, намагалися не допустити їх представників до парламенту, вдаючись до обману, погроз тощо. Унаслідок цього до рейхстагу зі 100 місць, призначених для Галичини, українці здобули лише 39, а з восьми місць для Буковини — п'ять. Серед галицьких депутатів-українців було 27 селян і дев'ять представників греко-католицького духовенства, усі п'ять буковинських депутатів — селяни.

Перша сторінка газети
«Зоря Галицька». 1848 р.

У роботі рейхстагу, незважаючи на брак досвіду й несприятливі умови (презирство заможних верств, необхідність користуватися послугами перекладачів через незнання німецької мови, якою проводилися засідання), селянські депутати гідно представляли інтереси виборців. Зокрема, вони категорично відкидали можливість стягнення грошей із селян під час обговорення умов компенсації панщини. Проте консервативна більшість домоглася рішення про сплату селянами землевласникам компенсації за звільнення від панщини.

Гострі суперечки викликало внесення на розгляд рейхстагу 3 вересня русинськими депутатами питання поділу Галичини на польську та українську частини. Представники поляків, виступаючи проти цього, стверджували, що українці — це «штучна нація, винайдена минулого року». Допомогу русини отримали від чеського депутата Францишка Рігера, який спростував цю заяву й закликав: «Поважайте національні прагнення цього народу, досі переслідуваного як поляками, так і росіянами, і покликаного до самостійного існування». Дискусії із цього питання тривали кілька місяців. Головна руська рада представила 200 тис. підписів, зібраних на підтримку своєї вимоги поділу Галичини. Нарешті було прийнято рішення, що край необхідно поділити на два створені за етнічним принципом самоуправні округи. Проте здійснено це не було.

5 НОВІ ОРІЄНТИРИ В УКРАЇНСЬКОМУ РУСІ. Над перспективами й кінцевою метою українського руху в роки революційних подій 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях замислився сільський греко-католицький священник **Василь Подолинський** (1815—1870).

Свої роздуми він виклав у праці «Слово перестороги», виданій польською мовою в 1848 р. В. Подолинський виступав за припинення ворожнечі між Головною руською радою, Центральною радою народовою і Руським собором, оскільки вона корисна лише австрійцям. Причини відмови Головної руської ради підтримувати поляків він насамперед вбачав в ігноруванні останніми національно-культурних прав галицьких русинів. В. Подолинський закликав поляків відмовитися від цього. Одночасно він звертався до керівників Головної руської ради із закликами подолати своє упереджене ставлення до поляків і припинити підтримку віденського уряду. В. Подолинський був переконаний, що після того як австрійці зведуть нанівець польські претензії, поляки припинять підтримувати русинів.

Шукаючи відповіді на питання, що робити українцям краю далі, автор заявив, що жодна з наявних орієнтацій українського руху в Галичині (польська, австрійська, українська, російська) не можуть урятувати місцевих русинів від загибелі як народу. Тому, стверджував В. Подолинський, необхідно об'єднатися з наддніпрянськими українцями в єдиній незалежній Україні у федеративному зв'язку з іншими слов'янськими республіками. Поява цієї ідеї в середині XIX ст. мала величезне значення для українського руху.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Справжньою сенсацією в роботі загальноімперського рейхстагу стала перша в історії парламентська промова українця, із якою виступив селянин Іван Капушак. Рішуче засудивши багатокітве гноблення селян, він заявив, що землевласники не мають жодних прав вимагати викупу повинностей, оскільки вже взяли від селян усе, що змогли. Замість визначених 100 днів панщини вони примушували селян відпрацювати 300 днів на рік. За це, вважав І. Капушак, повинні заплатити землевласники селянам, а не навпаки. «Батоги й канчуки, що обвивалися довкола наших голів і нашого струженого тіла,— закінчив він свою промову,— цього вистачить їм, нехай це й буде для них нашим викупом!» Ця палка промова, виголошена німецькою мовою, викликала в парламенті хвилю оплесків.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Василь Подолинський визначив нові орієнтири в українському національному русі на галицьких землях під час революції 1848—1849 рр. Він першим висловив ідею здобуття політичної незалежності України як демократичної республіки у федеративному зв'язку з іншими слов'янськими республіками. Свої роздуми В. Подолинський виклав у праці «Слово перестороги», де висловлювався за налагодження міжнародних відносин між поляками та українцями в Галичині на засадах взаємоповаги й рівноправ'я. При цьому зазначав, що його спостереження за відносинами між поляками та українцями дозволило зробити висновок: австрійці майстерно нацьковують їх одне на одного, а потім виступають у ролі примирювачів.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із праці «Слово перестороги» В. Подолинського (1848 р.)

1. Партія чисто українська — хоче України вільної, незалежної і поривається до неї прямо і безпосередньо або через слов'янщину.

2. Партія польсько-українська — хоче України вільної, незалежної і поривається до неї через федеративну Польщу або Польщу слов'янську у федерації з Україною з тим задумом, що коли дозріє і треба буде, тоді цілком зукраїнується.

3. Партія австрійсько-українська — хоче України вільної тільки від поляків, а не взагалі від неволі; а коли так мусить бути, то нехай буде і те нещастя — вільність. У тій партії є й лібералізм, який від Австрії очікує української свободи, так само як поляки від неї очікують польської свободи у Галичині.

4. Партія російсько-українська хоче також України, може, й вільної, а поривається до неї через попереднє з'єднання з Росією з тим задумом, що бодай аж тоді буде вільна, коли буде вільна Росія.

Минув той час, коли ми вкупі вагалися виявити своє ім'я, тепер українець виявляє його світові; ніщо не може спинити нас у загальних прагненнях Європи; не замовкнемо, хіба Європа замовкне, всі хочемо бути рівні нарівні з іншими народами... що буде Європі, те й буде нам.

? 1. Чим відрізнялися чотири орієнтації українського руху в Галичині? 2. Що, на вашу думку, мав на увазі В. Подолинський, коли писав «ніщо не може спинити нас у загальних прагненнях Європи»?

6 СХІДНА ГАЛИЧИНА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ РЕВОЛЮЦІЇ.

Восени 1848 р. діячі Центральної ради народової стали готувати антиавстрійське повстання. Наслідуючи приклад угорців, які проголосили свою незалежність, поляки також прагнули цим актом розпочати відновлення своєї державності. Головна руська рада категорично відмовилася підтримати поляків.

1 листопада у Львові розпочалося повстання. До загонів польської національної гвардії приєдналися окремі радикально налаштовані студенти-русини й міщани. На вулицях міста з'явилися барикади.

Австрійська артилерія стала обстрілювати центр міста. Унаслідок цього було зруйновано міську ратушу, університет і його бібліотеку, театр, політехнічну академію. Людські втрати становили понад 100 осіб убитими й пораненими. 2 листопада в середині дня повстанці припинили опір. У місті запровадили стан облоги. Австрійці заарештували й віддали до польових судів кілька сотень повстанців. Діяльність Центральної ради народової, Головної руської ради і Руського собору заборонили. Польську національну гвардію розпустили, закрили всі газети, крім урядових. 14 листопада діяльність Головної руської ради й видання «Зорі Галицької» дозволили відновити.

Діячі Головної руської ради схвалили «відновлення порядку» в місті австрійською владою. Така позиція Ради в тих, хто не знав історію польсько-українського протистояння, у краї викликала осуд. Проте лідери галицьких русинів, усвідомлюючи свою слабкість, розуміли, що без підтримки австрійців вони будуть поглинені поляками. При цьому австрійці використовували український рух для протидії польському.

Після придушення Львівського повстання влада в краї стала зміцнювати позиції, ослаблені під час революції. Новий намісник Галичини поляк **Агенор Голуховський** звів нанівець

Агенор Голуховський

спробу поділу провінції на польську та українську частини. Він дискредитував русинів перед Віднем, заявивши, що вони на-чебто збираються приєднатися до Російської імперії. Із його ініціативи 1851 р. Головну руську раду розпустили.

7 РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ В ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ ТА ЗАКАРПАТТІ.

У роки революції 1848—1849 рр. у Північній Буковині посилювався селянський рух. Це було обумовлене тим, що землевласники виступили проти аграрної реформи 1848 р. У багатьох місцях організаторами селянських протестів стали обрані від цих округів депутати рейхстагу. Зокрема, серед них був ватажок гуцульських бунтів 1843—1844 рр. Л. Кобилиця. Особливо широкого розмаху виступи селян набули наприкінці 1848 — на початку 1849 р.

У роки революції стали з'являтися прояви пробудження національної свідомості українського населення. Селяни-українці під час бунтів вимагали дозволити їм на власні кошти створювати школи для навчання своїх дітей рідною мовою. Вони проголошували, що визнають Головну руську раду й підтримують її дії. 1 листопада 1848 р. з ініціативи селян-депутатів рейхстагу відбулися збори представників усіх селянських громад краю, які висловилися за те, щоб Буковина була разом із Галичиною. Проте влада не врахувала бажання народу й за конституцією 1849 р. зробила Буковину окремим коронним краєм, унаслідок чого тут посилювалася влада румунських бояр-землевласників.

Упродовж 1848—1849 рр. революційні події охопили Закарпаття. Спочатку закарпатські русини вітали угорську революцію, сподіваючись отримати у складі незалежної Угорщини автономію. Проте коли лідери революції заперечили право на самовизначення для неугорських народів, закарпатські русини відмовилися їх підтримувати й залишилися вірними Габсбургам.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Чимало зусиль для пробудження русинів докладав **Олександр Духнович**. У 1850—1852 рр. він організував випуск трьох літературних альманахів «Поздоровлення русинів», у галицьких виданнях надрукував багато статей про життя закарпатських русинів, писав шкільні підручники для русинів і художні твори. Своєрідним національним гімном, який знали всі закарпатські русини, став вірш «Я русин», що містив такі рядки:

Я Русин, був, є і буду,
Народився я Русином,
Чесний рід свій не забуду,
Залишуся його сином.

Олександр Духнович

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа А. Голуховського до Відня стосовно можливості об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною

Вона [Головна руська рада], додаючи прохання духовенства, руських мешканців комітетів Північної Угорщини, просить об'єднати ці комітати з руською частиною Галичини в одне ціле, з єдиним конституційним устроєм, єдиним законодавством і єдиною урядовою владою... Пробивається прагнення об'єднання зі спорідненим народом, і якщо це прохання буде задоволено і русини внаслідок свого національного розвитку при теперішніх ієрархічних відносинах зміцнилися б, то в такому разі якщо не теперішнє, то, безумовно, майбутнє покоління звернулося б до споріднених народів, що живуть під скіпетром російським, з метою створення єдиного міцного державного організму. Тоді руська

частина Галичини при прогресі освіти й матеріальної культури стала б вогнищем підступів і заходів, що мають на меті як злам ієрархічної сили духовенства, так і згадані вище об'єднання народів. Коротше кажучи, могла б початися така ж боротьба за Русь, яка протягом багатьох років з перервами, але із залізною витривалістю ведеться за відродження вільної і незалежної Польщі.

? 1. Якою є позиція автора стосовно об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною? 2. Чи був він, на вашу думку, далекоглядним політиком? Поясніть свою точку зору.

Адольф Добрянський

У роки революції в Закарпатті набула поширення ідея об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною та Північною Буковиною в окрему автономну адміністративну одиницю імперії.

Уперше думки про возз'єднання русинських земель висловив учений і священник **Олександр Духнович** (1803—1865) у статті «Становище русинів в Угорщині», опублікованій у 1849 р. в газеті «Зоря Галицька». Правомірність цього акту автор підкріплював тим, що русини обох боків Карпатських гір належать до одного народу й, залишаючись далі роз'єднаними, можуть бути поглинуті іншими народами.

Цю ідею також поділяв закарпатський учений і громадсько-політичний діяч **Адольф Добрянський** (1817—1901). Разом з О. Духновичем він установив зв'язки з Головною руською радою. У січні 1849 р. закарпатська делегація, очолювана А. Добрянським, вручила імператору петицію з вимогою об'єднати Східну Галичину, Північну Буковину й Закарпаття в єдине адміністративне утворення. Після цього закарпатці ще кілька разів зверталися з такими проханнями, проте імперський уряд не задовольнив прагнення русинів.

ВИСНОВКИ

■ Виникнення Головної руської ради стало переломним моментом у розвитку українського національного руху на західноукраїнських землях. Уперше українці створили власний орган громадського самоврядування, який висунув політичну програму.

■ На Слов'янському з'їзді в Празі галицькі русини домоглися визнання їх представниками українського наро-

ду. Досягнута на з'їзді угода залишилася єдиним у XIX ст. свідченням можливості польсько-українського порозуміння на рівних засадах.

■ Свідченням нового рівня політичної свідомості західних українців стала ідея возз'єднання Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття в єдине адміністративне утворення.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли утворилася Головна руська рада? 2. Хто був першим головою Головної руської ради? 3. Яку назву мала польсько-українська угода, укладена на Слов'янському з'їзді в Празі? 4. Скільки депутатів було обрано до рейхстагу від Галичини? 5. Чим завершилося повстання 1848 р. у Львові? 6. Хто із закарпатських громадських діячів уперше висунув ідею об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною та Північною Буковиною в єдину адміністративну одиницю?

7. Як розпочалися революційні події у Східній Галичині? 8. Як на західноукраїнських землях було ліквідовано залишки кріпосницьких відносин? 9. Охарактеризуйте участь українців у роботі Слов'янського з'їзду. 10. Наведіть факти, що свідчать про дієву участь українців у роботі загальноімперського рейхстагу. 11. Які події відбувалися у Східній Галичині на завершальному етапі революції? 12. Які нові риси з'явилися в селянському русі в Північній Буковині в період революції

1848—1849 рр.? 13. Які нові явища були притаманні українському руху в Закарпатті в цей період?

14. Охарактеризуйте діяльність Головної руської ради за планом: 1) обставини виникнення; 2) дата створення; 3) голова Ради; 4) склад Ради; 5) діяльність; 6) історичне значення. 15. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, якими були результати та історичне значення революційних подій 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях.

16. Спираючись на текст параграфа, документ (с. 69) і додаткові джерела, підготуйте повідомлення галицького губернатора до Відня про ситуацію, що склалася в краї під час «Весни народів». Сформулюйте його пропозиції стосовно використання цієї ситуації імперією. 17. За додатковими джерелами складіть історичний портрет Г. Яхимовича, О. Духновича або А. Добрянського (на вибір).

Практичне заняття. Альманах «Русалка Дністровая». Галицько-руська матиця

МЕТА: з'ясувати значення появи альманаху «Русалка Дністровая» і Галицько-руської матиці для розгортання українського національного руху на західно-українських землях.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ: повторити матеріал підручника про утворення й діяльність «Руської трійці» (§ 9, п. 4) та Головної руської ради (§ 10—11, п. 2).

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли утворилася «Руська трійця»? 2. Хто входив до складу «Руської трійці»? 3. Коли і як утворилася Головна руська рада? 4. Назвіть основні заходи діяльності Головної руської ради.

ХІД РОБОТИ

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом і дайте відповіді на запитання.
2. Об'єднайтеся в малі групи та сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Альманах «Русалка Дністровая»

Альманах «Русалка Дністровая» вийшов друком у 1836 р. В основі альманаху були твори, раніше включені до підготовленої в 1834 р. членами «Руської трійці» збірки «Зоря».

Альманах «Зоря» містив народні пісні, твори самих гуртківців, історичні та публіцистичні матеріали. Головними ідеями, притаманними творам збірки, були:

- ▶ засудження іноземних поневолювачів українців та опсівування героїчної визвольної боротьби народу;
- ▶ ушавлення народних ватажків — борців за національне і соціальне визволення народу;
- ▶ визнання існування єдиного українського народу, який через поневолення імперіями роз'єднаний державними кордонами;
- ▶ заклик до українських патріотів боротися за об'єднання галицьких русинів і наддніпрянських українців.

Спроби видати альманах «Зоря» наразилися на спротив як австрійських урядовців, так і консервативних кіл греко-католицького духовенства. Видання було заборонено віденською і львівською цензурою.

Шукаючи можливості видання альманаху, члени «Руської трійці» вилучили з нього ті твори, які своїм змістом найбільше непокоїли цензорів, і змінили його назву на «Русалка Дністровая». Потім Я. Головацький домовився зі своїми друзями, послідовниками ідей слов'янського відродження, про видання альманаху в Пешті (тодішній столиці Угорщини) накладом 1 тис. примірників.

Поява «Русалки Дністрової» викликала незадоволення у Відні та Львові. Увесь наклад альманаху було конфісковано й знищено. Урятувати пощастило лише 200 екземплярів.

Поява «Русалки Дністрової» стала ключовою подією не лише в діяльності «Руської трійці», а й усього українського національного руху у Східній Галичині. За словами М. Шашкевича, альманах мав «воскресити в новій силі руську славу, руську владу». Він переконливо засвідчував своїм змістом відмінність галицьких русинів

від поляків і росіян, їхню єдність із наддніпрянськими українцями. Водночас «Русалка Дністровая» започаткувала нову українську національну літературу на західноукраїнських землях.

Видання альманаху стало своєрідним підсумком діяльності «Руської трійці». Через постійні утиски й переслідування гурток розпався. Альманах «Русалка Дністровая» залишався під заборонаю до 1848 р.

? 1. Виступаючи за заборону видання «Русалки Дністрової», представники галицького греко-католицького духовенства стверджували, що «нагадування про сумні історичні події, пов'язані з релігійним і політичним гнобленням, викликали б гіркі почуття...». Директор департаменту львівської поліції, висловлюючи причини відмови в дозволі на публікацію австрійської влади в краї, заявляв: «Досить клопоту нам завдають поляки, а ці шаленці намагаються відродити покладену до гробу русинську націю». Чому, на вашу думку, греко-католицьке духовенство, яке започаткувало українське відродження в краї, виступило проти видання альманаху? Чи можна вбачати у відмові представників австрійської влади одночасне визнання заслуг «Руської трійці»? Чому? 2. Девізом «Русалки Дністрової» автори обрали слова одного з діячів чеського й словацького національного відродження Я. Коллара: «Не тоді, коли очі сумні, а коли руки дільні, розцвітає надія». Поясніть, до чого члени «Руської трійці» закликали читачів альманаху. 3. Я. Головацький про вплив появи «Русалки Дністрової» на галицьких русинів писав: «Вона запалила вогонь, що його тільки гробова персть загасити може, спасла народ від загибелі й відкрила очі письменному чоловікові, в якого лишилося ще незіпсоване українське серце, показала йому його положення, обов'язки для народу й спосіб, як ті обов'язки треба сповнити...» Поясніть, як ви розумієте думку автора.

4. Як ви розумієте слова М. Шашкевича, що призначення альманаху «Русалка Дністровая» «воскресити в новій силі руську славу, руську владу»? 5. У чому, на вашу думку, полягає значення появи «Русалки Дністрової» для розгортання західноукраїнського на-

ціонального відродження? 6. Про появу «Русалки Дністрової» І. Франко писав, що вона «була для свого часу явищем наскрізь революційним». Поясніть наведену характеристику, спираючись на матеріал уроку.

Галицько-руська матиця

Русинське культурно-освітнє товариство Галицько-руська матиця було засноване у Львові 16 липня 1848 р. Зразком для нього були обрані «Матиці», створені чехами й словаками. Своєю головною метою товариство вважало здійснення видавничої та просвітницької діяльності й розвиток шкільництва у Східній Галичині. Першим головою Галицько-руської матиці був священик Михайло Куземський (1809—1879). Із 60-х рр. XIX ст. товариство стало виразником ідей москвофільства, які заперечували існування українського народу

й української мови. До середини 80-х рр. XIX ст. товариство видало понад 80 книжок, серед яких були шкільні підручники, праці з ремесла й педагогіки. Друкованим органом Галицько-руської матиці був «Науковий збірник». Починаючи з 80-х рр. XIX ст. товариство поступово занепало й остаточно перестало існувати в 30-х рр. XX ст.

? Оцініть роль і внесок Галицько-руської матиці в український національний рух на західноукраїнських землях.

Узагальнення знань за розділом II

- Складіть перелік подій з історії західноукраїнських земель кінця XVIII — першої половини XIX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
- Назвіть видатних діячів західноукраїнських земель цієї доби. У чому ви бачите їхній внесок в історію України цього періоду?
- Поясніть значення понять і термінів: коронний край, Королівство Галичини і Лодомерії, рутени, денаціоналізація, опришки, «будителі», «Руська трійця», «Русалка Дністровая», «Весна народів», революція, Головна руська рада, «Зоря Галицька», Галицько-руська матиця, Руський собор, Центральна рада народова.
- Виконайте завдання за історичною картою:
 - порівняйте територію розселення західних українців наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. із сучасними кордонами України;
 - опишіть адміністративно-територіальний устрій, установлений на західноукраїнських землях австрійською владою;
 - розкрийте особливості сільськогосподарської спеціалізації регіонів західноукраїнських земель;
 - покажіть місця розгортання найбільших соціальних протестів у краї;
 - покажіть населені пункти, пов'язані з українським національним відродженням на західноукраїнських землях та поясніть, якою була їхня роль у цьому процесі.
- Обговоріть у малих групах і представте висновки класу:
 - вплив реформ Марії Терезії та Йосифа II на життя краю й початок українського національного відродження;
 - особливості соціально-економічного стану західноукраїнських земель;
 - характер та особливості початку українського національного відродження в краї;
 - вплив революції 1848—1849 рр. на розвиток українського національного руху.
- Порівняйте:
 - соціально-економічний розвиток українських земель під владою Російської та Австрійської імперій і європейських країн у цей період;
 - завдання, форми прояву й здобутки національних рухів на українських землях у складі Російської і Австрійської імперій та в країнах Європи під час революцій 1848—1849 рр.

**Тестові
завдання
онлайн**

Розділ III КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

кінця XVIII — першої половини XIX ст.

§ 12—13. Культура України. Розвиток освіти, науки та літератури

1 УМОВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.

Основним змістом змін, що відбувалися в культурному розвитку цього періоду, було становлення модерної української культури. Цей процес значною мірою співвідносився з українським національним відродженням. Суттєвий вплив на розвиток культури мало перебування України під владою Австрійської та Російської імперій. На її розвитку негативно позначалися відсутність власної державності, національне гноблення, імперські кордони, що роз'єднували єдину етнічну українську територію.

У Наддніпрянщині національно-культурна політика Російської імперії стосовно українців поєднувала заходи їхньої русифікації та культурної асиміляції, які здійснювалися жорсткими адміністративними засобами. Наддніпрянська Україна під російською владою перетворювалася на одну з пересічних провінцій імперії. Унаслідок цього чимало талановитих українців через відсутність умов реалізувати себе на Батьківщині вимушені були шукати кращих можливостей в імперських столицях. Тому багато досягнень тогочасних українських культурних діячів зараховували до російської культури.

У досить важких умовах розвивалася культура на західноукраїнських землях, підпорядкованих австрійським Габсбургам. Українці потерпали від онімечування, яке поєднувалося з колонізацією у Східній Галичині, мадяризацією в Закарпатті та румунізацією в Північній Буковині. Денаціоналізації та асиміляції галицьких і закарпатських українців чинила опір греко-католицька церква. Оскільки у складі Австрійської імперії за західноукраїнськими землями зберігалася другорядне

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ:

визначати особливості розвитку культури українських земель цього періоду; порівнювати розвиток освіти на українських землях під владою Австрійської та Російської імперій; характеризувати основні досягнення української науки цього періоду; пояснювати, якими були здобутки тогочасної української літератури.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості розвитку культури українських земель у другій половині XVIII ст.? 2. Як розвивалася освіта на українських землях у цей період? 3. Якими були основні досягнення української науки цього періоду? 4. Назвіть видатних діячів української літератури другої половини XVIII ст. та їхні твори.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа П. Куліша до М. Костомарова про вивчення й розвиток української культури

...Молодь, заглиблюючись у вивчення Малоросії, не позбавляє себе можливості засвоїти європейську освіту. Для чого брати крайнощі? Можна любити свій мальовничий хутір і захоплюватися блиском столиці ще більше, аніж людина, що ніколи не жила на хуторі. Можна знати напам'ять усі наші пісні, легенди й літописи та разом з тим засвоїти європейську освіченість вищою мірою...

Стосовно розвитку культури, то він відбувається спочатку у її діячах, а потім (особливо при добрих зовнішніх обставинах) переходить до народу. Наші письменники своїми науковими і поетичними працями примусили багатьох замислитися, як врятувати те, що ще

вціліло. І література малоросійська, якою вона є на сьогодні, повинна продовжуватися своїм порядком для освічених невігласів, а для неосвічених невігласів — потрібно писати підручники з настановами — практичні книжки і за можливістю заводити школи, але голосно казати про це вкрай нерозумно...

? 1. Як, на думку автора, співвідносяться знання української культури і європейська освіченість? 2. Чому знання української культури не заважає, а навпаки, допомагає здобувати європейську освіту? 3. Як П. Куліш оцінював те, що зробили для розвитку культури українські письменники? Наведіть приклади, що підтверджують точку зору автора.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Значний вплив на всі сфери суспільного життя і, зокрема, на культуру мав початок промислової революції. Вона спричинила зміни у формах освіти, пов'язані зі зростанням потреби в спеціалістах різного фаху. У науці значна частина відкриттів мала прикладний характер, обумовлений потребами тогочасного життя. Письменники й художники у своїх творах зверталися до нових явищ суспільного розвитку.

становище щодо інших провінцій, то русинські культурні діячі, як і їхні брати-наддніпрянці, змушені були шукати можливості прояву своїх здібностей за межами рідного краю. Однак загальна ситуація в регіоні внаслідок здійснення реформ Марії Терезії та Йосифа II була дещо сприятливішою для розвитку культури, ніж та, що існувала в Наддніпрянщині.

2 ОСВІТА. Наприкінці XVIII ст. в Наддніпрянщині становище у сфері початкової освіти було складним. Унаслідок зuboжіння селян закривалися школи, а уряд ними не опікувався. За імперською реформою системи освіти 1803 р. в Наддніпрянщині створювалися навчальні заклади трьох типів. Початкові парафіяльні училища, де навчали лише закону Божого, арифметики й грамоти, були призначені для дітей представників нижчих станів. Початкові повітові училища навчали дітей «купців, ремісників та інших міських обивателів». У гімназіях здобували освіту діти дворян, чиновників та багатих купців. У 1850 р. в усіх початкових навчальних закладах Наддніпрянщини навчалося лише 67 тис. учнів. Переважна більшість населення залишалася неписьменною.

Середню освіту надавали гімназії, навчання в яких було платним. Лише їх закінчення забезпечувало право вступу до університету або на державну службу. Вихідців із кріпосних селян до гімназій та вищих навчальних закладів не приймали. Протягом першої половини XIX ст. в Наддніпрянщині діяло 19 гімназій, де навчалося 4 тис. учнів.

На початку XIX ст. в Наддніпрянщині з'явилися перші професійні школи — ремісничі училища, фельдшерські школи, училища торговельного мореплавства, садівництва, виноробства, бджільництва тощо.

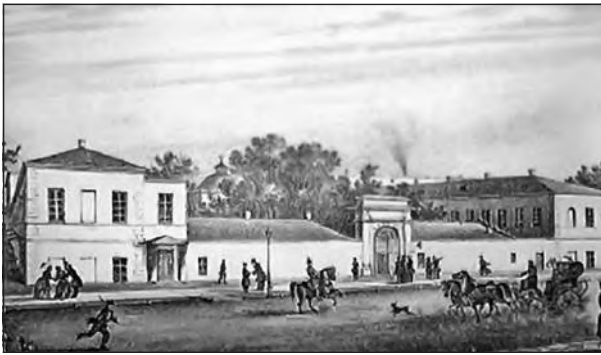
Єдиним вищим позастановим навчальним закладом до 1817 р. залишалася Києво-Могилянська академія. Спеціальним рішенням уряду із 1817 р. її ліквідували й створили замість неї духовну академію, що надавала лише вищу богословську освіту.

Харківський університет. XIX ст.

Київський університет Св. Володимира. XIX ст.

Перша будівля Рішельєвського ліцею. XIX ст.

Гімназія вищих наук. XIX ст.

? У яких містах Наддніпрянщини розташовувалися зображені навчальні заклади?

Перший вищий навчальний заклад нового типу — **університет** — було відкрито, як ви вже знаєте, у 1805 р. в Харкові. Він мав словесний (історико-філологічний), юридичний, математичний і медичний факультети. Протягом 1805—1851 рр. у ньому здобули вищу освіту 2800 осіб. У 1834 р. відкрили Київський університет Св. Володимира, який мав філософський та юридичний факультети. Навчання в університетах тривало чотири роки.

Університет (від латин. — сукупність) — вищий навчально-науковий заклад, до складу якого входить кілька факультетів, де викладається повний цикл споріднених наукових дисциплін.

Проміжну ланку між середніми та вищими навчальними закладами становили ліцеї, які у своєму дев'ятирічному курсі поєднували гімназичну та університетську програми: Волинський ліцей у Кременці (1805 р.), Рішельєвський ліцей в Одесі (1818 р.), Гімназія вищих наук у Ніжині (1820 р.).

Використовувати українську мову в усіх навчальних закладах Наддніпрянщини було заборонено.

На західноукраїнських землях зміни в системі освіти відбулися за реформ Марії Терезії та Йосифа II. У 1774 р. було прийнято закон про обов'язкову початкову освіту для дітей 5—12 років. Причому вони мали право навчатися своєю рідною «материнською» мовою. Згодом запровадили нову систему освіти, за якою навчальні заклади поділялися на гімназії різних типів.

Закінчення гімназій, у яких здобували середню освіту, давало можливість вступу до вищих навчальних закладів — академій та університетів. У всіх навчальних закладах, крім початкових, навчання здійснювалося німецькою мовою. Держава не фінансувала навчальні заклади, утримувалися вони коштом населення й місцевих громад.

У Східній Галичині русинам доводилося чинити опір спробам поляків зробити початкові школи польськими. Проте поляки домоглися від австрійської влади прийняття рішення в 1805 р. про передачу всіх початкових шкіл краю під контроль

ЦІКАВІ ФАКТИ

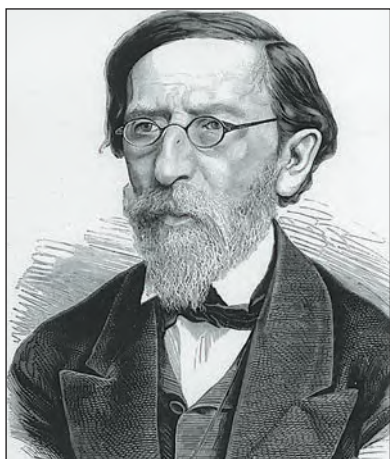
Повну середню освіту на західноукраїнських землях давали гімназії. У 40—50-х рр. XIX ст. у Східній Галичині діяло вісім гімназій, у Північній Буковині — одна, у Закарпатті — дев'ять. Зкладами вищої освіти були Львівський університет (заснований у 1661 р., відновлений у 1784 р.), Реальна (торговельна) академія (1817 р.) і Технічна академія (1844 р.). Викладання здійснювалося латинською й німецькою мовами. Однак при Львівському університеті для студентів-русинів у 1787—1809 рр. діяв «Руський інститут», де науки викладалися церковнослов'янською мовою.

Тимофій Осиповський

Михайло Остроградський

Михайло Максимович

римо-католицької церкви. Унаслідок цього посилилася полонізація початкової освіти в Галичині. Переважна більшість дітей селян-русинів через важке матеріальне становище батьків узагалі не відвідували школу. У 1841 р. в початкових школах Галичини навчалося лише 14 % дітей шкільного віку.

У Буковині відбувалася румунізація системи освіти. Навчання здійснювалося румунською й німецькою мовами, українська до шкіл не допускалася. У 1850 р. в краї діяло 55 шкіл.

У Закарпатті завдяки зусиллям греко-католицької церкви існувала найкраща в регіоні система народної початкової освіти. Наприкінці XVII — на початку XIX ст. тут діяло близько 300 шкіл, що утримувалися церковними громадами й викладання в яких здійснювалося русинською народною мовою. В усіх інших навчальних закладах краю використовували угорську мову, що перешкоджало навчанню в них дітей русинів. Угорський уряд наполегливо проводив мадяризацію Закарпаття. За законом 1844 р. в усіх видах шкіл краю запроваджувалася угорська мова.

Прийняте раніше рішення про обов'язкову початкову освіту в 1812 р. було скасовано. Однією з причин цього стало те, що селянство не мало грошей на утримання шкіл.

Революція 1848—1849 рр. спричинила деякі зміни в ситуації з освітою на західноукраїнських землях. У цей період тут почали відкриватися недільні школи для дорослих, де навчання здійснювалося українською мовою. У Галичині їх було 60, у Закарпатті — дев'ять. За рахунок збільшення терміну навчання в початкових трирічних школах було створено нижчі реальні школи, де учнів знайомили з основами сільськогосподарських знань — садівництвом, бджільництвом тощо.

3 НАУКА. Перша половина XIX ст. стала періодом вагомих здобутків українських учених у природничих науках. Розвитку астрономії сприяло заснування астрономічних обсерваторій у Харкові (1808 р.), Миколаєві (1821 р.) і Києві (1845 р.). Цікаві спостереження небесних явищ здійснив професор Харківського університету **Тимофій Осиповський** (1765—1832). Він також був визначним математиком і створив тритомний «Курс математики», який протягом кількох десятиліть залишався основним підручником із цієї дисципліни. Математик **Михайло Остроградський** (1801—1861) за видатні досягнення був обраний членом Римської, Туринської, Паризької і Петербурзької академій наук.

Ученим-енциклопедистом став перший ректор Київського університету **Михайло Максимович** (1804—1873). Він був автором підручників для студентів «Основи біології» та «Основи зоології», праць «Роздуми про природу» і «Систематика рослин». М. Максимович переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім», склав три збірки українських народних пісень, проводив дослідження з історії Києва, Полтави, Переяслава та інших українських міст.

Визначну роль у розвитку хімічної науки відіграли праці професорів Харківського університету **Олексія Ходнєва** (1818—

1883) та **Миколи Бекетова** (1827—1911). З ініціативи В. Каразіна в 1812—1830 рр. у Харкові, Києві, Миколаєві та Полтаві було створено метеорологічні станції, що започаткувало регулярні спостереження за погодними умовами. Значну роль у розвитку ботаніки, садівництва та агрономії відіграла науково-дослідна робота в ботанічних садах, які в цей період було створено в Києві, Одесі, Кременчуці, Харкові та Ялті. На західноукраїнських землях великий ботанічний сад існував при Львівському університеті.

Успішно розвивалася медична наука. Засновником української хірургічної офтальмології став професор Київського університету **Володимир Караваєв** (1811—1892). Професор Харківського університету **Микола Єллінський** (1796—1855) написав двотомний підручник з основ хірургії, за яким тривалий час навчалися студенти університетів і медичних академій Російської імперії.

У вищих навчальних закладах Російської імперії та західноєвропейських країн працювало багато українських учених-закарпатців. Директором Петербурзького головного педагогічного інституту був професор **Василь Кукольник** (1785—1821), який викладав тут курси права, фізики, хімії та агрономії. Поєднував викладання логіки, моральної філософії та права з директорством у Петербурзькому комерційному училищі професор **Петро Лодій** (1764—1829). Викладав політичні науки й був першим ректором Петербурзького університету **Михайло Балудянський** (1769—1847). Зі Львівським і Краківським університетами пов'язана діяльність закарпатця **Івана Земанчика** (? — після 1822). Він був професором, деканом і ректором Львівського університету, пізніше — професором Краківського університету. У «Руському інституті» при Львівському університеті він викладав народною мовою студентам-русинам фізику та математику.

Із розвитком науки пов'язана поява наукових центрів, які сприяли дослідницькій діяльності вчених і популяризації їх ідей. Першим науковим центром у Наддніпрянщині стало засноване В. Каразіним на Харківщині Філотехнічне товариство (1811—1818 рр.). У 1812—1829 рр. при Харківському університеті діяло Товариство наук. Основним напрямком діяльності Тимчасового комітету для розшуку старожитностей (1835—1845 рр.), створеного в Києві, стали археологічні дослідження. Археологами-аматорами, які входили до його складу, було знайдено фундамент Десятинної церкви й руїни Золотих воріт у Києві.

Найбільшим культурно-освітнім і науковим центром на західноукраїнських землях був «Оссолінеум» (Народний заклад ім. Оссолінських) у Львові, заснований польським істориком і громадським діячем Юзефом Оссолінським у 1817 р. У ньому зберігалися архіви польської шляхти, колекції зброї, картин, скульптур, археологічних пам'яток тощо. Зокрема, там були архіви українських міст, універсали козацьких гетьманів тощо. До складу «Оссолінеуму» входили також велика бібліотека, друкарня й музей.

Василь Кукольник

Петро Лодій

Михайло Балудянський

Іван Котляревський

Григорій Квітка-Основ'яненко

Євген Гребінка

4 ЛІТЕРАТУРА. У тогочасній українській літературі та мистецтві основними художніми напрямками були **класицизм** і **романтизм**. Розвиток класицизму пов'язаний із творчістю І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка. Естетики романтизму дотримувалися харківські романтики (Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров та інші), члени «Руської трійці» (Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Шашкевич), у Закарпатті — О. Духнович. Вершиною романтизму вважається творчість Т. Шевченка, П. Куліша. У класичному та романтичному стилях писав свої твори Є. Гребінка.

Класицизм — один з основних напрямків європейської літератури й мистецтва XVII — початку XIX ст., зразком для якого було класичне (давньогрецьке й давньоримське) мистецтво.

Романтизм — напрямок у європейській літературі та мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст. в Німеччині, Англії та Франції. Він привертає увагу до внутрішнього світу людини; його головним образом є недосяжна мрія, ідеал.

Бурлеск — комічна поезія.

Травесті — гумористична поезія, близька до пародії.

Іван Котляревський (1769—1838) став майстром бурлескно-травестійного жанру й засновником нової української літератури, написаної народною мовою. Його літературна діяльність розпочалася близько 1794 р. з переробки поеми римського поета Вергілія «Енеїда».

Перше часткове видання «Енеїди» з'явилося в 1798 р., повне — в 1842 р. Поява твору стала початком Нової доби в українській літературі, за якої стару книжну мову було остаточно витіснено народною.

Творцем нової української прози називають **Григорія Квітку-Основ'яненка** (1778—1843). Його перу належать повісті «Пан Халявський», «Українські дипломати», «Маруся», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка», п'єси «Сватання на Гончарівці», «Щира любов», «Шельменко-денщик» та інші твори. У деяких із них автор по-доброму глузував над вадами людської натури, в інших — заглиблювався в гіркі реалії життя українського села, із великим теплом зображував повсякденне селянське життя.

Письменник **Євген Гребінка** (1812—1848) уславився своїми байками («Малоросійські приказки»), які завдяки лаконічності вислову, добрій мові й національному колориту вважаються одними з найкращих в українській літературі. Він писав також поезії, прозові твори, переклав поему О. Пушкіна «Полтава».

Значне місце в українській літературі посідає творчість **Пантелеймона Куліша** (1819—1897). Він написав перший український історичний роман «Чорна рада», історичні поеми «Україна», «Настуня», «Кумейки», «Солониця», «Великі проводи» та інші. Особливе місце серед них посідала поема «Україна», яку П. Куліш хотів зробити українським епосом на зразок «Іліади» Гомера про події від князя Володимира до гетьмана Богдана Хмельницького. Велике значення мав виконаний ним переклад українською мовою Біблії. Він

працював також над перекладами творів світової літературної класики, зокрема поем Дж. Байрона та драм В. Шекспіра.

Творчість **Миколи Гоголя** (1809—1852) для більшості сучасників і наступних поколінь стала прикладом письменника, який дошкульною сатирою на існуючий лад забезпечив собі почесне місце серед класиків світової літератури. Саме цьому були присвячені соціальна комедія «Ревізор» і поема-драма «Мертві душі». Особливим українським колоритом, поєднаним із ґрунтовними знаннями народної творчості та історії, насичені його повісті «Вечори на хуторі біля Диканьки» і «Тарас Бульба».

У творчості **Петра Гулака-Артемовського** (1790—1865) гумор і сатира мали форму гострої критики соціальної несправедливості. Найвідомішим його твором була байка «Пан та собака», де автор зобразив жахливе життя українських кріпаків. П. Гулак-Артемовський робив також травестійні та звичайні переклади творів інших авторів. Проте найбільше він уславив своє ім'я складанням байок.

Вершиною розвитку української літератури вважають творчість **Тараса Шевченка** (1814—1861), який став не лише її класиком, а й національною гордістю українського народу. Він почав писати поезії в другій половині 30-х рр. XIX ст. У Петербурзі було видано збірку поезій «Кобзар» (1840 р.) і найбільшу історичну поему «Гайдамаки» (1841 р.). У 1843—1845 рр. Т. Шевченко створив збірку поезій «Три літа», де рішуче виступив проти соціального й національного гноблення українців, затаврував усіх кривдників народу — панів, царів, тиранів, «розпинателів народних». Цей протест був однією із причин подальшої розправи з поетом російської влади. У наступні роки у творчості Т. Шевченка з'явилися повісті «Музикант», «Художник», «Близнята», «Капітанша», драма «Назар Стодоля». Наприкінці життя він створив низку поезій, що стали високими зразками любовної та пейзажної лірики.

На західноукраїнських землях нову українську літературу започаткували члени «Руської трійці». Найталановитішим серед них визнавали М. Шашкевича. Зміст його творів («Туга», «Розпука», «Веснівка», «Підлісся») мав переважно сумне забарвлення, яке часто поєднувалося з національними закликами.

Одним із найталановитіших західноукраїнських поетів уважали **Миколу Устияновича** (1811—1885). У його доробку чимало віршів, балад і пісень. Романтичні картини карпатського життя змальовано в новелах «Помста верховинця», «Страсний четвер».

Петро Гулак-Артемовський

Тарас Шевченко. Автопортрет

ВИСНОВКИ

■ Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. розвиток української культури відбувався під впливом західноукраїнських культурних явищ та політики, яку здійснювали на українських землях Австрійська та Російська імперії.

■ В освіті імперськими урядами було здійснено реформи, які мали на меті змінити її відповідно до потреб часу. Становище в освітній сфері на західноукраїнських землях

унаслідок шкільних реформ Габсбургів було дещо кращим, ніж у Наддніпрянщині.

■ Наукові досягнення цього періоду були проявами високого рівня можливостей українських учених.

■ Протягом першої половини XIX ст. виникла нова українська література, яка зробила вагомий внесок у формування національної культури, стала важливим чинником українського націотворення.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Для представників яких станів за реформою 1803 р. були призначені початкові повітові училища? **2.** Назвіть заклади вищої освіти на західноукраїнських землях. **3.** Якими були наукові досягнення Т. Осиповського? **4.** Коли було створено «Оссолінеум» у Львові? **5.** Що таке класицизм? **6.** Які твори Г. Квітки-Основ'яненка ви знаєте?

 7. Охарактеризуйте особливості розвитку української культури цього періоду. **8.** Порівняйте розвиток освіти в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях. **9.** Охарактеризуйте здобутки української науки цього періоду. **10.** Як відбувалося становлення нової української літератури?

 11. Проведіть дискусію за проблемою «Чи можна вважати кінець XVIII — першу половину XIX ст. добою розквіту української літератури?» **12.** Розпочніть складання таблиці «Українська культура кінця XVIII — першої половини XIX ст.».

Галузь культури	Основні досягнення	Видатні діячі

 13. Румунський історик М. Еліаде написав: «Не можна бути людиною, не будши творінням тієї або

іншої культури». Поясніть, як ви розумієте думку вченого, на матеріалі української культури цього періоду. **14.** Проаналізуйте наведену таблицю й визначте, як імперське панування вплинуло на розвиток освіти в Наддніпрянщині, урахувавши, що на території семи полків Гетьманщини в 1740—1747 рр. було 866 шкіл.

РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ОСВИТИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (за даними на 1856 р.)

Губернії	Школи всіх типів (вищі, середні, нижчі)	Кількість слухачів та учнів	Учні на 100 осіб населення
Волинська	76	3558	0,23
Подільська	143	4432	0,25
Київська	142	9114	0,50
Херсонська	168	8704	0,80
Катеринославська	161	9652	0,92
Таврійська	169	8867	1,34
Харківська	128	7227	0,45
Полтавська	160	7866	0,44
Чернігівська	173	8867	0,34

§ 14. Культура України. Розвиток театру, музики, образотворчого мистецтва та архітектури

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості розвитку українського театрального мистецтва; характеризувати розвиток музичного фольклору й становлення професійного музичного мистецтва; пояснювати, якими були здобутки скульптури й образотворчого мистецтва; визначати характерні риси розвитку архітектури на українських землях.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як розвивався український театр у другій половині XVIII ст.? **2.** Назвіть основні здобутки української музики цього періоду. **3.** Які твори скульптури та образотворчого мистецтва, створені в другій половині XVIII ст. на українських землях, ви знаєте? **4.** Назвіть видатні пам'ятки тогочасної української архітектури.

1 ТЕАТР. Театральне мистецтво здавна користувалося популярністю на українських землях. У першій половині XIX ст. в Наддніпрянщині в поміщицьких маєтках за тогочасною модою з'являлося чимало театрів, де грали актори-кріпаки. Серед найвідоміших були кріпацькі театри в селі Кибинці на Полтавщині в маєтку Д. Троцинського та селі Качанівка на Чернігівщині в поміщика Г. Тарновського. До його маєтку на театральні вистави приїздили М. Гоголь, М. Маркевич, М. Максимович та інші. У повісті «Музикант» цей театр описав Т. Шевченко, який був добре знайомий із господарем театру та його акторами. За своїм характером і змістом кріпацький театр був розвагою замкнутого кола людей, панською примхою. Однак він готував професійних акторів, створював підґрунтя для подальшого розвитку театрального мистецтва. На наступному етапі його змінив аматорський театр (тип самодіяльного народного театру). Гуртки акторів-аматорів існували в гімназіях та вищих навчальних закладах. Відомі аматорські трупи працювали в Полтаві, Харкові, Ніжині, Кременчуці та інших містах. За мовою та репертуаром як кріпацький, так і аматорський театр українськими не були.

Український професійний театр зародився в середовищі аматорських театральних колективів. У 1791 р. в Харкові було створено спеціальне приміщення, обладнане для проведення постійних театральних вистав. У ньому двічі на тиждень відбувалися вистави, ролі в яких спершу виконували юнаки-аматори з губернської канцелярії. Згодом із них сформувалася постійна труппа акторів, яка взяла театр на власне утримання. Відтоді професійні актори Харківського театру за свою гру стали отримувати платню. У 1818 р. в Полтаві з ініціативи малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна також відкрили професійний театр на основі аматорського театру, який існував тут уже три роки. Саме для Полтавського театру І. Котляревський написав перші українські п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник».

Одночасно зі становленням професійного театру з'являлися нові українські актори. На думку більшості сучасників, найкращими з них були **Михайло Щепкін** (1788—1863) та **Карпо Соленик** (1811—1851).

На Правобережжі, у Кам'янці-Подільському й Києві діяли польські театри. У 1803 р. будинки для проведення постійних театральних вистав збудували в Києві та Одесі.

На західноукраїнських землях до 30-х рр. XIX ст. театральних вистав не було. Після приєднання Галичини до Австрійської імперії у Львів із Відня надіслали театральну труппу, яка грала вистави німецькою мовою для нових господарів краю. Перша вистава народною мовою відбулася в 1834 р. у Львівській духовній семінарії за сприяння її ректора Г. Яхмівича. Семінаристи поставили на сцені русинське селянське весілля за народними обрядами й піснями. У роки революції 1848—1849 рр. у Львові, Перемишлі та Коломиї відбулися перші публічні вистави українською мовою за п'єсами І. Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». У жовтні 1848 р. І. Озаркевич представив виставу за мотивами «Наталки Полтавки» перед Собором руських вчених у Львові. Подальший розвиток театру на західноукраїнських землях призупинила реакція, що запанувала тут у 50-х рр. XIX ст. Унаслідок цього перший український професійний театр з'явився на цих територіях лише на початку 60-х рр. XIX ст.

2 МУЗИКА. Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. у житті українського народу, як і раніше, вагоме місце посідали музика й музичний фольклор. Українці не забували традиційних народних пісень — весільних, жнивварських, купальських, колискових, історичних, колядок, щедрівок тощо. Розвивалися також народні танці: гопак, козачок, метелиця, полька тощо. Пісні й танці супроводжувалися музикою, що виконувалася переважно на струнних інструментах (кобза-бандура), цимбалах, сопілках, бубнах. На народних святах українців найчастіше грали троїсті музики — ансамбль із бубна, скрипки й цимбалів. Загальною повагою користувалися кобзарі, найвідомішими серед яких у цей період були Остап Вересай, Іван Крюковський, Федір Гриценко (Холодний), Андрій Шут.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Михайло Щепкін починав творчий шлях актором кріпацького театру. Пізніше він грав у Харківському і Полтавському професійних театрах. За сприяння І. Котляревського, що був керівником Полтавського театру, актора викупили з кріпацтва. У створюваних на сцені образах М. Щепкін виявляв глибоке знання життя, побуту, гумору й комізму українського народу. У 1822 р. актор переїхав до Москви, де до кінця свого життя грав у Малому імператорському театрі.

Михайло Щепкін у ролі Чупруна («Москаль-чарівник»)

Кобзар Остап Вересай. XIX ст.

Троїсті музики. Невідомий художник

Пам'ятник князю Володимиру в Києві. Скульптори П. Клодт, В. Демут-Малиновський

? Визначте характерні риси тогочасної монументальної скульптури.

Зростання зацікавленості народною культурою українськими романтиками спричинило появу нотних збірок українських народних пісень. Зокрема, М. Максимович 1834 р. підготував збірку «Голоси українських пісень» із фортепіанним супроводом 255 текстів пісень, зробленим композитором О. Аляб'євим. На західноукраїнських землях тексти русинських пісень із нотами до них уперше було опубліковано в 1823 р. в календарі «Львівський пілігрим».

Центрами формування професійного музичного мистецтва в Наддніпрянщині були переважно великі міста — Київ, Харків, Полтава, Одеса тощо. У гімназіях та вищих навчальних закладах, де викладалися музика й танці, влаштовували музичні вечори. Ознакою тогочасного міського життя стали виступи в міських садах і театрах військових духових оркестрів. Час від часу проходили гастролі популярних європейських виконавців. Так, у 1847 р. в Києві, Одесі та Єлисаветграді з великим успіхом відбулися гастролі угорського піаніста й композитора Ф. Ліста. З'явилися піаністи й композитори, які створювали фортепіанні твори — варіації на теми українських народних пісень. У 1836 р. в Києві піаніст і композитор Йосип Витвицький (1813—1866) написав твір «Україна», який був варіацією на тему народної пісні «Зібралися всі бурлаки».

У першій половині XIX ст. в Наддніпрянщині виникли перші музичні професійні товариства, які здійснювали концертну діяльність: Філармонічне товариство в Одесі (1842 р.) та Симфонічне товариство аматорів музики і співу в Києві (1848 р.).

Перехід західноавстрійських земель під владу Габсбургів зумовив деяке пожвавлення музичного життя в краї. Цьому сприяло встановлення безпосередніх зв'язків із Віднем, який був визнаним центром тогочасного європейського музичного мистецтва. У культурному житті Львова чільне місце посіли відомі європейські музиканти — диригент німецького театру Й. Ельснер (учитель польського композитора Ф. Шопена) та німецький композитор і диригент А. Нанке. Розвиток українського музичного мистецтва в краї був пов'язаний із діяльністю у 20-х рр. XIX ст. греко-католицького духовенства в Перемишлі. У 1829 р. завдяки підтримці єпископа І. Снігурського тут заснували постійний церковний хор. На базі цього хору сформувалося нове покоління, яке започаткувало так звану «перемишльську школу» — український національний напрямок у музиці західноукраїнських земель. Найвідомішим її представником став **Михайло Вербицький** (1815—1870) — один із перших професійних композиторів у Галичині.

3 ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. В українській скульптурі першої половини XIX ст. відбувався перехід від стилю бароко до класицизму. Загальне визнання здобув у цей час скульптор, який походив із козацько-старшинського роду з Чернігівщини, **Іван Мартос** (1753—1835). Після здобуття освіти в Петербурзькій академії мистецтв і Римі він оселився в Петербурзі, однак підтримував зв'язки з Україною та часто її відвідував. Серед

найвідоміших витворів майстра, виконаних у стилі класицизму, пам'ятники К. Мініну і Д. Пожарському в Москві, Д. Ломоносову в селі Архангельському, Павлу I в маєтку графа О. Аракчеева в селі Грузино, Г. Потьомкіну в Херсоні, Катерині II у Катеринославі, дюку де Рішельє в Одесі.

У Києві на Володимирському пагорбі встановлено бронзовий пам'ятник князю Русі Володимирі, авторами якого були російські скульптори **Василь Демут-Малиновський**, **Петро Клодт** та архітектор **Олександр Тон**. Монумент є типовим для стилю класицизму. Постаць князя із хрестом у піднятій руці височить на чавунному постаменті, оздобленому барельєфами із зображеннями сцен хрещення Русі.

На західноукраїнських землях розвиток мистецтва скульптури пов'язаний із творчістю австрійських митців **Гаритмана Вітвера** та родинної династії Шимзерів, які працювали в цей час у Львові. Найкращою роботою Г. Вітвера вважають чотири фонтани на площі Ринок у Львові із фігурами Нептуна, Діани, Адоніса та Амфітріти. Майстер органічно поєднав виконані в стилі віденського класицизму скульптури з ренесансово-бароковим архітектурним ансамблем площі.

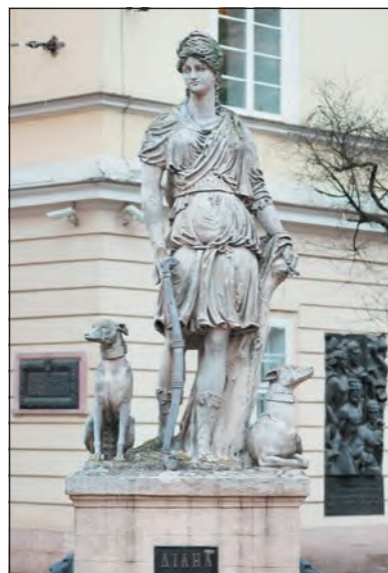
Окрасою Львова стали барельєфні композиції, виконані на сюжети античної міфології, та надмогильні пам'ятки, авторами яких були брати **Йоганн** та **Антон Шимзери**.

Початки мистецтва класицизму в живописі відображені у творчості двох майстрів портрету — **Дмитра Левицького** (1735—1822) та **Володимира Боровиковського** (1757—1825). Обидва походили з України, але впродовж усього життя працювали в Петербурзі. Д. Левицького вважали найкращим європейським портретистом. Серед найвідоміших творів його учня й наступника В. Боровиковського — портрети земляків-українців, які служили на високих посадах у Петербурзі, — Д. Трошинського, О. Безбородька з доньками. Його пензлю належать також розписи церков у Миргороді, Кишиневі та Романівці в Наддніпрянщині.

У першій половині XIX ст. в українському живописі набув поширення новий стиль — **реалізм**.

Реалізм — напрямок у літературі та мистецтві, із яким пов'язане намагання митців дати правдиве, повне відображення дійсності.

Першими українськими художниками, у творчості яких з'явилися риси нового стилю, стали **Іван Сошенко** (1807—1876), **Капітон Павлов** (1792—1852) і **Гаврило Васько** (1820—1866). Серед творів І. Сошенка, які збереглися дотепер, «Портрет бабусі М. Чалого», «Жіночий портрет», жанрові картини «Хлопчики-рибалки», «Продаж сіна на Дніпрі». К. Павлов працював переважно в портретному жанрі. Відомі його «Автопортрет», «Портрет доньки художника», «Портрет мічмана Г. Чайковського», «Хлопчик із голубком». Г. Васько здобув визнання завдяки серії портретів тогочасних українських діячів, виконаних на замовлення В. Тарновського для його приватного музею. Однією з найкращих робіт майстра вважають «Портрет юнака із сім'ї Томари».

Фонтан Діани на площі Ринок у Львові. Скульптор Г. Вітвер

i

Портрет невідомої в блакитній сукні. Художник Д. Левицький

Портрет П. Руденка.
Художник В. Боровиковський

Визначним досягненням мистецтва цього періоду стала творчість **Тараса Шевченка**, який є автором понад тисячі творів різних жанрів. Визнання здобули його картини «Циганка-ворожея», «Катерина», «Портрет невідомого», «Портрет дівчини із собакою», «Портрет невідомої в намисті», «Автопортрет» та інші. Усього Т. Шевченко створив понад 130 портретів. Він був також відомим майстром гравюри. Йому належить серія **офортів** «Живописна Україна».

Офорт — гравюра на металі, який попередньо обробляється кислотою, що дозволяє створити форму для подальшого друку.

На західноукраїнських землях у цей період уславився своїми творами переважно релігійного змісту в стилі класицизму **Лука Долинський** (1750—1824). Він виконав розписи для ново-збудованого собору Св. Юра у Львові та інших церков міста. Його вважали також одним із найкращих тогочасних портретистів, який створив чимало портретів представників греко-католицького духовенства.

У Закарпатті засновником світського напрямку в живописі став **Йосип Змій-Міклошій** (1792—1848). Після закінчення Віденської академії мистецтв він працював придворним майстром пражського єпископа. Його пензлю належать портрети, картини на побутові теми із життя закарпатських селян, пейзажі. Майстер також виконав розписи багатьох церков Закарпаття.

4 АРХІТЕКТУРА. У першій половині XIX ст. тривала розпочата наприкінці минулого століття перебудова губернських і повітових міст Наддніпрянщини. За цим наглядали спеціальні будівельні комітети й комісії. Швидкими темпами відбувалося будівництво в Єлисаветграді, Херсоні, Маріуполі, Одесі, Севастополі та інших містах. До участі в ньому залучали відомих російських архітекторів. Панівним архітектурним стилем був класицизм.

У Києві протягом 30 років головним міським архітектором працював **Андрій Меленський** (1766—1833). У зв'язку з поверненням Києву в 1802 р. прав міського самоврядування за його проектом спорудили пам'ятник на честь відновлення магдебурзького права. Саме А. Меленський під час розробки плану забудови міста визначив Хрещатик як майбутню головну вулицю Києва. За його проектами в місті спорудили новий центр губернської адміністрації, перший у Києві будинок театру на Хрещатику, Контрактний будинок на Подолі й перебудували тут Гостинний двір. На Аскольдовій могилі архітектор створив мавзолей — пам'ятник Аскольду, який, за літописом, був одним із перших київських князів.

Найбільшою спорудою Києва цього часу стала створена в 1839—1843 рр. за проектом архітектора **Вікентія Беретті** (1781—1842) будівля університету Св. Володимира. Окрасою міста став також спроектований ним Інститут шляхетних дівчат. У Харкові за проектом архітекторів Є. Васильєва та О. Тона в 1824—1833 рр. спорудили високу дзвіницю Успенського собору на честь перемоги над Наполеоном у 1812 р.

Дзвіниця Успенського собору в Харкові. Сучасний вигляд

? Які особливості тогочасної архітектури відбивають зображені пам'ятки?

Серед будівель, що з'явилися в тогочасному Севастополі, виділялися будинок Морської бібліотеки зі славнозвісною Баштою вітрів, Петропавлівський собор і Графська пристань.

У Наддніпрянщині почали з'являтися нові палацово-паркові комплекси, що складалися з палаців знаті, оточених парками. Ці парки називали пейзажними, або англійськими, за країною їх виникнення. На відміну від регулярних, чітко спланованих парків, вони зберігали й розкривали неповторну красу природи. У 1799—1803 рр. у мальовничій місцевості над річкою Сейм у Батурині збудували палац останнього українського гетьмана К. Розумовського. Автором проекту був петербурзький архітектор Ч. Камерон. У селі Сокиринці на Чернігівщині в маєтку П. Галагана 1829 р. спорудили палац у стилі класицизму, до якого прилягав парк площею в 600 десятин з алеями, штучними галявинами та озерами.

Світову славу своєю красою здобули декоративно-пейзажні парки «Олександрія» поряд із Білою Церквою та «Софіївка» в околицях Умані.

Більшість визначних архітектурних пам'яток цієї доби на західноукраїнських землях зосереджено у Львові. Це будівлі «Осолоінеуму» (1827 р.), ратуші на площі Ринок із високою вежею й годинником (1835 р.), міського театру (1842 р.) та кілька житлових будинків. Більшість споруд було створено за проектами німецьких архітекторів. У Буковині визначною архітектурною пам'яткою того часу стала зведена в Чернівцях за проектом А. Мікулича міська ратуша із 45-метровою вежею (1843—1847 рр.). У середині 40-х рр. XIX ст. тут було збудовано також кафедральний православний собор, витриманий у візантійському стилі, та церкву Св. Параскеви.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Парк «Олександрія» було створено на місці вікової діброви в мальовничій місцевості вздовж лівого берега річки Рось неподалік міста Біла Церква у 80-х рр. XVIII ст. Назву він отримав на честь своєї засновниці графині Олександри Браницької. Системи озер, алеї, великі галявини, численні альтани, колонади, містки й сам палац графів Браницьких разом із величезною кількістю дерев створили неповторний ансамбль.

Парк «Софіївка» був заснований у 1796 р. власником міста Умані графом Станіславом Потоцьким та названий на честь його дружини Софії Вітт-Потоцької. Це єдиний серед тогочасних парків, на території якого немає палацу. Сотні графських кріпаків створили цей диво-парк. Їхніми руками було розбито чотири штучні озера, з'єднані підземними каналами, побудовано гроти, лабіринти, скелі з великих каменів, численні павільйони та містки. У зеленому оточенні дерев, завезених із Європи та Америки, було встановлено мармурові копії відомих античних статуй. Романтичну атмосферу парку підкреслювали назви його будов: павільйон Флори в кінці каштанової алеї, грот Венери, Рожевий павільйон на острові кохання та інші.

ВИСНОВКИ

■ У розвитку театрального мистецтва відбувався перехід від кріпацького та аматорського театрів до професійного.
■ Музична культура цього періоду розвивалася досить повільно. Однак здобутки музичного мистецтва створили підґрунтя для розвитку в другій половині XIX ст. українського національного напрямку. В українському живописі митці, спираючись на традиції європейських майстрів, створювали власний стиль. Поряд із мистецтвом портрета розвивалися побутовий, історичний та пейзажний жанри.

■ В образотворчому мистецтві України під імперським пануванням відбувалися процеси культурної асиміляції: українські митці працювали в імперських столицях, а в Україні — російські та німецькі майстри.

■ Основними здобутками архітектури стали планова забудова міст, створення єдиних ансамблів вулиць і площ, палацово-паркових ансамблів; головною втратою — занепад українських традицій в архітектурі й заміна їх позанациональним імперським стилем.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. У якому місті Наддніпрянщини виник перший професійний театр? **2.** Назвіть перші українські п'єси для театру, написані І. Котляревським. **3.** Які інструменти входили до складу ансамблю трістичних музик? **4.** Назвіть пам'ятник, створений скульптором І. Мартосом в Одесі. **5.** Що таке реалізм? **6.** Які будівлі було споруджено за проектами архітектора А. Меленського в Києві?

 7. Якими були особливості розвитку театрального мистецтва кінця XVIII — першої половини XIX ст.? **8.** Охарактеризуйте розвиток музичного мистецтва. **9.** Як розвивалося мистецтво скульптури? **10.** Назвіть імена відомих художників цього періоду. Яким був їхній внесок у розвиток живопису? **11.** Охарактеризуйте досягнення тогочасної архітектури на українських землях.

12. Завершіть складання таблиці «Українська культура кінця XVIII — першої половини XIX ст.» (с. 80).

13. Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть, якими були особливості розвитку образотворчого мистецтва та архітектури на українських землях у цей період.

14. Прочитайте уривок із листа Т. Шевченка до чернігівського губернатора П. Гессе: «Історія Південної Росії (України — *Авт.*) вражає кожного своїми пригодами й напівказковими героями, народ напрочуд оригінальний, земля прекрасна, і все це досі ніким не представлено на очі освіченого світу, тоді як Малоросія давно мала своїх і композиторів, і живописців, і поетів. Чим вони захопилися, забувши своє рідне, не знаю. Мені

здається, була б Вітчизна моя найубогіша, найнікчемніша на землі — і тоді б вона мені здавалася кращою за Швейцарію і всю Італію. Ті, які бачили хоч раз нашу країну, кажуть, бажали б жити й померти на її чудових полях. Що ж нам сказати її дітям? Треба любити й пишатися своєю прекрасною матір'ю. Я як член її великої родини служу їй, якщо не на суттєву користь, то в кожному разі на славу імені України». 1) Як Т. Шевченко виклав свої уявлення про принципи, яких має дотримуватися художник? 2) Чи вважаєте ви його думки актуальними для сучасних митців? Поясніть свою думку. **15.** За додатковими джерелами підготуйте повідомлення або презентацію про внесок Т. Шевченка в розвиток образотворчого мистецтва.

Практичне заняття. Повсякденне життя

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке повсякденне життя?
2. Які характеристики життєдіяльності людей охоплює повсякденне життя?
3. Які риси характеру та особливості світосприйняття були притаманні козакам і селянам у XVI—XVIII ст.?
4. Як господарювали селяни в попередні століття?
5. Яким було повсякденне життя українців у XVI—XVIII ст.?

МЕТА: на підставі аналізу наведеного тексту визначити, що залишилося незмінним, а що зазнало змін у повсякденному житті українців наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ: повторіть вивчений минулого року матеріал про повсякденне життя представників різних верств українського суспільства в XVI—XVIII ст.

ХІД РОБОТИ

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом і дайте відповіді на запитання.
2. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Малоросійські дівчата.
Поштова листівка XIX ст.

? Опишіть за ілюстрацією вигляд українських дівчат.

1 ЛЮДИНА І НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ. Розвиток будь-якої людської спільноти разом з іншими чинниками залежить від географічного положення й природних умов території, на якій вона існує.

Українські землі розташовані в південно-східній частині Європи. Їх рівнинний ландшафт і сприятливі кліматичні умови впливали не лише на розвиток землеробства й тваринництва як основних видів господарювання, а й на формування характеру самих людей — терплячих, звиклих до тривалої наполегливої праці. Майже дві третини українських земель становили родючі чорноземи, які були головним багатством народу й одночасно причиною зазіхання на них сусідів.

Господарювання впливало також на суспільне життя населення. Родючі ґрунти дозволяли українським селянам успішно вести одноосібні господарства.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. більшість населення становили селяни, які здавна працювали біля землі, жили в невеликих мальовничих селах і не квапилися змінити їх на міські оселі. Розгортання промислової революції спричинило певні зміни у складі населення українських земель, однак і наприкінці XIX ст. тут переважали селяни.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яким був взаємозв'язок між природним середовищем і життям українців?
2. Відвідавши Наддніпрянську Україну в XIX ст., іноземний мандрівник Конрад Мальт-Брюн писав: «Українці — це нащадки Русі. Селяни на Україні ощадніші, ніж московські: вони не пустошать у хижацький спосіб своїх лісів. Будин-

ки українських селян гарні та міцні, ніхто з них не носить лаптів, як у Московії. Вони кременіше збудовані та більш освічені, ніж селяни, наприклад, Литви». Яку інформацію про взаємозв'язок українських селян із природним середовищем можна отримати за джерелом?

2 МЕНТАЛІТЕТ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. Протягом тривалого часу під впливом різноманітних природних та історичних чинників формувалася **менталітет** українського народу.

Менталітет — спільне світосприйняття, світобачення, самоусвідомлення, спосіб мислення, поведінки й національного характеру, притаманні певному народу.

Українці здавна займалися землеробством, з особливою шаною ставилися до землі, що була їх годувальницею. Притаманні українському менталітету пошана до матері й турбота про рідну землю об'єднувалися в одне ціле й ототожнювалися з любов'ю до Батьківщини. Особливістю менталітету українців була їх неагресивність. Вони не зазіхали на землі сусідів, а прагнули лише спокійно жити на своїх теренах. Українська спокійна вдача формувала такі риси народного характеру, як терпимість до людей, приязне ставлення до ближнього, сусіда й чужого.

Після включення Наддніпрянщини до складу Російської імперії серед колишньої козацької старшини набула поширення так звана **малоросійська ментальність**.

Ментальність — характеристика менталітету окремої людини або групи осіб, які є представниками певного народу.

Зрівнявшись у правах із російським дворянством, вони прагнули зробити кар'єру, за будь-яку ціну намагалися забути своє козацьке походження. До спроб обстоювати права українців під владою імперії малоросійські дворяни ставилися вороже, не бажаючи втратити свої привілеї. Однак варто зазначити, що деякі їх представники все ж таки стояли біля витоків українського національного відродження на Лівобережжі.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Розташування українських земель на межі впливу християнського й мусульманського світів спричинило формування в населення двох основних типів реакції на певні умови. Загроза поневолення штовхала найрішучіших присвячувати життя захисту рідної землі. Саме з них сформувалося українське козацтво. Іншим типом українців були ті, хто намагався пристосуватися до складних умов життя. Вони вчилися жити під владою загарбників, приховуючи свої думки й почуття. Кількість людей першого, схильного до відстоювання своїх прав «козацького» типу завжди була меншою, оскільки значна їх частина гинула в боротьбі.

Українське село. XIX ст.

Біля колодязя. XIX ст.

? Яку інформацію про тогочасне українське село можна отримати за ілюстраціями?

На західноукраїнських землях під владою австрійських Габсбургів набуло поширення так зване **рутенство**.

Рутенство — сукупність настроїв і поведінки, пов'язаних із прихильним ставленням місцевих українців до австрійських Габсбургів, що виникли в період перебування західноукраїнських земель під їхньою владою.

Західні українці в переважній більшості були вдячні австрійській владі за ті зміни, які вона здійснила на їхніх землях. Вони всіляко підтримували віденський уряд, із подякою сприймали все, що надавала влада, і впродовж тривалого часу не висували власних вимог. Рутенство, з одного боку, гальмувало розвиток національної свідомості західних українців і допомагало австрійцям зміцнювати свою владу в краї, з іншого — було історично обумовлене існуючою ситуацією, оскільки, задовольняючи деякі потреби українців, австрійці намагалися послабити вплив поляків у Галичині, угорців — у Закарпатті й румунів — у Північній Буковині.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке менталітет і ментальність? Які риси ментальності українського народу склалися впродовж його історії?
2. Які нові явища з'явилися в українській ментальності в період перебування під імперською владою?
3. Французький мандрівник Ш.-Л. Лескор зазначав, що «українці більш великодушні, більш відверті, більш ввічливі, більш гостинні, мають більший торговельний хист,

ніж росіяни. Вони — українці — являють живий доказ перемоги свободи над людьми, що народилися в неволі». На які риси української ментальності звертає увагу автор? Поясніть, як ви розумієте його твердження.

4. Складіть план розповіді за темою «Особливості української ментальності наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.».

3 ТРАДИЦІЙНІ ВИДИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ.

Українці здавна займалися землеробством, тваринництвом, городництвом, садівництвом, бджільництвом, мисливством і рибальством.

У землеробстві зберігалася трипільна система. Для обробки землі до 80-х рр. XIX ст. використовували важкий плуг, який тоді називали малоросійським, або степовим. На початку 40-х рр. XIX ст. поряд із ним стали застосовувати легкий плуг, винахідником якого вважався полтавський селянин Стеценко. Вирощували жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо. Збирали врожай вручну за допомогою коси й серпа.

Повернення зі жнив. XIX ст.

Рибалки. XIX ст.

У більшості господарств залежно від достатку тримали волів, коней, корів, овець, свиней, кіз, різну птицю. Особлива увага приділялася розведенню волів, які були основною тягловою силою. На Півдні випасалися отари тонкорунних овець-мериносів і табуни коней. Овець розводили також у галицькому Прикарпатті, Закарпатті та Північній Буковині.

Городництво було переважно жіночою справою. Город української господині не можна було уявити без соняшників (спершу їх використовували як декоративну рослину) і кукурудзи, що були завезені на українські землі з Америки. У першій половині XIX ст. на Півдні з'явилися томати, які згодом поширилися й на інші регіони. Відтоді також стали вирощувати баклажани та перець. Славилася й херсонські кавуни, які вирощували на Півдні із XVI ст. У 1764 р. на землях українських селян з'явилася картопля. Ця південноамериканська культура швидко завоювала прихильність українців і стала для них «другим хлібом». Поряд із новими культурами не забувалися й звичні буряки, капуста, гарбузи, морква, цибуля, часник, огірки тощо.

Бджільництво завжди відігравало значну роль у господарстві українців. Справжню революцію в цій галузі здійснив український учений П. Прокопович, який у 1814 р. винайшов рамочний вулик. Проте використовувати його розпочали в Німеччині, а на українських землях — лише через кілька десятиліть.

Мисливство в XIX ст. вже не відігравало значної ролі. У всіх регіонах, крім Полісся, українські селяни не мали права полювання. Проте незважаючи на заборони, вони потай полювали на всій території українських земель. Для поміщиків мисливство стало улюбленою розвагою. Вони влаштовували полювання гоном на конях із великими зграями гончих собак.

Протягом XIX ст., як і раніше, риба посідала чільне місце в харчовому раціоні українців. Після приєднання Російською імперією Причорномор'я тут стали виникати приватні риболовецькі артілі, де ловили осетрів, судаків, лящів, тарань тощо. Звідти чумацькі валки везли солону та в'ялену рибу до інших українських регіонів. Оселедці й тарань були неодмінним товаром на українських ярмарках і базарах. Для незаможних верств населення риболовля ставала засобом збагачення харчового раціону, а для інших — однією із форм проведення дозвілля.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Невід'ємною складовою українського пейзажу був «садок вишневий коло хати». Великі й малі сади оточували селянські хати, закладалися при монастирях і поміщицьких маєтках. Скрізь вирощували яблука, груші, вишні, сливи, на Півдні — черешні, горіхи, абрикоси, персики, у Причорномор'ї та Закарпатті — виноград. Лише в Подільській губернії, за свідченнями сучасників, у XIX ст. існувало близько сотні сортів яблук, серед яких була славнозвісна «фунтівка», плоди якої важили близько 600 грамів. Сорти плодівих дерев з України вивозилися навіть до Америки.

Молошниця. XIX ст.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як розвивалися в цей період традиційні види господарської діяльності українців?
2. Французький письменник О. Бальзак, що певний час жив у Наддніпрянщині, писав у 1848 р.: «Не можна уявити собі просторів та врожаю на цих землях, яких ніколи не гноять і на яких щороку сіють жито... Країна ця дивна з того погляду, що поряд із надзвичайним блиском бракує в ній найменшого комфорту... Маємо тут людину, що виробляє із заліза чудові речі. Коли б ти мені надіслав малюнок келиха, який би вигадли-

вий не був, він зуміє зробити його із заліза або срібла». Яку інформацію про особливості господарської діяльності українців у зазначений період можна отримати із джерела?

3. Складіть таблицю «Традиційні види господарської діяльності українців».

Вид діяльності	Особливості розвитку

ЦІКАВІ ФАКТИ

Імовірно, найкращу характеристику української хати залишив нам український кінорежисер і письменник XX ст. О. Довженко: «Біла, із теплою солом'яною стріхою, порослою зеленим оксамитовим мохом, архітектурна праматір пристанища людського. Незамкнена, повсякчас відкрита для всіх, без стуку у двері, без "можна?" і без "увійдіть!", житло просте, як добре слово, й законне, немовби створили його не людські руки, а сама природа, немовби зросло воно, як плід серед зелених квітів».

Селянська хата. XIX ст.

? Що можна дізнатися про внутрішній вигляд селянського житла та його мешканців за ілюстрацією?

4 ПОСЕЛЕННЯ Й ЖИТЛО. Міста, містечка, великі й малі села створювали те неповторне тло, на якому розгорталися події «українського XIX століття». Оскільки більшість українського населення становили селяни, то міста й містечка були переважно невеликими адміністративними й торговельними центрами для найближчих околиць. На початку XIX ст. в Полтаві налічувалося близько 1 тис. будинків, між ними лише два-три кам'яні, у Лубнах — 450 будинків та близько 3 тис. жителів. Під імперською владою вигляд багатьох міст зазнав змін. У кожному губернському й повітовому місті з'явився адміністративний центр із площею, навколо якої розміщувалися адміністративні установи. Їхній вигляд відрізнявся від будівель, зведених в українському стилі. Центральні вулиці й площі деяких міст вимощувалися бруківкою та освітлювалися газовими ліхтарями. Однак більшість вулиць залишалася незабрукованою й майже непрохідною в дощову пору року.

Кожне місто складалося із центру, яким найчастіше був замок або фортеця, прилеглих кварталів та околиць. Утім, у XIX ст. на місці давніх напівзруйнованих фортець, потреби в яких уже не було, поставали нові вулиці й місця для прогулянок. Наприклад, у Львові під давнім Високим замком створили парк, що дістав від нього свою назву. Передмістя поступово об'єднувалися з містами, а давні шляхи ставали міськими вулицями. Центрами міського життя були церкви і, звичайно, базари.

Перша половина XIX ст. стала часом появи у великих містах кількоповерхових цегляних будинків. Проте в невеликих містах переважали одноповерхові дерев'яні оселі. Загальний вигляд будинку говорив про заможність і вподобання господаря. Зовні стіни фарбували, прикрашали різьбою, у вікна інколи вставляли кольорове скло, влаштовували ґанки. Будинки заможних господарів були багатокімнатними, за європейською модою мали парадні зали, вітальні, кімнати для гостей і слуг, кабінет господаря, спальні, кухні, господарські приміщення тощо. Кімнати облаштовувалися меблями, які, відповідно до побажань і можливостей замовника, завозилися з Європи або виготовлялися місцевими майстрами. Окрасою кімнат були дзеркала, килими, годинники, картини тощо. Оселі ж міської бідноти своїм виглядом залишалися майже незмінними від попередніх часів і нагадували сільські хати, оточені городами й садами.

Перебування під імперською владою вплинуло й на вигляд українського села. Особливо це було помітно в Наддніпрянщині. За розпорядженнями російської влади села впорядковувалися за єдиним зразком. У центрі мала розташовуватися площа, від якої розходилися вулиці до околиць. На ній селянам оголошувалися розпорядження влади, здійснювалися покарання злочинців тощо. Імперське захоплення чітким плануванням особливо поширилося на Півдні, де нові села забудовувалися лише за затвердженими планами під наглядом місцевої адміністрації. На західноукраїнських землях австрійська влада, як правило, не змінювала вигляд сіл.

Садина Галаганів у Сокиринцях. Сучасний вигляд

Павільйон Флори в парку «Софіївка». Сучасний вигляд

? За ілюстраціями опишіть особливості архітектури маєтків тогочасної української знаті.

Перетворення колишньої козацької старшини на малоросійське дворянство та прагнення правобережної польської шляхти наслідувати тогочасну європейську моду спричинило появу в Наддніпрянщині поміщицьких маєтків із палацами, парками, домовими церквами, родовими усипальнями тощо. До наших днів збереглися маєтки Галаганів у Сокиринцях і В. Тарновського в Качанівці на Чернігівщині, садово-парковий комплекс «Софіївка» графа Потоцького в Умані та інші.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як змінився вигляд поселення й житла на українських землях наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.?
2. Німецький мандрівник Г.-Й. Коль, описуючи житло українських селян у XIX ст., зазначав: «Хати, оповиті зеленню й буйним зіллям, розкинулися на узбіччях балок і поховалися в ярах. Високо поза селом, де продувають вітри, стоїть 50 і 100 вітряків. І так перед мандрівником, що їде високим голим і густим степом, несподівано роз-

кривається дуже мальовничий та небуденний образ, коли з яру виринає українське село. [Українці] живуть у чисто утримуваних хатах, що до тебе всміхаються. Вони не вдовольняються тим, що кожного тижня їх минають, як це роблять голландці, але що два тижні їх білять, тому їхні хати виглядають білими, неначе свіжовибілене полотно...». На які особливості житла українських селян звертає увагу автор?

5 ОДЯГ І ХАРЧУВАННЯ. У першій половині XIX ст. для одягу населення українських земель було характерним поєднання народних традицій, яких дотримувалася більшість селянства, і впливів європейської моди, які охоче наслідували міщани й заможні верстви суспільства. Однак значна частина української еліти Наддніпрянщини не забувала народних традицій. Вплив європейського романтизму з його зацікавленням культурою народу й початок українського національного відродження спричинили звернення її представників до народних традицій в одязі. Народне вбрання користувалося популярністю й було своєрідним відображенням пробудження національної свідомості українських патріотів.

Їжа й напої українців у XIX ст., як і раніше, були пов'язані з продуктами землеробства та тваринництва й зумовлені особливостями господарства в окремих регіонах і використанням печі для готування. Побудова печі обумовлювала переважання в українській кухні варених і тушкованих страв і меншою мірою — смажених і печених. Українські господині готували

ЦІКАВІ ФАКТИ

Харчувалися тогочасні українці здебільшого тричі на день — сніданок, обід і вечеря. Проте, як підказувала народна мудрість, «багатий їв, коли хотів, а бідний — коли міг». Звісно, склад харчового раціону заможних і незаможних верств відрізнявся. Більшість населення їла з дерев'яного й керамічного посуду, виготовленого місцевими майстрами, а заможні українці споживали їжу із фабричного фаянсового й порцелянового посуду.

Українська родина за обідом. XIX ст.

Приготування їжі. XIX ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Із напоїв домашнього приготування найпоширенішими були узвари зі свіжих та сушених фруктів і хлібний, грушевий, буряковий, яблучний, березовий квас. Хмільний мед і пиво в цей період лишалися на святковому столі, проте наприкінці століття їх готували вже рідко. Українці полюбили виготовляти наливки й настоянки. Утім, пияцтва фактично не існувало, оскільки воно суворо засуджувалося. Серед заможних верств був поширений чай. Селяни заварювали й пили настої цілющих рослин, а то й просто вишневі та малинові гілки. На західноукраїнських землях у XIX ст. з'явилася кава, проте цей напій був дорогий, і його споживали переважно заможні люди.

страви традиційно двічі на день і вживали їх обов'язково гарячими.

Повсякденними стравами були, як і колись, борщ, пшоняний куліш, різні каші, галушки, вареники, картопля, вівсяний кисіль. М'яса споживали мало. Страви із птиці готували переважно в неділю, а із м'яса — лише на свята. Як правило, м'ясні страви готували одразу після того, як кололи кабана, на літо солили сало. Молочні страви споживали частіше. Варені та смажені яйця теж були прикметою святкового столу. У піст часто готували рибну юшку, а на свята пекли пироги з рибою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як одягалися представники різних верств українського суспільства?
2. Назвіть найпоширеніші страви повсякденного раціону українців.

3. Визначте спільне й відмінне в харчовому раціоні українців у XIX ст. й тепер.
4. Складіть меню повсякденного та святкового обіду тогочасних українців.

ЦІКАВІ ФАКТИ

В українських народних колядках про жінку співали, що вона з чоловіком «радоньку радить», гостей приймає, дітей ростить, керує господарством, коли чоловік у далекій дорозі. Чимало історичних матеріалів свідчать, що навіть в умовах традиційної української патріархальної сім'ї, тобто верховенства в ній батька, чоловіка, жінка була в ній першорядною особою.

6 ШЛЮБ І СІМ'Я. СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ. У цей період сім'я зберігала важливе значення для українців. Вона разом із сільськими й міськими громадами, православною й греко-католицькою вірами була тією основою, де захищалися етнічна свідомість, мова й інші складові традиційної народної культури. Сімейні відносини, як і раніше, регулювало давнє звичаєве право — неписані народні традиційні норми, із якими в багатьох випадках змушені були рахуватися церква й державні установи. Зокрема, традиціями звичаєвого права освячувалася підлеглість жінки чоловікові, але заперечувалися нерівноправність, зловживання, передбачалося право жінки на

майно сім'ї тощо. Сім'я виховувала дітей, прищеплювала їм трудові навички, здатність захищати себе й рідну землю. Звичаєво-правовими установками утверджувалися чистота й цілісність сім'ї, любов і шанобливе ставлення до батьків, піклування про дітей, засуджувалися подружня невірність і будь-які інші порушення традиційних моральних засад сімейного співжиття.

У цей період в українців існували два типи сімей: **малі** та **великі**.

Мала сім'я — сім'я з однієї шлюбної пари (або одного з батьків) із не-одруженими дітьми (або без дітей).

Велика сім'я — сім'я, що складалася з кількох шлюбних пар різних поколінь, які жили разом і вели спільне господарство.

У документах XIX ст. зустрічається чимало відомостей про спільне проживання й господарювання кількох поколінь сімей, наприклад: господаря з дружиною, чотирьох одружених синів із невістками, дочки із зятем, восьми онуків — усього 12 осіб. Були сім'ї, що склалися з 30 й більше осіб. Існування великих сімей зумовлювалося не лише традицією, а й економічними причинами: спільними зусиллями було легше вести господарство, сплачувати податки тощо. Внутрішні конфлікти приводили до розпаду сім'ї, виділення з неї окремих малих сімей. Основними причинами таких процесів були розвиток товарно-грошових відносин і проникнення капіталізму на село, поглиблення соціальної нерівності, послаблення колективістських тенденцій і наростання індивідуалістичних. Найдовше великі сім'ї зберігалися в Карпатах, Закарпатті, на Поліссі.

Середній склад сім'ї на українських землях у цей період становив п'ятеро-семеро осіб.

У XIX ст. найпоширенішою в Україні була повна мала сім'я (подружжя й неодружені діти). Бездітне подружжя найчастіше всиновлювало дитину із сім'ї родичів, де було багато дітей.

Однією з найголовніших подій у житті українців було одруження. У XIX ст. майже на всій території України шлюбним віком вважалося досягнення 16 років для дівчини й 18 — для хлопця. Шлюб як акт створення нової сім'ї супроводжувався в зазначений час церковним вінчанням і відповідними записами в документах світської влади. Завершальним етапом укладання шлюбу було весілля, обряд якого сягав дохристиянської давнини. Весілля могло відбуватися через кілька тижнів або місяців після вінчання. Вважалося, що одружені мали право починати спільне життя й ставали законним подружжям лише після весілля. Проте церква розцінювала це як приниження християнського обряду. Так, у Наддніпрянщині з 1843 р. за рішенням Синоду Російської православної церкви одружених зобов'язували жити разом після вінчання.

Гуцули у весільному вбранні. XIX ст.

? Опишіть вбрання тогочасних українців. Чи подобається вам воно? Чому?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Народний звичай передбачав дотримання черговості шлюбу в тих сім'ях, де було кілька дітей: молодші сестри й брати мали одружуватися пізніше, ніж старші. Розірвання шлюбу та розлучення були рідкісними з погляду народної моралі, особливо коли подружжя мало дітей. Розлучення виправдовувалося лише у випадку бездітності й подружньої невірності. Проте церква навіть тоді часто заперечувала цей акт.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте шлюбно-сімейні традиції тогочасних українців.

2. Порівняйте шлюбно-сімейні традиції в XIX ст. на українських землях та в країнах Європи. Зробіть висновок про спільне й відмінне.

Наш край наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

I. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ТА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК.

1. До складу якої імперії — Російської чи Австрійської — входив ваш регіон наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.?
2. Покажіть на карті населений пункт, у якому ви проживаєте. На території якого району, області він розташований?
3. Якому історико-етнографічному регіону він відповідає?
4. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону на початку XIX ст.
5. Які населені пункти існували на той час у вашому регіоні? Порівняйте їх із тими, що існують сьогодні. Чи зазнали змін їхні назви, розміри?
6. Чи є у вашому краї населені пункти, які виникли наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.? Назвіть їх і поясніть походження їхніх назв.
7. Яким був етнічний і соціальний склад населення вашого краю наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.?

II. ЗМІНИ В ГОСПОДАРЬСЬКОМУ ЖИТТІ.

1. Що ви знаєте про особливості розвитку сільського господарства вашого краю в ті часи?
2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощувалися тоді у вашому регіоні?
3. Яким був стан промисловості й торгівлі?
4. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами українських земель цього періоду.
5. Що вам відомо про соціальне становище в краї й соціальні протести населення?
6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про побут і повсякденне життя населення краю наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

III. УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ.

1. Які події, пов'язані з розгортанням українського національного руху, відбулися на території вашого краю або регіону?
2. Назвіть діячів українського національного відродження цього періоду, що походили або діяли у вашому краї чи регіоні. Яким був їхній внесок в український національний рух?
3. Які пам'ятки, пов'язані з українським національним рухом кінця XVIII — першої половини XIX ст., є на території вашого краю або регіону? Підготуйте розповідь про одну з них.
4. Визначте спільне й відмінне в розгортанні українського національного руху на території вашого регіону порівняно з іншими регіонами українських земель того часу.
5. Відшукайте науково-популярні твори, статті, художні твори, присвячені подіям українського національного відродження у вашому краї в цей період. Яку інформацію можна отримати з них?
6. Яким, на вашу думку, був внесок вашого краю або регіону в український національний рух цього періоду?

IV. НОВІ ЯВИЩА В КУЛЬТУРНОМУ ТА ДУХОВНОМУ ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ.

1. Що ви знаєте про вірування, звичаї і традиції населення вашого краю?
2. Назвіть діячів української культури цього періоду, що походили або проживали в краї. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
3. Які пам'ятки культури кінця XVIII — першої половини XIX ст. розташовані у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
4. Які церковні споруди, збудовані в той час, збереглися на території вашого краю?
5. Визначте спільне й відмінне в духовному й культурному житті населення краю порівняно з іншими регіонами українських земель цього періоду.
6. У яких творах української літератури розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розташований? Яку інформацію про події та життя населення в ті часи можна отримати з них?

ЗАВДАННЯ

1. Розпочніть складати порівняльну таблицю «Наш край в історії України та Європи» (кінець XVIII — перша половина XIX ст.).

Основні події та історичні процеси		
Історія рідного краю	Історія України	Історія Європи

2. Розпочніть складати таблицю «Видатні діячі історії краю» (кінець XVIII — перша половина XIX ст.).

Прізвище, роки життя	Чим уславився	Значення діяльності

Узагальнення знань за розділом III

1. Складіть перелік подій, що характеризують українську культуру кінця XVIII — першої половини XIX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть імена видатних культурних діячів цього періоду. У чому ви вбачаєте їхній внесок у вітчизняну та світову культуру?
3. Поясніть значення понять і термінів: класицизм, романтизм, реалізм, менталітет, ментальність.
4. Виконайте завдання за історичною картою:
 - 1) покажіть регіон українських земель, де українці мали можливість навчати дітей у початковій школі рідною мовою;
 - 2) покажіть міста, де діяли гімназії;
 - 3) покажіть міста, де діяли вищі навчальні заклади; зазначте, яку назву вони мали й коли виникли;
 - 4) покажіть місця виникнення перших культурно-освітніх товариств; зазначте, яку назву вони мали, коли й ким були засновані;
 - 5) покажіть місце виникнення перших українських театрів;
 - 6) покажіть місце, де було збудовано найвідоміші палацово-паркові комплекси; назвіть їх і вкажіть дати створення.
5. Складіть опис пам'яток культури України цього періоду.
6. Визначте та охарактеризуйте:
 - 1) процеси, які відбулися в українській культурі цього періоду;
 - 2) особливості тогочасного повсякденного життя представників різних верств українського суспільства.
7. Обговоріть у малих групах і представте висновки класу:
 - 1) провідні процеси розвитку освіти і науки в тогочасній Україні;
 - 2) причини та наслідки культурних зрушень у цей період;
 - 3) суперечливі процеси модернізації та розвиток культури;
 - 4) особливості й прояви полікультурності в українському суспільстві цього періоду.
8. Порівняйте:
 - 1) розвиток української культури в розглянутий період із попередньою добою;
 - 2) повсякденне життя українців у розглянутий період із сучасністю;
 - 3) ідеї та цінності тогочасної української культури із сучасними культурними ідеями та цінностями українців.

Розділ IV УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в другій половині XIX ст.

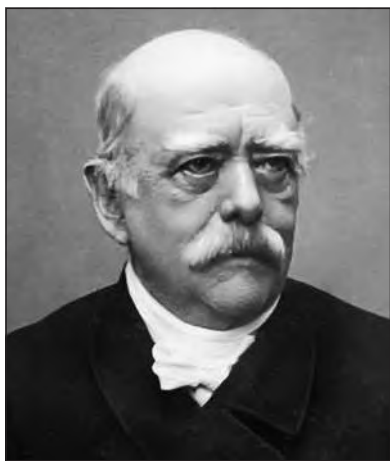
§ 15. Наддніпрянська Україна в системі тогочасних міжнародних відносин

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ:

характеризувати зміст українського питання в другій половині XIX ст. та його місце в тогочасних міжнародних відносинах; аналізувати передумови, привід Східної (Кримської) війни та перебіг її подій на українських землях; пояснювати, яким був вплив війни на становище в Наддніпрянській Україні; визначати особливості селянського руху під час Східної (Кримської) війни.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були місце та роль Наддніпрянської України в міжнародних відносинах першої половини XIX ст.? 2. Визначте наслідки російсько-турецьких війн, що відбувалися наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. 3. Як Російська імперія використовувала потенціал українських земель у цих війнах? 4. Якими були найбільші селянські виступи кінця XVIII — першої половини XIX ст. у Наддніпрянщині?

Отто фон Бісмарк

1 УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ. Протягом XIX ст. українські землі, як і раніше, залишалися об'єктом міжнародної політики. Проте розгортання українського національно-визвольного руху впливало на поширення серед європейських політиків розуміння того, що чимало українців прагнуть змінити підвладне становище свого народу.

У другій половині XIX ст. зовнішня політика Російської імперії непокоїла країни Європи, передусім Пруссію. Вони вбачали небезпеку в прагненні Росії вирішити долю європейських володінь Османської імперії на свою користь. Тогочасні пруські політики розробляли ідею союзу Пруссії, Англії та Франції з метою протидії спробам Росії посилити свої позиції шляхом чергової війни проти Османської імперії.

У 1853 р. Росія розпочала Східну (Кримську) війну, і деякі впливові пруські політики стали відверто висловлюватися, що для Пруссії буде корисною «тільки така політика, яка приведе до розчленування та ослаблення Росії». Вони планували відібрати в Російській імперії Фінляндію, землі Прибалтики, Польщу, Південну Україну та Бессарабію. Ці заклики пруських політиків для історичної долі Наддніпрянської України означали насамперед можливість звільнитися з-під влади Російської імперії.

Однак плани пруських політиків залишилися нереалізованими. Незважаючи на те що Східна (Кримська) війна завершилася поразкою Російської імперії, держави-переможниці не бажали розпочинати проти неї нову війну, а мирних шляхів для здійснення планів розділу імперії не існувало.

Українське питання повернулося до міжнародної політики в часи, коли канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк став домагатися для своєї країни гідного місця в європейській політиці. Крім того, Німеччина бажала закріпити свій вплив в Османській імперії, що одразу призвело до зіткнення з російськими інтересами.

Українське питання — сукупність проблем, пов'язаних із національним і політичним існуванням українського народу.

Балканська криза 1875 р. спричинила російсько-турецьку війну 1877—1878 рр., яка була надзвичайно успішною для Російської імперії. О. фон Бісмарк побачив у цих подіях небезпеку для інтересів Німеччини. У 1879 р. Австро-Угорщина та Німеччина уклали союз проти Росії. Водночас канцлер ініціював появу статті, у якій висувалися плани відторгнення від Російської імперії загарбаних нею земель. Зокрема,

зверталася увага на українські землі, де передбачалося утворити незалежну державу — Київське королівство, на чолі якого мав стати представник династії Габсбургів.

Цей план знайшов підтримку також в офіційних колах Австро-Угорщини. Російський уряд у відповідь розгорнув широкомасштабну кампанію протидії. У російській пресі з обуренням писали про нахабні наміри німецького канцлера. Діячі українського національно-визвольного руху в Наддніпрянській Україні, боячись переслідувань із боку російського царизму, не могли висловити свого ставлення до цих планів.

Значення німецького плану створення Київського королівства було досить вагомим як для європейської міжнародної політики, так і для розвитку українського національного руху.

Наміри створити Київське королівство унаочнювали досягнення українського національно-визвольного руху. Європейські політики вже непогано орієнтувалися в українській проблематиці. У 1869 р. французький політик, близький приятель імператора Наполеона III, сенатор К. Делямар вніс до французького сенату петицію щодо прав українців.

Українське питання поступово перетворювалося з проблеми внутрішнього життя Австро-Угорської та Російської імперій на складову європейської геополітики. План О. фон Бісмарка унаочнив початок визнання окремими європейськими політиками права українців створити власну державність.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Європі склалися два політичні блоки держав: **Троїстий союз** (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та **Антанта** (Велика Британія, Франція, Росія). Країни Троїстого союзу позитивно ставилися до українського національного руху, оскільки вбачали в ньому чинник ослаблення свого противника. Через це для українських діячів, які боролися за визволення своєї Батьківщини з-під влади Російської імперії, орієнтація на союз із її противниками була історично обумовленою. Тому на території країн — членів Троїстого союзу українські діячі мали змогу діяти досить активно, не зустрічаючи значних перешкод із боку урядових структур.

«Згода».
Плакат 1914 р. на честь Антанти

Німеччина, Австро-Угорщина та Італія стоять над бочкою з порохом. Французька карикатура на Троїстий союз

? Поясніть зміст наведених зображень.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із петиції К. Делямара в українській справі, внесеної на розгляд французького сенату

У Європі існує народ, забутий істориками, — народ Русинів, із якого 12,5 млн живе під владою російського імператора, а 2,5 млн осіб — у складі Австро-Угорської монархії. Цей народ за своєю кількістю дорівнює іспанцям, утричі більший за чехів і рівний за кількістю всім підданам корони Св. Стефана (населення Угорщини — Авт.). Цей народ існує, має свою історію, відмінну від історії Московії. Він має свої традиції, свою мову, окрему від московської та польської, має виразну індивіду-

альність, за збереження якої бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра I цей народ, який ми сьогодні називаємо рутенами, звався руським, або русинами, і його земля звалася Руссю, або Рутенією, а той народ, який ми нині називаємо руським, називали тоді московитами, а їхню землю — Московією...

? 1. На чому наголошує автор звернення? 2. Про що свідчила поява таких публікацій у тогочасній Європі?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Прикордонну смугу від Одеси до гирла Дунаю під час Східної (Кримської) війни захищали три полки Дунайського козацького війська. Оборону самої Одеси також керував наказний отаман дунайських козаків. Особливо відзначилися нащадки козаків-задунайців під час оборони міста у квітні 1854 р. Спільно із залогом міста вони вели двобій з англо-французькою ескадрою та брали участь у здобутті англійського пароплава «Тигр». Козацькі човни підійшли до корабля, який наскочив на міліну, і взяли його в полон. «Небувала справа,— писали очевидці,— козаки взяли в полон пароплав!» Гармата з англійського фрегата донині прикрашає Причорноморський бульвар Одеси, нагадуючи про хоробрість козаків-задунайців, які захищали місто під час війни. Сотні дунайців несли також службу в Миколаєві та Херсоні, відбивали спроби ворога висадити пошукові групи в гирлах Дунаю та Дніпра.

Битва в Синопській бухті.
Художник О. Боголюбов

? Поясніть, що зображено на ілюстрації. Опишіть перебіг битви.

2 ЧЕРГОВА СПРОБА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ РОЗВ'ЯЗАТИ ТУРЕЦЬКЕ ПИТАННЯ. СХІДНА (КРИМСЬКА) ВІЙНА 1853—1856 рр.

Після придушення революційних подій 1848—1849 рр. вплив і авторитет Російської імперії в Європі значно посилювалися. Спираючись на це, імператор Микола I дедалі наполегливіше намагався розв'язати на свою користь питання перерозподілу європейських володінь Османської імперії. Проте плани російського імператора викликали негативну реакцію та сприяли згуртуванню європейських країн.

У роки Східної (Кримської) війни 1853—1856 рр. Росія воювала проти Османської імперії та її союзників — Великої Британії, Франції та Сардинського королівства. Завдяки війні Росія намагалася розширити свої володіння, зміцнити вплив на Близькому Сході та Балканському півострові. Вона, зокрема, претендувала на протекторат над Дунайськими князівствами (Молдавією та Валахією), Болгарією та Сербією. Водночас планувалося встановити контроль над протоками, які вели із Чорного до Середземного моря.

Проте Росія не врахувала, що в розвитку західноєвропейської цивілізації протягом першої половини XIX ст. відбулися зміни. Процеси становлення індустріального суспільства в державах Західної Європи спричинили посилення їхнього економічного потенціалу та бажання захопити нові ринки, джерела сировини та сфери впливу. За таких умов вони прихильно сприймали допомогу Росії в придушенні революційних виступів, але не хотіли погоджуватися з її утвердженням у тих регіонах, на які претендували самі.

Оскільки територія Наддніпрянщини була найближчим тилом російської армії, а на Півдні безпосередньо відбувалися бойові дії, то на український народ знову випав основний тягар війни.

Приводом до війни стали суперечки між католицькою та православною церквами навколо права опіки над християнськими святинами в Палестині. Російський імператор вдав сильну образу на турецького султана, коли той передав це право католикам. У червні 1853 р. раптово, без оголошення війни, Росія окупувала залежні від Османської імперії Дунайські князівства.

Турецькі війська спершу воювали вкрай невдало й зазнавали поразок від російської армії. Турків розбили в Закавказзі, їхня чорноморська ескадра була розгромлена російським флотом у Синопській бухті. Росіяни почали просуватися до кордону з Болгарією.

Оскільки такий розвиток подій викликав занепокоєння в Європі, Велика Британія, Франція і Сардинське королівство вирішили прийти на допомогу Туреччині. Вимоги до російського імператора вивести війська з території Дунайських князівств висували також Австрія та Пруссія.

Об'єднана англо-французька ескадра розпочала військові дії проти Росії в Чорному морі атаками на її узбережжя.

У червні-липні 1854 р. російські війська змушені були залишити Дунайські князівства, і їхнє місце одразу зайняли

австрійські війська. Головний театр воєнних дій перемістився до Південної України. На початку вересня англо-французькі війська заблокували чорноморські порти й висадилися в Криму. Після кількох поразок, завданих російській армії, союзники розпочали облогу головної військово-морської бази імперії на Чорному морі — **Севастополя**.

Озброєння російської армії за своїми технічними характеристиками значно поступалося військам союзників. Відсутність у Росії парового флоту та мережі залізниць робила забезпечення армії всім необхідним нерозв'язною проблемою.

В обороні Севастополя брали участь сформовані в Наддніпрянській Україні Одеський, Полтавський, Кременчуцький, Житомирський, Подільський та Волинський полки. За значної кількісної переваги союзників і гострої нестачі боєприпасів (на десять гарматних пострілів союзників захисники міста відповідали одним) вони протрималися 349 днів. **30 серпня 1855 р.** останні захисники залишили місто. Втрата Севастополя, загроза окупації Бессарабії, Півдня й навіть Правобережжя змусили Російську імперію піти на укладення в 1856 р. Паризького миру на умовах, продиктованих союзниками. Гирло Дунаю поверталось Османській імперії, Росія позбавлялася права тримати військово-морський флот і фортеці на Чорному морі.

З ВПЛИВ ВІЙНИ НА СТАНОВИЩЕ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ. Оскільки Наддніпрянська Україна частково була територією воєнних дій, її господарство зазнало значних втрат. Звідси також поповнювалася рекрутами та ополченцями російська армія. Усього з Наддніпрянщини було взято 750 тис. осіб.

Через відсутність залізниць весь тягар забезпечення російської армії ліг на чумаків та селян, мобілізованих зі своєю худобою й підводами. У самій лише Таврійській губернії в 1856 р. для військових потреб у селян було вилучено близько 150 тис. підвод. Українськими землями пролягали основні шляхи переміщення частин російської армії до театру воєнних дій. Усе необхідне для постачання армії на шляху її просування ревізувалося в місцевого населення.

На Півдні, який був прифронтовою зоною, оголосили воєнний стан. Селян забирали до війська, населення мусило утримувати військових під час постоїв, доглядати поранених, доставляти худобу, виконувати різноманітні роботи. Усе це руйнувало економіку Півдня. Припинили роботу порти, через які Росія здійснювала експорт товарів. Почалися стихійні бунти. Загроза смерті від голоду й хвороб спричиняла численні втечі селян до інших губерній.

Тяжким залишалося становище жителів Криму. Російські військові, підозрюючи місцевих татар-мусульман у прихильності до турків, знущалися з них, виганяли їх із власних осель, примушуючи залишати Крим, або вбивали. Політика імперії на півострові була спрямована на те, щоб під приводом воєнних дій очистити його від кримських татар. Зокрема, восени 1854 р. був виданий наказ військового міністра про

Оборона Севастополя (фрагмент).
Художник Ф. Рубо

ЦІКАВІ ФАКТИ

Російський генерал Едуард Тотлебен розповідав, що, коли імператора повідомили про масову еміграцію кримських татар після Кримської війни, «його величність волів вказати, що не лише непотрібно стримувати татар у переселенні, а навпаки, розглядати цей випадок як надзвичайно сприятливий у звільненні від них краю».

ЦІКАВІ ФАКТИ

Тягар війни відчували й робітники промислових підприємств. Луганський чавуноливарний завод постачав російській армії артилерійські снаряди. Шосткинський пороховий завод за роки війни збільшив обсяг випуску своєї продукції в 6 разів. В українських губерніях з ініціативи імперської адміністрації створювалися комітети, які збирали кошти на військові потреби. Для праці в польових лазаретах Півдня направляли лікарів з інших губерній Наддніпрянщини.

те, що «імператор звелів переселити всіх прибережних мешканців магометанського віросповідання». Переслідування кримських татар російськими військовими призвели не до їх переселень, а до суцільної втечі. Вони масово, цілими сім'ями й селищами емігрували до Туреччини. Усього після Кримської війни туди, за офіційними даними, переселилося близько 192 тис. осіб, що становило на той час дві третини всього татарського населення півострова. У Криму залишилося дещо більше ніж 100 тис. татар.

Унаслідок еміграції, на думку тогочасних істориків, кримськотатарський народ, як населення півострова, залишив його, загубився в масі мусульманського світу Туреччини й фактично зник на певний період з історичної карти.

4 Селянський рух під час східної (кримської) війни. Наприкінці війни в Наддніпрянській Україні відбувалися численні виступи селян. Приводом до селянських заворушень стало оголошення маніфесту від 29 січня 1855 р. про формування «рухомого суходільного ополчення», а також отримане київським генерал-губернатором від військового міністра розпорядження організувати чотири кінні козацькі полки. Для українських селян слова «ополченець» і «козак» були тотожними поняттям «вільна людина». Серед селян поширювалися чутки, що тих, хто запишеться в козаки, звільнять від кріпацької залежності.

Особливого поширення рух набув у 1855 р. в Київській губернії, звідки й виникла його назва — «**Київська козаччина**». Це обумовлювалося тим, що на Київщині була зосереджена найбільша в Наддніпрянській Україні кількість кріпосних селян — понад 1 млн осіб. Рух охопив повіти, у яких проживало близько 180 тис. селян-кріпаків. Для придушення «Київської козаччини» російському уряду довелося використовувати значну кількість регулярних військ.

Останнім етапом пов'язаного з війною селянського руху став похід селян «**у Таврію за волею**». Його спричинили розмови про те, що для заселення спустошеного внаслідок примусової еміграції татар Криму російський уряд закликає переселятися туди всіх бажаючих. Поширювалися чутки, що кожен селянин-переселенець стане вільним, отримає землю та значну грошову допомогу на розбудову свого господарства або зможе стати вільнонайманим працівником та отримувати добру платню.

Навесні та влітку 1856 р. розпочалося масове стихійне переселення селян, які з усім своїм майном рушали до Перекопа. На боротьбу з переселенцями уряд спрямував кілька дивізій та полків регулярної армії, створив заслони й перекрив шляхи через Перекоп. Однак селяни не вірили російським урядовцям, які роз'яснювали «усю безпідставність поширюваних чуток про вигадану свободу», і чинили опір тим, хто намагався силою повернути їх додому. Влітку 1856 р. поблизу Перекопа зосередилися десятки тисяч селян. Лише наприкінці 1856 р. військовим загонам вдалося придушити селянський рух.

ВИСНОВКИ

- У другій половині XIX ст. українське питання було складовою європейської міжнародної політики. Проте якщо українські діячі очікували допомоги у визволенні своєї Батьківщини, то європейських політиків більше цікавила можливість здійснення своїх планів.
- Поразка Російської імперії у Східній (Кримській) війні наочно показала її військово-технічну відсталість, спричинену існуванням кріпосницької системи, що мало без-

посередній вплив на підготовку селянської реформи 1861 р.

- У ході Східної (Кримської) війни, як і під час війн у попередні періоди, Росія активно використовувала людський і матеріальний потенціал українських земель. Селянські виступи, що відбувалися в цей час у Наддніпрянщині, унаочнили напруженість ситуації в краї.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- **1.** Що таке українське питання? **2.** Що стало приводом до Східної (Кримської) війни? **3.** Назвіть дату Східної (Кримської) війни. **4.** Скільки днів тривала оборона Севастополя? **5.** Якими були результати війни? **6.** Коли відбувся селянський рух «У Таврію за волею»?

- **7.** Охарактеризуйте зміст і роль українського питання в європейській міжнародній політиці другої половини XIX ст. **8.** Охарактеризуйте вплив війни на становище в Наддніпрянській Україні. **9.** Якими були особливості селянських рухів у цей період?

- **10.** Складіть характеристику Східної (Кримської) війни за планом: 1) передумови; 2) привід; 3) перебіг; 4) результати; 5) історичне значення. **11.** Прослідкуйте за картою перебіг подій війни. **12.** Проведіть дискусію за проблемою «Спільне й відмінне в місці та ролі Наддніпрянської України в першій та другій половині XIX ст.».

- **13.** За додатковими джерелами підготуйте повідомлення за темою «Оборона Севастополя в роки Східної (Кримської) війни». **14.** Чи могли, на вашу думку, українці в роки Східної (Кримської) війни вибороти державну незалежність? Чому?

§ 16—17. Ліквідація кріпацтва та реформи 60—70-х рр. XIX ст.

1 ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНЩИНИ в середині XIX ст. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. Наддніпрянська Україна була найбільш розвиненим в економічному відношенні регіоном Російської імперії. Проте подальшому економічному зростанню краю все більше заважали залишки кріпосницьких відносин. Розвиток промисловості стримували відсутність ринку вільнонайманої робочої сили та вузький попит на промислову продукцію. Існування кріпацтва перешкоджало також процесу розшарування селянства та формуванню суспільних верств селян-підприємців і сільських найманих робітників. До того ж міські підприємці та купці не мали можливості придбати землю, оскільки вона не була предметом вільної купівлі та продажу.

Поступово почали окреслюватися нові напрямки господарської спеціалізації регіонів Наддніпрянщини. У господарстві Півдня провідне місце замість вівчарства посіло вирощування пшениці на експорт. На Лівобережжі через віддаленість від ринків збуту зернової продукції головним джерелом прибутків у південній частині стало тваринництво, у північній — тютюнництво й льонарство. Значні прибутки землевласникам Лівобережжя давало винокуріння. Правобережжя в 40-х рр. XIX ст. перетворилося на основний район виробництва цукру. Зменшення в господарствах Правобережжя частки зернових і розвиток цукробурякового виробництва стали відображенням змін, що відбувалися в економіці Наддніпрянщини.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати передумови та зміст реформування аграрних відносин; пояснювати, як відбувалося переселення селян на схід імперії; проаналізувати реформи в інших сферах життя, здійснені владою.

ПРИГАДАЙТЕ

- 1.** Що таке реформа? **2.** Як було здійснено аграрну реформу на західноукраїнських землях? **3.** Що свідчить про гальмування кріпосницькими відносинами розвитку Наддніпрянської України?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Думки про необхідність ліквідації кріпацтва поширювалися серед усіх верств українського суспільства. Розуміння кріпацтва як великого соціального лиха спричиняло появу палких віршів Т. Шевченка і прозових творів молодшої української письменниці Марко Вовчок. Вони, за свідченням сучасників, були «одним суцільним обвинуваченням проти кріпосницької неволі».

Протягом першої половини XIX ст. власники маєтків Правобережжя спеціалізувалися на вирощуванні зерна, яке продавали через чорноморські порти. Щоб отримати більше посівних площ, вони відбирали землю в селян під зернові, унаслідок чого з'явилася велика кількість безземельних кріпосних селян. Нагромадивши значні кошти, власники маєтків шукали додаткових засобів збагачення. Орієнтуючись на наявний попит, вони вкладали гроші в будівництво цукрових заводів і створювали бурякові плантації, на яких працювали безземельні селяни.

Спершу цукрова промисловість була переважно поміщицькою. Поступово до неї надходив купецький капітал. Однак купці не мали можливості використовувати безоплатну працю кріпаків і стали залучати найманих робітників. У середині XIX ст. в Наддніпрянській Україні купці-підприємці орендували 24 цукрові заводи та землі навколо них.

Таким чином, цукробурякова промисловість набувала ринкового характеру і за своїм змістом ставала прямою протилежністю панівній кріпосницькій системі господарювання. Потреби подальшого розвитку економіки вимагали ліквідації кріпацтва.

2 ПЕРЕДУМОВИ ПРОВЕДЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ. Селянська та інші реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії були проведені значно пізніше, ніж у країнах Заходу. До здійснення модернізації Росію підштовхувало кілька історичних передумов.

► Подальше існування кріпосного права загрожувало імперії перетворитися на другорядну країну, про що промовисто свідчила її поразка в Кримській війні. Селянський рух в україн-

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ**Обґрунтування необхідності скасування кріпосного права поміщиком О. Кошелєвим (1858 р.)**

Стежачи за станом поміщицьких господарств і кріпосницького побуту, прислуховуючись до слів дворян, селян і дворових людей та спостерігаючи за діями тих і інших... я прийшов до повного переконання в тому, що настав крайній термін для вжиття рішучих заходів стосовно скасування кріпосного стану...

По-перше, невдоволення селян проти поміщиків посилюється з кожним днем...

По-друге, бажання селян і дворових людей бути вільними виявляється зі зростаючою силою та відвертістю...

По-третє, збідніння поміщицьких селян помітно зростає. Цей чинник безсумнівний... оброки дійшли до розмірів неймовірних... Запас селянського терпіння вичерпується...

...По-сьоме, удосконалення в галузі сільського господарства постійно вимагають застосування до нього вільної праці. Поки в нас існує панщина, поки ми можемо брати на роботу людей, скільки хочемо і до того ж

задарма, поки ці люди з'являються до нас зі своїми хоч будь-якими, але дармовими знаряддями, поки поміщик може кожну хвилину замінити селянські наділи землі, — доти рільництво не просунеться вперед.

По-восьме, успіхи заводської та фабричної промисловості вимагають збільшення кількості вільних робітників. Тепер величезна кількість людей затримується поміщиками на непродуктивних роботах (у передпокоях, на стайнях тощо). Навіть більше, усіляка панщина, неурочна робота поглинає вдвоє, утричі більше робочого часу, ніж це потрібно. Усі ці робітники звернуться з необхідності до промисловості, і відчутна тепер нестача робочих рук значно зменшиться.

Ще багато інших обставин примушують бажати якнайшвидшого скасування кріпосного стану...

? 1. Чому автор вважає скасування кріпосного стану необхідним кроком для подальшого соціально-економічного розвитку імперії? 2. Сформулюйте основні причини скасування кріпосного права.

Селяни Полтавської губернії. XIX ст.

? Складіть опис умов життя тогочасних селян.

ських губерніях наприкінці війни, постійні вимоги звільнення селян із боку всіх опозиційних імперській владі сил, вплив ліквідації кріпацтва на західноукраїнських землях 1848 р. — усе це також сприяло перетворенню проблеми скасування кріпацтва на нагальну потребу подальшого розвитку імперії.

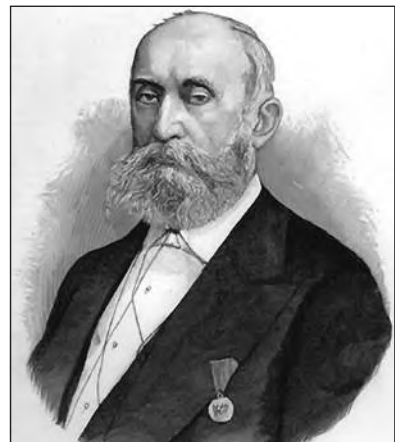
► Кріпосне право сповільнювало темпи економічного розвитку країни. Наявність у складі імперії таких регіонів, як Південь України, переконливо засвідчувала переваги вільнонайманої праці. Водночас виникали численні невідповідності між відносинами, які тут існували, та порядками в інших частинах імперії. Проте поміщицькі господарства давали близько 50 % товарного хліба, і їхня швидка та одночасна ліквідація могла спричинити катастрофічні наслідки.

► Кріпосне право за формою та змістом нагадувало рабство. Воно засуджувалося більшістю представників різних суспільних верств. До того ж приклад європейських монархій, у яких було ліквідовано кріпосне право, засвідчував, що цей акт не похитнув їхню владу, а навпаки, зміцнив її та відкрив можливості прискорення соціально-економічного розвитку.

Реформа (від латин. — перетворюю, поліпшую) — перебудова, зміна яких-небудь сторін суспільного життя, яка не знищує повністю основ чинного порядку.

За ліквідацію кріпацтва виступали купці та підприємці, оскільки розуміли, що воно є головною перешкодою для розвитку промисловості й торгівлі. Серед землевласників також було багато тих, хто займав ліберальні позиції. Український діяч, власник великих маєтків на Полтавщині й Чернігівщині **Григорій Галаган** (1819—1888) був членом комісій, які розробляли проекти здійснення реформи. Послідовно обстоюючи інтереси українського селянства, він писав, що «відкладання цього перетворення (скасування кріпацтва — *Авт.*) може мати найшкідливіші наслідки з усіма жахами народних повстань».

Проте більшість поміщиків була набагато консервативнішою у своїх поглядах, і якщо погоджувалася на особисте звільнення селян, то тільки без наділення землею.

Григорій Галаган

? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображеного діяча в історію України.

Селянські реформи в Україні

3 ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ РЕФОРМИ 1861 р. В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ. 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав Маніфест про скасування кріпосного права та Положення, де містилися всі законодавчі акти реформи.

Законодавчі акти селянської реформи розв'язували такі основні питання: 1) скасування кріпосного права та визначення нового правового статусу селян; 2) організація селянського самоуправління; 3) створення інституту мирових посередників між селянами й поміщиками; 4) наділення селян землею; 5) визначення повинностей тимчасовозобов'язаних селян; 6) викуп землі селянами.

Одразу після публікації Маніфесту селяни отримували особисту свободу. Оголошувалося, що відтепер колишні кріпаки є вільними сільськими обивателями й мають громадські права: одружуватися, самостійно укладати майнові угоди, виступати

від свого імені в суді, відкривати торговельні й промислові підприємства, переходити до інших станів, мати нерухоме майно тощо. Проте повністю станова нерівноправність селян не ліквідувалася. Вони залишалися нижчим податним станом, були змушені нести подушну та інші грошові й натуральні повинності, зазнавали тілесних покарань, від яких були звільнені інші привілейовані стани.

За Положеннями, селяни мали об'єднуватись у **громади (общини)**.

Громада (община) — форма селянського адміністративно-територіального самоуправління, що базувалася на спільних господарських інтересах.

Надільна земля надавалася не окремим селянським господарствам, а громаді. На Правобережжі та Лівобережжі за сплату платежів і податків відповідало кожне селянське господарство окремо, в інших регіонах круговою порукою — уся громада. У разі несплати селянином податків його борг розподілявся між іншими членами громади.

Для розв'язання господарських питань члени громади збиралися на сільські сходки. На сільського старосту й волосного старшину, яких вони обирали, покладалися місцеві адміністративно-господарські функції: стежити за порядком, організовувати виконання вимог вищих органів влади й державних законів.

Діяльність сільського самоуправління й відносини селян із поміщиками контролювали мирові посередники. За задумом російського уряду, вони мали перешкоджати зловживанням землевласників. Проте більшість мирових посередників самі були поміщиками й захищали насамперед власні інтереси, інколи навіть у супереч закону.

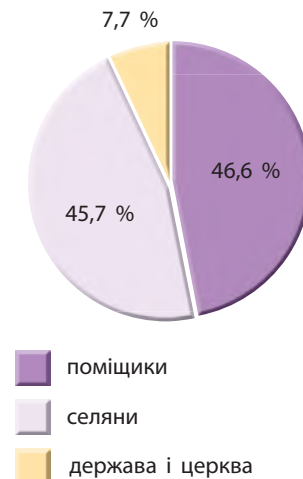
Центральне місце в реформі посідало питання про землю. Акти реформи базувалися на визнанні за поміщиками права власності на всю землю в маєтках, у тому числі й на селянські наділи. Селяни оголошувалися користувачами цієї землі, зобов'язаними відробляти за неї встановлені Положеннями повинності — оброк або панщину.

За підрахунками економістів, для забезпечення мінімальних потреб одного селянського господарства (його відтворення та сплати численних податків) було потрібно не менше п'яти

Сторінка Маніфесту
19 лютого 1861 р.

РЕЗУЛЬТАТИ НАДІЛЕННЯ СЕЛЯН ЗЕМЛЕЮ ЗА РЕФОРМОЮ 1861 р. В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Загального положення від 19 лютого 1861 р. про селян, що вийшли з кріпацької залежності

1. Кріпосне право на селян, оселих у поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди, у порядку, зазначеному в цьому Положенні...

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають за встановлені повинності в постійне користування селян садибну їх осілість і, крім того, для забезпечення їхнього побуту та для виконання їх обов'язків перед урядом і поміщиком ту кількість польової землі та інших угідь, яка визначається на підставах, зазначених у місцевих Положеннях...

8. Поміщики, наділивши селян у постійне користування за встановлені повинності землею, на підставі місцевих Положень, не зобов'язані надалі ні в якому разі наділяти їх будь-якою додатковою кількістю землі...

17. Селяни, які вийшли з кріпацької залежності, утворюють у справах господарських сільські громади...

? 1. Як за Положенням вирішувалося питання кріпосного права? 2. Як вирішувалося питання землі? 3. Який орган самоврядування мали утворювати селяни, що виходили із кріпацької залежності?

Звільнення селян (Читання Маніфесту).
Художник Б. Кустодієв

Читання Маніфесту 19 лютого 1861 р.
Художник В. Мясоедов

десятин землі. Проте переважна більшість українських селян не отримала цієї необхідної норми. Крім того, чимало кріпаків, зайнятих у хатньому господарстві поміщиків, звільнялися без наділення землею.

Поки селяни не викупили землю, вони перебували в становищі **тимчасовозобов'язаних** (його було скасовано в 1881 р.). Розміри селянського наділу й повинностей визначалися окремими угодами. Їх укладення було основною справою мирових посередників. Збільшувати повинності без збільшення розміру наділу поміщикам заборонялося. Однак закон не передбачав зменшення повинностей у зв'язку зі зменшенням наділів. Тому після **відрізання** «зайвої» землі повинності селян фактично зросли.

Завершальним етапом селянської реформи мала стати **викупна операція**. Селян зобов'язували сплатити за свій наділ п'яту частину суми його вартості. Іншу частину держава надавала в борг селянину, який мав повертати його разом із відсотками протягом 49 років. За цей час селяни мусили сплатити державі втричі більше коштів від початкової вартості землі. Здійснення викупної операції завершило відокремлення селянського господарства від поміщицького. Одночасно поміщики отримували гроші, за які могли здійснити перебудову своїх господарств на новий лад.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Для того щоб стати власником свого наділу, селянин мав викупити його в землевласника. Розміри повинностей та наділів визначалися для кожної місцевості окремо, залежно від якості землі. У середньому селяни отримували 1,9—2,3 десятини землі. Поміщики, згідно із законом, могли відрізати в селян «зайві» землі. Селянські наділи було збільшено лише на Правобережжі. Це обумовлювалося необхідністю повернути на свій бік селян після придушення Росією польського повстання 1863—1864 рр. Загалом розмір селянського землекористування в Наддніпрянській Україні після реформи скоротився на 27 %.

Наділ — ділянка землі, яку селянська родина отримувала в користування.

Відрізки — землі, які за реформою 1861 р. забирали в селян, якщо до цього вони користувалися більшим наділом, ніж тепер мали отримати у власність.

Тимчасовозобов'язані — категорія селян за реформою 1861 р., що мали за користування своїми наділами виконувати колишні повинності (оброк або панщину) до укладення викупної угоди селянина з поміщиком.

Відробітки — виконання селянином різних робіт у господарстві поміщика за оренду землі, позичені гроші, продукти тощо.

Викупні платежі — сума грошей, яку за реформою 1861 р. селянин мав сплатити поміщику для того, щоб отримати у власність присадибну ділянку й польовий наділ.

4 ЗМІНИ В СТАНОВИЩІ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН. Положення селянської реформи поширювалися на колишніх кріпосних селян. Однак суттєві зміни відбулися і в становищі державних селян, які складали 44 % усього селянства Наддніпрянщини. До цієї категорії населення належали колишні козаки, військові поселенці, колоністи Півдня.

Згідно з указом 1866 р., усі землі державних селян, залишаючись власністю держави, закріплювалися за сільськими громадами в безстрокове користування (подвірне або громадське). Селяни за це мали сплачувати до скарбниці щорічну «оброчну подать». Державні селяни могли стати власниками наділів, сплативши за них викуп протягом восьми років, але розмір їхніх наділів установлювався не більше 8—15 десятин. Унаслідок цієї реформи, здійснення якої тривало 20 років, становище державних селян стало дещо кращим, ніж колишніх кріпосних, їхні наділи були в середньому вдвічі більшими, а викупні платежі — значно меншими. Розвиток господарства державних селян стримувало створення громад зі спільною відповідальністю у сплаті податків.

У значно кращих умовах опинилися колоністи Півдня. Маючи великі наділи до реформи, вони зберегли їх і після неї, а також отримали різні пільги. Переважна більшість їхніх земель за своїм характером були великими фермерськими господарствами, які широко використовували сільськогосподарську техніку й вільнонайману робочу силу. Господарі Півдня орендували, крім власних наділів, великі земельні ділянки.

5 ЗЕМСЬКА, МІСЬКА ТА ФІНАНСОВА РЕФОРМИ. Скасування кріпосного права спричинило необхідність перетворень в інших сферах життя, що й обумовило подальше реформування.

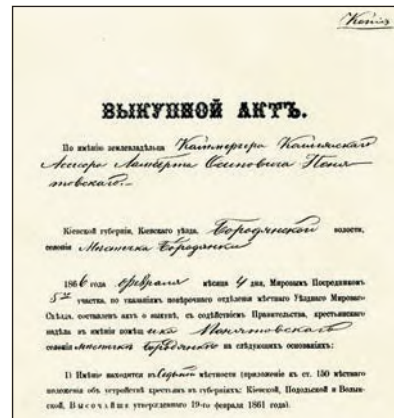
Із метою вдосконалення системи місцевого управління в 1864 р. було здійснено **земську реформу**. За нею в повітах і губерніях запроваджувалося земське (міське) самоврядування. **Земства** складалися з розпорядчих (повітових і губернських земських зборів) та виконавчих (повітових і губернських земських управ) установ. До повітових зборів обирали гласних (депутатів) від різних станів — землевласників, міських власників і селян. На повітових зборах обиралися гласні губернських земських зборів.

Земства — установи місцевого самоврядування в Російській імперії за реформою 1864 р.

У Наддніпрянській Україні дія земської реформи поширювалася лише на території Лівобережжя та Півдня. На Правобережжі проживало багато опозиційно налаштованої до російського уряду польської шляхти, яка брала участь у польському повстанні 1863—1864 рр. Тому земства тут не створювали до 1911 р.

Земства Наддніпрянщини поступово перетворилися на авторитетні органи, які проводили велику роботу в різних галузях місцевого управління. Більшість справ фінансували вони самі.

За **міською реформою** 1870 р. самоврядування в містах змінювалося зі станового на безстанове. Відповідно до закону

Викупний акт.
Фрагмент сторінки

i

Земські збори у провінції.
Художник В. Трутовський

? Яку інформацію про діяльність земських зборів можна отримати за картиною?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Завдяки підтримці земств виник селянський кооперативний рух, створювалися кредитні установи для селян. Земства опікувалися також будівництвом та утриманням шляхів, організацією поштової служби, статистичних досліджень. У неврожайні роки вони надавали продовольчу допомогу населенню. Вони утримували початкові та професійні школи, навчання в яких було безкоштовним. Земства реорганізували мережу закладів охорони здоров'я на принципах безкоштовності, дільничного характеру, створення необхідних умов для стаціонарного лікування населення. Саме із земських установ вийшло багато відомих у майбутньому українських громадських діячів.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Центральною ланкою нового судочинства став окружний суд у кожній губернії. Обвинувачення підтримував прокурор, інтереси підсудного захищав адвокат. Присяжні засідателі в кількості 12 осіб обиралися жеребкуванням із представників усіх станів. Вони, вислухавши обидві сторони, установлювали, чи винний підсудний, а міру покарання на підставі законів визначали суддя та члени суду.

1875 р., в усіх містах Наддніпрянщини створювалися міські думи. Виборче право надавалося чоловікам із 25 років, але тільки власникам нерухомості, торговельних і промислових підприємств. Робітники, службовці, інтелігенція, які разом становили більшість міського населення, але не мали власності та не сплачували податків, не отримали право голосу.

Міські думи обирали міські управи — постійно діючі виконавчі органи. Думу та управу очолював міський голова. Діяльність думи та її голови контролювалася губернатором, який міг скасувати будь-яке її рішення. Міська дума опікувалася благоустроєм міста, сприяла розвитку місцевої торгівлі й промисловості, системи охорони здоров'я та народної освіти.

Незважаючи на обмежений характер реформи міського самоврядування, вона мала позитивне значення, оскільки замінювала старі органи станового керівництва містом новими, що ґрунтувалися на буржуазному принципі майнового цензу.

Потреби економічного розвитку спонукали імперський уряд до проведення **фінансових реформ**. Зокрема, у 1860 р. було створено Державний банк, який дістав переважне право кредитування торговельних і промислових підприємств. В усіх губерніях виникли незалежні від місцевої адміністрації контрольні палати. Вони щомісяця перевіряли видатки всіх місцевих установ. Цим кроком уряд намагався протидіяти зловживанням і кабарництву. Було скасовано давню відкупну систему збору податків, за якою більшість цих грошей надходила не до скарбниці, а до кишені відкупників. Замість цього встановлювалися акцизні збори, які збирали державні установи. Однак селяни та міщани змушені були, як і раніше, сплачувати податкову подать, від якої звільнялися лише привілейовані стани.

6 СУДОВА ТА ВІЙСЬКОВА РЕФОРМИ. Проведена в 1864 р. **судова реформа** мала найбільш послідовний буржуазний характер. Раніше існував становий, закритий, залежний від місцевої адміністрації суд із відсутністю захисту обвинуваченого. Відповідно до нових судових статутів суд ставав безстановим, гласним, незалежним від адміністративної влади. Засідання всіх судових органів були відкритими для публіки.

Усі дрібні громадянські та кримінальні справи розглядав мировий суддя. Його обирали земства чи міські думи. Місцева адміністрація не мала можливості усунути з посади мирового суддю або суддів окружного суду.

Однак реформа системи судочинства не була завершеною. Загальна судова система не охоплювала становий волосний суд для селян, окремі суди для військових і духовенства. У волосному суді селян судили за місцевим правом, застосовуючи принизливі покарання різками. Унаслідок цього селяни, які становили більшість населення Наддніпрянщини, майже не відчували на собі переваг нової імперської системи судочинства.

Унаслідок **військової реформи** країну було поділено на 15 округів. До складу трьох із них — Київського, Одеського і Харківського — входили українські губернії. Уряд Російської імперії контролював національний склад військових частин,

Волосний суд. Художник М. Зоценко

Проводи новобранця. Художник І. Рєпін

? Яку інформацію про здійснення судової та військової реформ можна отримати за наведеними репродукціями?

через що в підрозділах, розташованих у Наддніпрянщині, українці становили не більше 40 % від загального складу. Водночас українців розпорошували по різних частинах держави.

Вирішальну роль у здійсненні військової реформи відіграло запровадження в 1874 р. замість рекрутських наборів нової системи комплектування армії. Вона полягала в загальній військовій повинності для осіб чоловічої статі, які досягли 20-річного віку, незалежно від станової належності. Строк військової служби в сухопутних військах становив шість років, на флоті — сім. Наприкінці XIX ст. було встановлено п'ятирічний термін служби в усіх родах військ. Особи, які здобули освіту, могли служити менше.

7 РЕФОРМИ В ГАЛУЗЯХ ОСВІТИ І ЦЕНЗУРИ. Потреби економічного розвитку імперії спричинили необхідність здійснення **освітніх реформ**. Прийнятий у 1863 р. новий університетський статут, дія якого, зокрема, поширювалася на Харківський та Київський університети, надавав їм досить широку автономію в питаннях внутрішнього життя. Університет у цілому та кожен професор дістали можливість вільно отримувати з-за кордону будь-яку літературу, відправляти на стажування в інші країни молодих учених. Навчання для переважної частини студентів залишалося платним.

Перетворення в галузі середньої освіти полягали в реорганізації гімназій. Право навчатись у них надавалося представникам усіх станів, але високий розмір плати за навчання не дозволяв здобути середню освіту дітям із бідних родин. Гімназії поділялися на реальні та класичні, з окремим навчанням юнаків і дівчат. Закінчення класичної гімназії давало можливість вступу до університету, реальної — до вищої технічної школи.

Згідно з реформою запроваджувалася єдина система початкової освіти. Школи могли засновувати приватні особи, земства, інші громадські установи, але з дозволу влади. Зміст навчання в усіх видах шкіл контролювався губернською

i

Усна лічба.

Художник М. Богданов-Бельський

? Визначте за ілюстрацією особливості організації навчання в тогочасній школі.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Освітня реформа започаткувала в Російській імперії вищу жіночу освіту. Хоча жінкам не дозволялося навчатися в університетах, для них запровадили приватні вищі жіночі курси. Так, у Києві було відкрито вищі жіночі курси з природничих (1870 р.), фізико-математичних та історико-філологічних (1878 р.) наук.

училищною радою. Навчання в початкових школах (крім приватних) було безкоштовним.

За **цензурною реформою** 1865 р. установи **цензури** дістали широкі повноваження. Редакторам газет і журналів під загрозою закриття заборонялося торкатися гострих політичних питань. Порушення цих вимог спричиняло тимчасове закриття видання або навіть його заборону.

Цензура — перегляд творів, призначених для друкування, матеріалів преси, постановок у театрі тощо, здійснюваний органами державної, церковної та іншої влади.

ВИСНОВКИ

- На середину XIX ст. необхідність скасування кріпосного права ставала все більш очевидною, що й спонукало владу до здійснення цього кроку.
- Незважаючи на велику кількість недоліків, селянська реформа 1861 р. усунула перешкоди на шляху до подальшої соціально-економічної модернізації країни.

- Подальше здійснення реформ ліквідувало чимало кріпосницьких пережитків, але фактично було поступками часу, які робила влада.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Що стало основою господарства Правобережжя на середину XIX ст.? **2.** Назвіть основні передумови проведення селянської реформи. **3.** Коли було скасовано кріпосне право в Наддніпрянщині? **4.** Що змінилося у праві землеволодіння державних селян із 1866 р.? **5.** Що називають земствами? **6.** Що змінилося в системі судочинства за судовою реформою 1864 р.?

 7. Якими були особливості економічного розвитку Наддніпрянщини напередодні реформ? **8.** Охарактеризуйте передумови й суспільну необхідність у скасуванні кріпосного права. **9.** Визначте перебіг та особливості здійснення селянської реформи 1861 р. у Наддніпрянщині. **10.** Які зміни в житті населення спричинили земська, мис-

ка й фінансова реформи? **11.** У чому полягав зміст судової, військової, освітньої та цензурної реформ?

 12. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, якими були позитивні й негативні наслідки реформ 60—70-х рр. XIX ст. для життя населення Наддніпрянщини. **13.** Складіть таблицю «Вплив реформ 60—70-х рр. XIX ст. на розвиток Наддніпрянщини».

Назва реформи	Основні положення	Вплив на розвиток Наддніпрянщини

 14. Чи можна стверджувати, що життя селян після реформи змінилося на краще? Поясніть, чому.

§ 18. Особливості модернізації промисловості та сільського господарства

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати характерні риси економічної політики російського уряду в Наддніпрянщині в пореформений період; аналізувати процеси модернізації в промисловості й сільському господарстві; з'ясувати особливості зародження кооперативного руху; характеризувати розвиток міст і торгівлі в цей період.

1 ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ В НАДДНІПРЯНЩИНІ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД. Реформи 60—70-х рр. XIX ст., попри їх обмеженість, створили умови для економічного розвитку українських земель та зробили можливим здійснення (хоча й із запізненням) індустріалізації. Її темпи в пореформений період були дуже високими. Особливо це відчувалося в Наддніпрянській Україні, де лише за кілька років сформувалися цілком нові галузі промисловості. Промисловий розвиток краю супроводжувався змінами і в інших сферах життя: усі головні міста з'єднали між собою новоутворені залізниці, розгорталися процеси урбанізації, формувалися нові суспільні верстви підприємців і промислових робітників тощо.

Наприкінці XIX ст. Наддніпрянська Україна давала 26 % загальноімперського прибутку, Однак на власні потреби вона використовувала не більше половини від цієї суми. Засобом переміщення капіталів з українських губерній до центру стала також політика ціноутворення. Ціни на сировину, що відправлялася з Наддніпрянщини, були набагато нижчими, ніж вартість російських товарів, що надходили туди у зворотному напрямку. Ці капітали фінансували розвиток інших регіонів.

Використання економічного потенціалу Наддніпрянщини виявлялося також у тому, що перевага надавалася галузям української економіки, які задовольняли потреби Російської імперії (вугледобувна, металургійна, залізнична). Водночас ті галузі, що могли скласти конкуренцію російським підприємцям (легка промисловість), підтримки не мали. Унаслідок цього швидкими темпами розвивалися сировинні виробництва, а інші помітно відставали. Напередодні Першої світової війни Наддніпрянщина давала 72 % усього видобутку сировини в імперії та лише 15 % виробництва готової продукції. Це стало свідченням того, що українська економіка набула однобічного характеру розвитку.

2 ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ. Пореформений період став добою подальшого розгортання промислової революції. Селянська реформа 1861 р. усунула головну перешкоду до формування ринку вільнонайманої робочої сили. Йти працювати на новостворюваних промислових підприємствах селян примушувало й малоземелля, що постійно зростало. У цей період Наддніпрянщина, як й інші регіони Європи, переживала демографічний вибух — різке зростання кількості населення. Так, за 40 років число її жителів зросло майже на 72 %. Протягом 60—70-х рр. XIX ст. кількість робітників промислових підприємств збільшилася з 86 тис. до 330 тис. осіб.

Одним із рушіїв промислової революції стало масове залізничне будівництво, яке потребувало металу, машин та іншого обладнання. Експорт не зміг би задовольнити величезних потреб будівництва. Спочатку залізниці будувалися для покращення вивезення зерна та інших сільськогосподарських

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке модернізація, урбанізація, промислова революція? **2.** Коли і як у Наддніпрянщині розпочалася промислова революція? **3.** Які риси характерні для розвитку сільського господарства Наддніпрянщини в першій половині XIX ст.? **4.** Як розвивалися міста й торгівля в першій половині XIX ст.?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

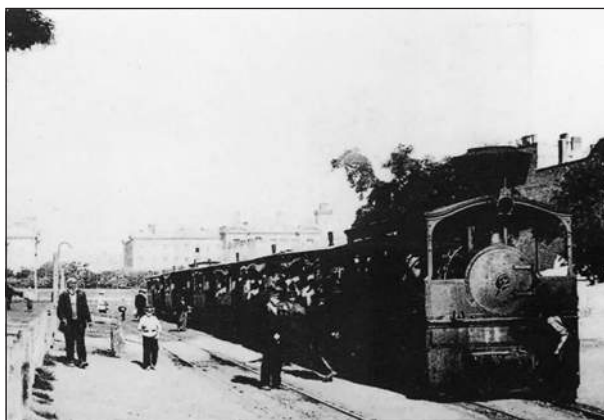
Видобуток вугілля в Донецькому кам'яновугільному басейні

Рік	Усього в імперії (без Польщі), млн пудів*	У тому числі в Донбасі	
		млн пудів	%
1860	7,4	6,0	81,1
1870	22,3	15,6	70,0
1880	122,3	86,3	70,5
1890	216,4	183,2	84,7

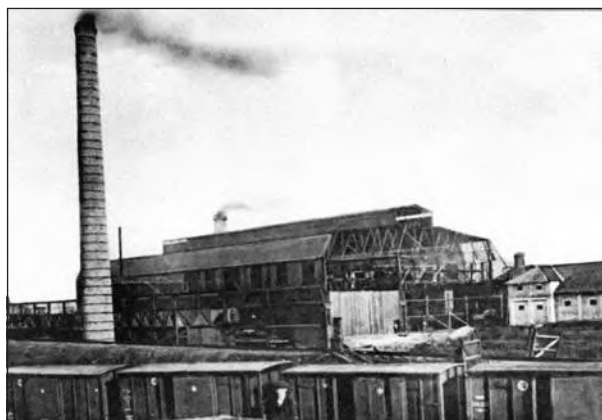
Рік	Усього в імперії (без Польщі), млн пудів	У тому числі в Донбасі	
		млн пудів	%
1900	734,5	671,7	91,4

* 1 пуд = 0,0164 тонни.

? Проаналізуйте наведені в таблиці дані та визначте, як змінювалася роль Донбасу в загальноімперському видобутку вугілля.

Залізниця. Одеса. Друга половина XIX ст.

Новомартенівська піч. Юзівка. XIX ст.

? Яку інформацію про розвиток промисловості Наддніпрянщини можна отримати за ілюстраціями?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Російський уряд для спорудження великого металургійного заводу в Донбасі безплатно виділив англійському підприємцеві Джону Х'юзу землі з вугільними родовищами та призначив премію за кожен пуд рейок, виготовлених на його заводі. Населений пункт, у якому жили працівники заводу, називали Юзівкою (сучасне місто Донецьк). Дуже швидко Юзівка перетворилася на важливий промисловий центр краю.

Пам'ятник Джону Х'юзу в Донецьку

продуктів до чорноморських портів, а також для воєнних потреб. Так, перша залізниця в Наддніпрянщині була збудована в 1865 р. від Одеси до Балти. Лише у 80-ті рр. XIX ст. залізниці почали з'єднувати великі промислові центри. До початку 1900 р. на українських землях було прокладено 8417 км залізниць.

Новими промисловими районами, які бурхливо зростали в той час, стали Донецький кам'яновугільний, Криворізький залізрудний та Нікопольський марганцевий басейни. Активне освоєння Донбасу розпочалося на початку 70-х рр. XIX ст. Завдяки урядовим пільгам тут утворювалися численні акціонерні товариства з іноземним капіталом. Провідне місце серед іноземних вкладників належало французьким та бельгійським підприємцям. Унаслідок бурхливого розвитку вугільної промисловості Донбас перетворився на головного постачальника вугілля в Російській імперії.

Майже через десятиліття від початку освоєння Донбасу розгорнувся широкомасштабний видобуток залізної руди в районі Кривого Рогу. Провідне місце в освоєнні цього регіону також посідав французький капітал.

На початку 70-х рр. XIX ст. на Півдні розпочалося будівництво перших металургійних заводів. У цілому протягом 1870—1900 рр. виробництво залізної руди на металургійних заводах Півдня збільшилося в 158 разів, значно випередивши давній центр російської металургії на Уралі (там за цей час виробництво зросло лише в 4 рази).

Бурхливе промислове піднесення 60—80-х рр. XIX ст. спричинило виникнення в Наддніпрянській Україні великого фабрично-заводського виробництва. Нові підприємства базувалися на використанні передової техніки (парові двигуни, верстати, системи машин), більш досконалих організаційних форм виробництва. Основним паливом у промисловості стало кам'яне вугілля. Перехід до нових форм виробництва наприкінці 80-х рр. XIX ст. в цілому завершився в машинобудуванні. На

Економічний розвиток українських земель у другій половині XIX ст.

той час уже щонайменше 80 % підприємств використовували енергію пари.

Характерною рисою розвитку промисловості в Наддніпрянщині наприкінці XIX ст. став процес концентрації виробництва та пов'язана з ним поява перших **монополій**. У цей час виникли Союз рейкових фабрикантів (1882 р.), Союз мостобудівних заводів (1884 р.), Союз фабрикантів рейкових скріплень (1884 р.). Перші монополії існували переважно у формі **синдикатів**.

Монополія — виняткове право приватних осіб, держави, організацій, фірм тощо в різних сферах діяльності.

Синдикат — монополістичне об'єднання, характерною рисою якого є розподіл замовлень, закупівля сировини та реалізація продукції через єдину систему збуту. Члени синдикату зберігають виробничу самостійність, але втрачають комерційну.

Тютюнова фабрика С. Дунаєвського. Полтавська губернія. XIX ст.

Сільськогосподарська виставка. XIX ст.

- ?** Що, на вашу думку, відображала тогочасна сільськогосподарська виставка? Обґрунтуйте свою точку зору за допомогою ілюстрації.

3 ПРОЦЕСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ. Селянська реформа 1861 р. звільнила селян від особистої залежності, але мало покращила їхнє економічне становище. Розміри наділів більшості селян були недостатніми для нормального розвитку господарства. Водночас провідники реформи не врахували природного зростання кількості населення, унаслідок чого наділи, якими володіли селяни, стали зменшуватися до катастрофічних розмірів. У 1914 р. на тій самій кількості землі, яку вони отримали за реформою 1861 р., у Наддніпрянщині господарство вели майже вдвічі більше селян. До того ж їх обклали занадто високими податками й виплатами за землю. За офіційними даними, наприкінці XIX ст. селяни сплачували в 10 разів більше податків, ніж дворяни.

Поява нужденного села стала прямим наслідком реформи 1861 р. Більшість селян не могли придбати ні додаткову землю, ні сільськогосподарську техніку. Неспроможні вести самостійне господарство, селяни були змушені йти працювати на панській землі. Так, збереглися залишки кріпацтва у вигляді відробіткової системи, що полягала в обробітку поміщицької землі селянами їхнім господарським інвентарем. Наймалися селяни переважно за гроші чи хліб у борг, зобов'язуючись потім відробити його. Існування відробіткової системи спричиняло використання застарілих сільськогосподарських знарядь праці й низькі врожаї. Розуміючи невідповідність цієї системи, деякі землевласники відмовлялися від неї та заміняли відробітки вільнонайманою працею. Використання вільнонайманої праці переважало в господарствах Правобережжя й Півдня, а на Лівобережжі були поширені обидві системи.

Незважаючи на бідкування більшості селянства, Наддніпрянщина зберігала роль європейської житниці. Найпомітнішим зростання виробництва товарного зерна було на Півдні, де здавна переважала вільнонаймана праця. Урожайність зростала, хоч і дещо повільніше, і в інших регіонах. Унаслідок цього наприкінці XIX ст. Наддніпрянщина постачала хліб до центральних губерній Російської імперії та забезпечувала 90 % експорту зерна.

Одночасно зі зростанням виробництва товарного зерна збільшувалося виробництво цукру, ячменю й тютюну. Товарного характеру набувало тваринництво. У Наддніпрянській Україні, зокрема у 80-х рр. XIX ст., існувало більше тисячі кінних заводів, де розводили високопородних коней на продаж у країні та за кордон. Провідне місце посідали українські губернії у виробництві м'яса, тонкорунної вовни, шкур, кінського волосу та інших продуктів тваринництва.

Розвиток товарного виробництва наприкінці XIX ст. сприяв деяким змінам у спеціалізації районів сільськогосподарського виробництва. Південна Україна, крім Кримського півострова, стала регіоном поширення торговельного зернового господарства. Крим та Бессарабія спеціалізувалися на розвитку виноградарства. Полтавська губернія вважалася одним із головних виробників тютюну в країні. Інші губернії Лівобережжя та Правобережжя стали регіонами переважання цукробурякового виробництва.

4 ЗАРОДЖЕННЯ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ. Новим явищем у модернізації господарства тогочасної Наддніпрянщини стало зародження **кооперативного руху**. У цей час чимало українських громадських діячів захопилися пошуком нових форм розвитку суспільства, зокрема, ідеями кооперації, започаткованими європейськими соціалістами-утопістами Р. Оуеном, Ш. Фур'є та А. Сен-Симоном.

Кооператив — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

Кооперацію представники ліберальної громадськості розглядали як форму організації економічного життя, що сприяє його капіталістичній модернізації, створює ефективні механізми пристосування широких верств населення до умов товарного господарства та забезпечує швидке оновлення соціально-економічних відносин.

У Наддніпрянщині в 60-х рр. XIX ст. було створено близько 20 споживчих кооперативів.

Однак усі тогочасні кооперативні об'єднання діяли на основі звичаєвого права, не були оформлені на законодавчому рівні, що спричиняло чимало складнощів. Саме тому перші кооперативні товариства виявилися недовговічними. Перешкодами на шляху їх розвитку ставали низький рівень культури населення, яке негативно ставилося до підприємливих співвітчизників, відсутність навичок самореалізації й самоуправління та проблеми адміністративно-правового характеру.

Унаслідок розпаду перших кооперативів розвиток кооперативного руху в Наддніпрянщині в останній чверті XIX ст. зупинився.

5 УРБАНІЗАЦІЯ. РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ. Друга половина XIX ст. стала періодом швидкого зростання міст. Поряд із великими промисловими підприємствами виникали фабрично-заводські поселення, які згодом перетворювалися на нові міста. Небаченому раніше руху населення, зростанню кількості міського населення й виникненню нових міст сприяла поява залізниць. Унаслідок розвитку промисловості й торгівлі залізничні вузли поступово перетворювалися на міста. Кількість дрібних міст скоротилася майже вдвічі, тоді як кількість великих і середніх міст подвоїлася. Так, міське населення Наддніпрянщини в 60—90-х рр. XIX ст. зросло більше ніж удвічі. За переписом 1897 р., тут налічувалося вже 130 міст. І все ж, незважаючи на загальне зростання кількості жителів, міське населення наприкінці XIX ст. становило лише 13 %.

Промислова революція швидко змінювала вигляд міст. Ті, у яких зосереджувалися фабрично-заводські підприємства, перетворилися на великі промислові центри. Найбільшими з них стали Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, Кременчук, Луганськ, Юзівка, Маріуполь, Кривий Ріг. Щоправда, ремісничі й мануфактурні виробництва

ЦІКАВІ ФАКТИ

Першим кооперативом у краї вважається засноване в 1866 р. Споживче товариство в Харкові. Воно розгорнуло активну діяльність, створивши власну пекарню, їдальню, підприємство з виготовлення мінеральної води, організувавши торгівлю одягом, кам'яним вугіллям, дровами та швейними машинками. Однак місцеві купці стали чинити йому перешкоди, заявляючи, що якщо товариство не припинить діяльність, то їм доведеться зачинити свої крамниці. У 1872 р. Харківське споживче товариство самоліквідувалося.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 60—70-ті рр. XIX ст. споживчі кооперативи з'явилися в Одесі, Лебедині, Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Миколаєві, Чернігові, Києві, Єлисаветграді, Бердянську тощо. Виникло чимало товариств кредитної кооперації, що надавали позички селянам на розвиток господарства. Виробнича сільськогосподарська кооперація розвинулася у формі артілей, у яких гуртувалися селяни, що брали в спільну оренду землю.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Кількість міського населення особливо швидко збільшувалася на Півдні, де виникали нові фабрично-заводські підприємства. Типовим прикладом став розвиток Катеринослава, який із невеликого міста з населенням 19 тис. осіб у середині XIX ст. за кілька десятиліть перетворився на одне з найбільших українських міст, населення якого зросло в 6 разів.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Купецтво в пореформені роки зросло за кількістю та збільшило свій вплив у суспільстві. Проте через обмеження попередніх десятиліть українське купецтво залишалось у меншості, поступаючись кількісно і за впливом російським купцям.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Через порт Одеси у 80—90-х рр. XIX ст. експортували мільйони пудів українського цукру й сотні тисяч відер спирту. У більшості тогочасних європейських країн споживався саме український цукор. Через порти й митниці Наддніпрянщини ввозилися бавовняні, шовкові й вовняні тканини, чай, кава, прянощі, рис, вина тощо.

повністю не зникли. Протягом другої половини XIX ст. ремісничі майстерні й мануфактури задовольняли потреби міщан і селян в одязі, посуді, дрібному господарському інвентарі тощо.

Великі міста стали також значними культурними центрами, де діяли вищі й середні навчальні заклади, науково-культурні товариства, театри й музеї.

Життя губернських і повітових міст, які не перетворилися на промислові й торговельні центри, змінилося мало.

Розгортання промислової революції, зміни в житті пореформеного українського села сприяли поживленню торгівлі. Велике значення для її розвитку мала поява залізниць, що зробило товарообіг значно дешевшим і швидшим. Унаслідок цього фактично зникло чумацтво. Більшість із тих, хто нагромадив капітали, займаючись чумацьким промислом, вкладали кошти в організацію промислових підприємств або торговельних фірм.

Залізничні станції перетворилися на торговельні центри. Дрібні торговці-посередники відкривали тут свої контори, щоб закуповувати в селян товари, на які був попит у місті. Водночас вони продавали те, що було потрібно селянам. У такий спосіб село залучалося до товарно-грошових відносин, ставало частиною ринкової економіки.

Протягом 60—90-х рр. XIX ст. змінювалися форми торгівлі. Зростання кількості міст і міського населення спричинило поступову заміну базарів стаціонарною торгівлею через крамниці й магазини. Стаціонарна торгівля зосереджувалась у великих промислових центрах, де виникали сотні нових торговельних закладів. Вони створювались і поза межами міст — у фабрично-заводських поселеннях та інших населених пунктах.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Розвиток міст Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.

Кількість населення в місті, тис. жителів	Кількість міст	
	1863 р.	1897 р.
До 10	92	51
10—20	24	48
20—50	8	19
50—100	4	8
100—200	1	2
Понад 200	—	2
Усього	129	130

? Проаналізуйте дані таблиці та визначте основні тенденції розвитку міст у зазначений період.

Найбільші міста Наддніпрянської України наприкінці XIX ст.

Місто	Кількість населення в 1897 р., тис. осіб
Одеса	403,8
Київ	247,7
Харків	173,9
Катеринослав	112,8

? Ознайомтеся з даними таблиці. Порівняйте кількість населення міст Наддніпрянщини в середині XIX ст. (с. 24) та наприкінці XIX ст. Які зміни відбулися серед найбільших міст українських земель? Із чим вони пов'язані?

Катеринославський проспект у Катеринославі.
Середина XIX ст.

Торговельна площа в Харкові. Середина XIX ст.

? Яку інформацію про тогочасні міста та життя в них можна отримати за ілюстраціями?

Для задоволення щоденних потреб населення в містах і містечках збиралися базари, на яких продавали продукти харчування. Збільшення мережі базарів у 60—90-х рр. XIX ст. було пов'язане з розвитком промисловості та зростанням міст. Наприкінці XIX ст. в Києві щоденно працювали шість базарів, у Харкові та Одесі — п'ять.

У пореформений період Наддніпрянщина посіла провідне місце в зовнішній торгівлі Російської імперії. Через азово-чорноморські порти й розташовані на російсько-австрійському кордоні митниці Волині й Поділля вивозилася значна кількість товарів, вироблених на українських землях. Більшість експорту становила сировина. Поряд із зерном вивозили продукти тваринництва — м'ясо, сало, шкури, вовну тощо. Митні збори з імпортованих товарів залишалися джерелом поповнення скарбниці Російської імперії.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У другій половині XIX ст. питома вага традиційних українських ярмарків у загальному товарообігу зменшувалася. Замість торгівлі сільськогосподарськими продуктами й кустарними виробами, як було раніше, набув поширення оптовий продаж за зразками. Унаслідок цього ярмаркова торгівля набула характеру біржових операцій.

ВИСНОВКИ

- Економічна політика Російської імперії щодо Наддніпрянської України в пореформений період не зазнала змін за своєю сутністю, а лише змінилася за формою відповідно до нової історичної ситуації.
- Промислова революція на українських землях завершилась у 80-х рр. XIX ст. Її наслідком стала поява фабрично-заводської промисловості та формування нових суспільних верств.

- Із кінця XIX ст. розпочався швидкий процес концентрації й монополізації виробництва.
- Процеси модернізації охопили також сільське господарство. Однак через недоліки реформи 1861 р. їх результатом стало формування не заможного, а нужденного села.
- Промислове піднесення дало поштовх до зростання міст, вплинуло на сферу торгівлі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

➡ 1. Яку частку загальноімперських прибутків давала Наддніпрянська Україна наприкінці XIX ст.? 2. Які нові промислові райони утворилися в Наддніпрянщині в цю добу? 3. Яку частку експорту зерна забезпечувала Наддніпрянщина наприкінці XIX ст.? 4. Прикладом яких процесів став стрімкий розвиток міста Катеринослава? 5. Які зміни в цей період відбувалися у формах торгівлі? 6. Що таке кооператив?

➡ 7. Якими були характерні риси економічної політики російського уряду в Наддніпрянській Україні в пореформений період? 8. Охарактеризуйте процеси модернізації в розвитку Наддніпрянщини. 9. Якими є тенденції й особливості розвитку сільського господарства Наддніпрянщини в пореформений період? 10. Визначте особливості розвитку міст і торгівлі Наддніпрянщини в другій половині XIX ст. 11. Як відбувалося зародження кооперативного руху?

12. Проведіть дискусію за проблемою «Які чинники сприяли швидкому економічному розвитку Наддніпрянщини в пореформену добу?». **13.** Складіть порівняльну таблицю «Особливості економічного розвитку Наддніпрянської України в XIX ст.

Галузь	Особливості розвитку	
	Перша половина XIX ст.	Друга половина XIX ст.
Сільське господарство		
Промисловість		
Торгівля		

14. Головний натхненник створення Харківського споживчого товариства М. Баллін писав: «На кооперацію стали нападати з різних сторін: казали, що це скуперддяйство, що це стремління розвинути в народі гедлярство, що воно розвине куркульську психологію, що кооперація... не створює жодного атома багатства». Із чим, на вашу думку, було пов'язане таке ставлення до кооперації в тогочасному суспільстві Наддніпрянщини? **15.** Підготуйте повідомлення за темою «Зміни в економіці Наддніпрянщини очима тогочасної людини». У своїй роботі відобразіть зміни умов і форм економічного розвитку певного регіону впродовж життя людини.

§ 19. Місто і село: життя в пореформену добу

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися про національний склад населення Наддніпрянської України наприкінці XIX ст.; визначати характерні риси становища основних соціальних верств у суспільстві Наддніпрянщини цієї доби; характеризувати долю тогочасної української жінки; визначати зміни, що відбувалися в житті міст цієї доби.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким було повсякденне життя українських селян у першій половині XIX ст.? **2.** Які риси менталітету українського селянства формувала його щоденна праця? **3.** Як виглядали українські міста першої половини XIX ст.?

Паровий млин.
Чернігівська губернія. XIX ст.

? Які процеси в сільському господарстві відображала поява таких підприємств?

1 НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Упродовж другої половини XIX ст. кількість населення дев'яти губерній Наддніпрянщини збільшилася з 13,5 до 23,5 млн осіб. Це надзвичайно швидке зростання було безпосереднім результатом демографічного вибуху в європейських країнах протягом другої половини XIX ст. Особливо швидкими темпами збільшувалася кількість населення Півдня і Сходу українських земель, де відбувався бурхливий розвиток промисловості: із 3,6 млн осіб у 1858 р. до 8,8 млн у 1897 р. Міське населення Правобережжя та Лівобережжя зросло за цей час утричі, Півдня і Сходу — у 5 разів. У населенні Наддніпрянщини (22 млн осіб) переважали селяни. Промислових робітників наприкінці XIX ст. налічувалося близько 360 тис. осіб. За національним складом наприкінці XIX ст. більшість жителів Наддніпрянщини становили українці. Найчисленнішими національними меншинами були росіяни, білоруси, євреї, німці та молдавани. Найбільша частка росіян була характерна для губерній Півдня і Сходу — 21—27 %.

Суттєвих змін упродовж другої половини XIX ст. зазнав національний склад населення Криму. У 90-х рр. XIX ст. відбулася чергова хвиля масової еміграції з півострова татар, викликана постійними релігійними утисками й безвихідним становищем безземельних татарських селян. Це призвело до того, що на 1897 р. із близько 1,5 млн населення півострова 70 % складали росіяни і лише 13 % — татари, що перетворилися на національну меншину.

2 СЕЛЯНИ. Українське селянство було тією частиною населення, яка поважала народну культуру, вважала своєю рідною мовою українську. За пореформеної доби село в цілому зберігало свій давній вигляд. Протягом другої половини XIX ст. в середовищі незаможного селянства переважало житло, що складалося з хати й сіней. Заможні господарі все частіше влаштовували у своєму житлі ще й комору. На початку XX ст. через вплив міст у хаті стали відгороджувати кухню. Традиційне

внутрішнє облаштування житла істотних змін не зазнало. Такий вигляд своєї оселі зберігали українці в Карпатах, на Лівобережжі та в селах, створених переселенцями з Наддніпрянщини на Далекому Сході.

У харчовому раціоні селянина значних змін не відбулося. Більшість селян харчувалася дуже просто та одноманітно. Переважно вони споживали круп'яну та борошн'яну їжу, картоплю та інші овочі. На сніданок у селянина (під час літніх польових робіт — о п'ятій годині ранку) були борщ і каша; на полудень — каша, куліш тощо; вечеряли, як правило, картоплею зі шкварками.

За середнім рівнем споживання українці залишалися далеко позаду населення провідних європейських країн. Так, наприкінці XIX ст. донець споживав у середньому за рік 2166 фунтів хліба, німець — 1119, угорець — 1264, росіянин — 1086. А в Наддніпрянщині середній рівень споживання хліба становив лише 867 фунтів.

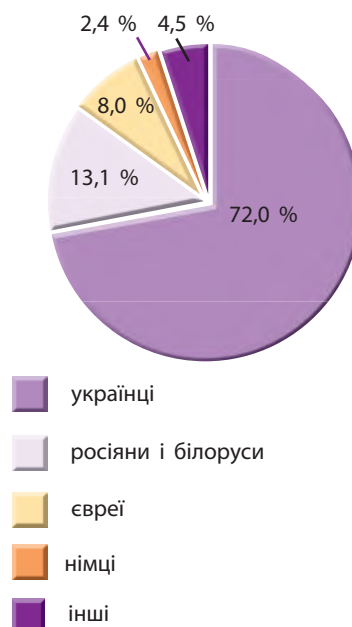
Важливе місце в житті українського села посідала селянська громада. Проте реформа 1861 р. суттєво змінила економічні й правові основи її життєдіяльності. Відтоді громада стала нижньою ланкою імперської адміністрації. Земельний масив усієї надільної землі належав громаді, яка розподіляла його між окремими селянськими господарствами. Час від часу відбувалися земельні переділи. Усі члени громади отримували певну смугу землі з різних полів, унаслідок чого виникало черезсмужжя. Селянин, як власник земельної ділянки, міг її продати за згодою громади, віддати як посаг за дочкою, але не мав права використовувати на власний розсуд. Спільне господарювання вимагало від селянина підпорядковуватися громадській сівозміні, і порушити це правило було неможливо. Ліси, пасовища, луки, річки, озера залишалися неподільною спільною власністю громади.

Наприкінці 60-х — у 70-х рр. XIX ст. українське селянство почало використовувати заводські металеві знаряддя праці. Поширення набули нові залізні плуги та плуги із залізними частинами, до яких впрягали коней. Заміна волів кіньми збільшила продуктивність праці в обробці землі та перевезенні зерна в кілька разів. Заводи сільськогосподарського машинобудування випускали культиватори, парові молотарки та інший реманент. Проте використовувати техніку мали можливість лише заможні господарства. Наприкінці XIX ст. в Наддніпрянській Україні з'явилося чимало механічних млинів, які поступово витіснили дерев'яні вітряки та водяні млини.

За пореформеної доби, коли селянство почало господарювати самостійно, дедалі помітнішим ставало його майнове розшарування. Унаслідок цього селянство поділилося на три основні групи:

► заможне селянство, яке успішно господарювало завдяки поєднанню тяжкої праці, ініціативності, землеробського таланту, використанню праці сільських найманих працівників (батраків). Їхні господарства пристосувалися до ринкових потреб та орієнтувалися на виробництво товарної продукції. Вони

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД
НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ
УКРАЇНИ наприкінці XIX ст.

РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯНСТВА
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
В ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ

ЦІКАВІ ФАКТИ

Причини становища, до якого потрапили селяни третьої групи — бідняки, були різними. Дехто не вмів господарювати, хтось не міг прожити зі свого мало-го наділу, часом причиною були нещастя, хвороба, природні лиха, а інколи — просто лінощі та пияцтво. Значна кількість бідняків обумовлювала зростання напруженості в пореформеному українському селі. Ця ситуація певною мірою була наслідком непослі-довної та незавершеної земельної реформи 1861 р.

Жнива. XIX ст.

Рекламний плакат Акціонерного товариства Фільверта і Дедіна в Києві. Кінець XIX ст.

? Які зміни в селянській праці відображені на ілюстраціях? Як вони пов'язані з промисловою революцією?

нарощували свої наділи, купуючи землі збіднілих односельців, мали кілька коней і сільськогосподарський реманент;

► господарі середнього достатку, або середняки. Земельні наділи, що належали цій категорії селян, давали їм можливість прогодувати сім'ю. Вони також мали кілька коней та голів худоби. І хоча вони були працьовитими господарями, придбати дорогу сільськогосподарську техніку середняки могли дуже рідко. Працювали вони переважно самі, оскільки не мали можливості найняти батраків;

► бідні селяни, або бідняки, що були найчисленнішою групою сільського населення. Вони взагалі не мали землі або мали недостатню її кількість для того, щоб прогодувати себе та свою родину. Щоб якось забезпечити своє існування, бідняки наймалися працювати до заможних односельців і поміщиків або шукали іншої сезонної роботи.

З ДВОРЯНСТВО. Реформа 1861 р. стала рубіжною подією для більшості дворянства. Землевласники, звиклі розпоряджатися долею своїх селян і не замислюватися над тим, звідки беруться гроші, опинилися в незвичних умовах. Тепер для забезпечення гідного життя вони мали навчитися підраховувати вартість робіт, витрати, прибутки тощо.

Для багатьох це виявилось надто складно. Замість переобладнання своїх маєтків, придбання машин тощо дворяни намагалися зберігати звичний стиль життя. Коли грошей не вистачало — закладали маєтки та брали позики, не замислюючись над тим, що буде далі. Унаслідок цього на 1877 р. великі борги мали 77 % дворян. Розплачуватися за звичку до безтурботного життя багатьом доводилося землею, яку в них купували підприємливі селяни. У 1862—1914 рр. дворянське землеволодіння в Наддніпрянській Україні зменшилося на 53 %.

І все ж частина землевласників Правобережжя та Півдня спромоглися перебудувати свої господарства відповідно до існуючих умов. У нових маєтках-економіях створювалися великі товарні виробництва з використанням вільнонайманої праці. На початку 90-х рр. XIX ст. серед поміщицьких господарств Наддніпрянщини маєтки-економії становили 40 %. Найвідомішими серед них були земельні

магнати Півдня: Фальц-Фейни в Таврії, Аркаси на Херсонщині, Голуби на Катеринославщині. Хоча за своєю соціальною належністю власники нових господарств залишалися привілейованим дворянським станом, фактично вони наближалися до великої буржуазії. Деякі з них згодом стали також власниками фабрик, заводів, банків.

Таким чином, нові історичні умови змусили дворян поступитися місцем провідної суспільної верстви представникам буржуазії.

4 БУРЖУАЗІЯ. Реформи 60—70-х рр. XIX ст. сприяли появі нових верств суспільства — **буржуазії і промислових робітників**. Процес формування буржуазії розпочався ще за дореформеної доби. Представники нової суспільної верстви були здебільшого вихідцями з купців або заможних селян. Прикладом розвитку українського підприємництва була фірма «Брати Яхненки і Смирненко». У пореформений період вона стала лідером у цукровій промисловості.

Наступним етапом формування буржуазії стала індустріалізація. Одночасно з появою фабрично-заводських підприємств, банків, бірж у Наддніпрянській Україні посилювалися позиції буржуазії. Її лави активно поповнювалися представниками інших станів. Крім купецтва, кількість буржуазії збільшувалася за рахунок заможних селян, чумаків, скупників, сільських лихварів. До неї приєднувалися і дворяни, які зуміли створити товарні господарства в сільськогосподарському виробництві, харчовій промисловості тощо. Найвідомішими з них стали правобережні дворяни Бобринські, Потоцькі, Браницькі.

У складі буржуазії з'явилися різні за рівнем заможності групи. Велика буржуазія була нечисленною, але зосереджувала у своїх руках найбільший капітал. Її представляли власники значних купецьких капіталів, промислових підприємств, найзаможніші господарі маєтків-економій. Основну масу середньої буржуазії становило купецтво. До цієї групи також належали колоністи Півдня, власники середніх за розмірами промислових підприємств та інші. Найчисленнішою була дрібна буржуазія — власники крамниць, ремісничих майстерень, корчем, невеликих промислових закладів, заможних сільських господарств.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Головою родини Терещенків був **Артем Терещенко** (?—1873). Свій капітал він створив, постачаючи продовольство російській армії під час Кримської війни. Потім зароблені гроші він вклав у будівництво великої цукроварні в селі Хутір-Михайлівський на Чернігівщині. Пореформена доба стала періодом активізації підприємницької діяльності голови родини та його синів — Миколи (1819—1903) і Федора (1832—1893). Родина посіла провідні місця в торгівлі хлібом, цукром, худобою, у лісообробці, цукровому, гуральному, суконному виробництві, їй належало понад 200 тис. десятин землі.

За успішну підприємницьку діяльність А. Терещенку було надано дворянське звання. Згодом брати Терещенки стали одними із засновників цукрового й рафінадного синдикатів та Всеросійського товариства цукрозаводчиків.

Родина Терещенків уславилася також своєю меценатською діяльністю, витративши на доброчинність близько 5 млн карбованців. М. Терещенко виділяв кошти на будівництво притулків, навчальних закладів, лікарень, храмів, музеїв, пам'ятників, театральних приміщень. Також він допомагав українським митцям. Свій будинок у Києві та велику колекцію творів образотворчого мистецтва М. Терещенко заповів місту. Нині в цьому будинку на вулиці, названій вдячними киянами Терещенківською, розташований музей, основу експозицій якого становить його колекція.

Замок Терещенків на Житомирщині. Сучасний вигляд

Артем Терещенко

? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображеного діяча в історію України.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Якщо порівняти ціни на продукти харчування й розмір заробітної плати в пореформену добу, то, на перший погляд, проіснувати було можливо, але грошей вистачало фактично лише на їжу. У Донбасі наприкінці 80-х рр. XIX ст. шахтар отримував 21 карбованець на місяць, а саночник (перетягував вугілля із забою) — 16 карбованців. На промислових підприємствах також платили близько 20 карбованців на місяць. Жінки й підлітки за ту саму роботу отримували відповідно дві третини та половину заробітку чоловіків. Хліб у той час коштував 45 копійок за фунт (один фунт дорівнював приблизно 400 грам), миска борщу — 1,5 копійки, галушок — 5 копійок, м'ясна ковбаса — 15—20 копійок за фунт, свіжий короп — від 50 копійок до 1 карбованця за фунт.

За складом буржуазія була багатонаціональною верствою, до якої належали українці, росіяни, євреї, поляки, німці, французи, бельгійці та інші. Хоча українці не мали в ній більшості, протягом другої половини XIX ст. їхні позиції стали посилюватися.

Серед найвідоміших українських підприємців була **сім'я Терещенків** зі старовинного козацького роду міста Глухова. Українську буржуазію пореформеної доби також представляли Харитоненки, Римаренки, Сими́ренки та інші.

■ **Меценат** — багатий покровитель наук і мистецтв.

5 РОБІТНИКИ. Новою суспільною верствою пореформеної Наддніпрянщини стали промислові робітники. Наприкінці XIX ст. їх налічувалося 330 тис. осіб. Це було лише 7 % наявної робочої сили, хоча в цілому їхня кількість за пореформені роки зросла в 4 рази.

Промислові робітники, на відміну від селян, не мали жодних засобів виробництва та мусили продавати не власні вироби, а свою робочу силу. Перебування на величезних заводах і фабриках, обізнаність із досить складною технікою виробництва, участь у взаємозалежній за своєю природою праці сприяли формуванню в робітників почуття тісного взаємозв'язку з товаришами та колективізму. Так, кількісно поступаючись селянам, вони були значно організованішими за них. Робітники утворили ту масу, яка згодом привернула увагу опозиційних імперській владі сил.

Промислові робітники в другій половині XIX ст. були неоднорідною за складом верствою. Велику кількість робітництва становили сезонні працівники, зайняті в цукровій промисловості. У позасезонний час вони поверталися до своїх сіл, тому їхня праця мала напіввиробничий та напівселянський характер. Суто промисловими робітниками були насамперед жителі промислових районів Півдня — шахтарі Донбасу, металурги Кривого Рогу та інші. Досить строкатим був національний склад промислових робітників. У багатьох галузях промисловості Наддніпрянщини другої половини XIX ст. українці становили меншість серед робітників. Багато в чому таку ситуацію спричиняло те, що умови життя і праці робітників жахали українських селян. За деякими винятками, ці умови зовсім не відповідали тогочасним європейським нормам. Тому селяни Наддніпрянщини всіляко намагалися залишитися працювати на землі. Унаслідок цього підприємці залучали до роботи на заводах і фабриках селян з інших губерній Російської імперії.

Особливо тяжким було становище робітників у великих промислових центрах. Це спричиняло часті страйки та інші сутички між власниками підприємств та їхніми працівниками. Завдяки своїм виступам робітники інколи виборювали певне поліпшення свого становища.

Висококваліфіковані робітники згодом почали отримувати непогану платню. Деякі з них навіть могли наймати прислугу.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Український громадсько-політичний діяч С. Подолинський про умови життя робітників цукроварень

Тільки на деяких цукроварнях людей харчують вволю й непогано, наприклад, у Бобринських і в Симиренка належить по фунту м'яса на день на робітника. Зате майже в усіх інших заводах м'яса дають тільки двічі-тричі на тиждень і не більше як по 1/2 фунта. Житнього борошна належить від 1 пуда 30 фунтів до 2 пудів на місяць на особу, каші — зазвичай пшона, по 30 фунтів. Солі відпускається 3—4 фунти і стільки ж сала. У піст замість сала дають конопляну олію. Приварку, тобто борщу та іншого, дають дуже мало, хоча в нашій краю овочі недорогі... На вечерю дають те саме, що на обід, на сніданок і полудень зазвичай тільки самий хліб... Далеко не на всіх заводах є лазні... Так само ніде на заводах нема особистих прачок для прання со-

рочок робітника, які через те ходять у чорних сорочках, аж поки вони на їхніх плечах не розпадуться... Далеко не при всіх заводах є шпиталі та навіть далеко не всі заводи наймають лікаря для своїх робітників... У кожному випадку хворий робітник позбувається на той час заробітної платні, а підрядники навіть вираховують із їхньої платні за харчі. Робітники, покалічені на заводах, тільки зрідка дістають карбованців 10 за своє каліцтво, зазвичай їм не дають нічого.

? 1. Підрахуйте в грамах і кілограмах, скільки харчів становить щоденна норма робітника (1 пуд = 40 фунтів = 16 кг). 2. Яким був рівень соціальної захищеності робітників?

6 **ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ.** XIX століття стало часом зміни долі жінки, її місця в суспільстві провідних країн світу. Відбувався злам традиційних відносин. Зі стрімким промисловим розвитком ці тенденції набули поширення й на українських землях. Проте вони торкнулися лише незначної частини жіноцтва. Переважно це були жінки, причетні до еліти суспільства, а також жительки великих промислових центрів. В українському селі продовжували зберігатися давні традиції родинного життя.

Частина жінок із заможних родин прагнула здобути вищу освіту й брати активну участь у громадському житті. Проте в суспільстві існувало безліч упереджень і законодавчих перешкод, що заважало жінці стати на цей шлях.

Швидкий розвиток великої промисловості долучив до міського життя велику кількість нових жителів. У нових умовах відбувся злам традиційних родинно- подружніх відносин, і вони були не на користь жінки. Хатнім господарством і догляданням дітей, як і раніше, займалися жінки. Ця праця не була легкою, але вона не мала грошового виразу. Тому годувальником родини вважався чоловік. Таким чином, чітко визначилося залежне становище жінки. Такий економічно підлеглий статус жінки породжував численні сімейні суперечки.

На роботу влаштовувалися або незаміжні жінки, або жінки, сім'ї яких перебували в скрутному матеріальному становищі. Загалом на промислових підприємствах працювало близько 15 % жінок. Проте заробітна плата жінок становила лише дві третини від платні чоловіків за ту саму роботу.

7 **ЗМІНИ В ЗОВНІШНЬОМУ ВИГЛЯДІ МІСТ.** Індустріалізація спричинила значні зміни в міському житті. Міста стали певною мірою відображенням тих змін, що відбувалися в суспільстві. Характерним явищем, пов'язаним зі швидким зростанням кількості міського населення, стала поява майже

ЦІКАВІ ФАКТИ

Заробітна плата промислового робітника була єдиним джерелом його існування. Робітники Наддніпрянщини отримували вдвічі менше, ніж робітники в Англії, та в 4 рази менше, ніж у США. Проте й цю платню видавали не регулярно, а за бажанням господаря. Зазвичай розрахунки з робітниками здійснювалися 3—4 рази на рік — на Різдво, Великдень тощо. До чергової платні робітник отримував продукти в заводській крамниці в кредит за цінами, що значно перевищували ринкові. Унаслідок цього робітники майже не вживали м'яса, їли лише хліб, картоплю та сало.

Селянка з дитиною. XIX ст.

в кожному великому місті нічліжних будинків. Їх жителями ставали переважно селяни, які працювали на місцевих фабриках і заводах. Ці нові міщани не були пристосовані до нового середовища існування, міських традицій і звичок. Вони відійшли від свого минулого, погано орієнтувались у сьогоденні, не були впевнені в майбутньому, і внаслідок цього часто опинялися на межі виживання, ставали суспільними **маргіналами** (від латин. *margo* — край, межа). Саме вони поповнювали лави міських крадіїв, жебраків тощо.

Значну частку переселенців до українських міст, які перетворилися на великі промислові центри, становили селяни з російських губерній. Збільшення їхньої кількості в містах і панівне становище російської культури спричиняли те, що на міських вулицях переважала російська мова.

Індустріалізація змінила не лише склад міщан, а й зовнішній вигляд міст. Особливо інтенсивно змінювалися Катеринослав, Київ, Харків, Одеса, які перетворилися на великі торговельно-промислові центри. Зводилося все більше кам'яних споруд. Їх кількість у Києві зросла з 361 в 1856 р. до 3000 у 80-х рр. XIX ст. З'являлося багато громадських будівель: повітових і губернських земських установ, міських дум, дворянських і губернських зборів тощо. Житлові квартали стали прикрашати пишні будинки підприємців, купців, банкірів. З'являлися цілі квартали приватних прибуткових будинків.

На міських околицях купчилися хатки незаможних міщан та оселі робітників. Поряд із ними можна було побачити схожі на сільські городи, сінокоси, пасовища, на яких випасалася дрібна худоба.

Значні зміни відбулися в міському благоустрої. Центральні вулиці викладалися бруківкою, плитами, цеглою. Тротуари наприкінці XIX ст. стали вкривати асфальтом. Зросла увага до озеленення міст. У Києві висаджували липи, тополі, каштани, придніпровські схили перетворювали на затишні парки. На вулицях південних міст зростали акації. У другій половині XIX ст. значно покращилося освітлення міських вулиць.

За водою. Листівка початку XX ст.

Шахтарське житло. XIX ст.

? Яку інформацію про оселі тогочасних селян і шахтарів можна отримати за наведеними ілюстраціями?

Кінний городовий у Харкові. Кінець XIX ст.

Конка. Кінець XIX ст.

Спершу їх освітлювали гасовими, а згодом — газовими ліхтарями. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. газове освітлення з'явилося у Києві, а із 1890 р. місто почали освітлювати електрикою. Поширення електрики сприяло також змінам в освітленні житла. Свічки поступилися спершу гасовим лампам, а згодом — електричному освітленню. Розгорнулося також будівництво водогонів і системи каналізації.

На початку 80-х рр. XIX ст. набув поширення телефонний зв'язок. Через десять років телефонні лінії вже діяли в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві. Однак ці послуги дорого коштували, і кількість користувачів телефонів була незначною.

Зростання міст і кількості їхнього населення спричинило появу міського громадського транспорту. У містах виникли кінні залізничі — конки. У 1890 р. конка з'явилася на вулицях Києва, а згодом і в інших містах. Починаючи з 80-х рр. XIX ст. в найбільших містах Наддніпрянщини споруджували електростанції. Відтак у 1892 р. конку на вулицях Києва заступив перший у Східній Європі електричний трамвай. До початку XX ст. трамвайний рух розпочався в Катеринославі, Житомирі, Єлисаветграді, Севастополі.

8 ПОЛІЦІЯ — УСОБЛЕННЯ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ. Повсякденне життя українських міст другої половини XIX ст. було важко уявити без звичної постаті городового, околоточного чи іншого представника поліції. Для населення вона була найближчою владою, із якою йому доводилося безпосередньо розв'язувати всі нагальні справи.

Поліція мала величезні повноваження, що дозволяли їй втручатися в усі сфери суспільного та особистого життя громадян. Одним із найважливіших засобів у цьому було її право видавати довідки про благонадійність громадян, без яких не можна було вступити до університету чи обійняти відповідальну посаду. Попередній дозвіл поліції був також необхідний для підприємницької діяльності.

Для населення Наддніпрянщини всевладність поліції стала уособленням імперської влади. Жорсткий контроль, установлений над життям громадян, мав унеможливити прояви будь-яких опозиційних настроїв стосовно існуючих порядків.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1872 р. одним із перших було споруджено водогін у Києві, який забезпечував місто водою з Дніпра. У наступні роки водогони з'явилися в Одесі, Харкові, Житомирі, Олександрівську. Однак більшість міського населення, як і раніше, користувалася колодезяною водою. Важливою проблемою розвитку міст була система каналізації. Її примітивність спричиняла численні спалахи епідемій інфекційних захворювань серед міського населення. У середині XIX ст. каналізацію було побудовано у Феодосії, де відпочивала імперська знать. Наприкінці століття каналізація стала діяти в Києві, Одесі, Ялті.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Джерелом влади поліції над громадянами було її право встановлювати нагляд за будь-яким громадянином. У того, за ким установлювався нагляд, відбиралися всі документи, а замість них видавалося посвідчення від поліції. Піднаглядний не мав права переїздити до іншого міста без дозволу поліції, його оселю могли в будь-який час обшукати. Йому заборонялося обіймати будь-яку громадську посаду, викладати, читати лекції тощо. Поліція також контролювала його пошту.

ВИСНОВКИ

■ Розгортання процесів модернізації сприяло демографічному вибуху, який призвів до швидкого зростання кількості населення українських земель.

■ У складі населення українських земель, як і раніше, переважали селяни. Усе помітнішим стало їх майнове розшарування.

■ У житті людей пореформеної доби відбувалися значні зміни. Найвідчутнішими вони були для жителів міст, які активно долучалися до урбанізованого сучасного життя.

■ Важливі зміни відбулися в зовнішньому вигляді міст та їх благоустрої.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Якою була кількість населення Наддніпрянської України наприкінці XIX ст.? **2.** Чисю власністю були в пореформеній Наддніпрянщині ліси, пасовища, луки й річки? **3.** Хто належав до дрібної буржуазії Наддніпрянщини? **4.** Якою була кількість промислових робітників Наддніпрянщини наприкінці XIX ст.? **5.** Чим стали вкривати тротуари вулиць у містах Наддніпрянщини наприкінці XIX ст.? **6.** Коли й де в Наддніпрянській Україні з'явився перший у Східній Європі електричний трамвай?

 7. Які зміни відбулися в житті й суспільному становищі селян за пореформеної доби? **8.** Яким було становище дворянства? Чим воно відрізнялося від їх життя в дореформену добу? **9.** Із яких соціальних груп формувалася буржуазія? Яке становище в суспільстві вона посідала? **10.** Охарактеризуйте умови життя й праці промислових робітників. **11.** Які зміни в долі української жінки відбулися в пореформену добу? **12.** Проаналізуйте зміни, що відбувалися в містах Наддніпрянщини в другій половині XIX ст. порівняно з першою половиною XIX ст.

 13. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, як змінилося повсякденне життя населення Наддніпрянщини в цей період порівняно з першою половиною XIX ст. **14.** Складіть таблицю «Основні верстви суспільства Наддніпрянської України другої половини XIX ст.».

Верства	Особливості становища

 15. Складіть порівняльний опис умов життя, інтересів і потреб представників різних соціальних верств тогочасної Наддніпрянщини. **16.** Напишіть листа вигаданому другу з викладом у ньому особливостей життя представника обраного вами стану за пореформеної доби. **17.** Поясніть, як ви розумієте вислів «Поліція — уособлення імперської влади в Наддніпрянщині». Як величезні повноваження поліції характеризували відносини між владою та суспільством?

§ 20. Український національний рух наприкінці 50-х — у 60-х рр. XIX ст.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити завдання українського національного руху як одного з тогочасних європейських визвольних рухів; дізнатися, у яких формах відбулося відродження українського національного руху в цей період; з'ясувати роль хлопоманів у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини; характеризувати початок громадського руху; пояснювати, як на суспільну ситуацію в Наддніпрянщині вплинуло польське повстання 1863—1864 рр.; розкривати наслідки Валуєвського циркуляра для українського національного руху.

1 ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ в другій половині XIX ст. Друга половина XIX ст. як у Європі, так і на українських землях характеризувалася організаційним оформленням та виробленням ідейних засад визвольних рухів, що виникли в першій половині XIX ст.

Кожен європейський визвольний рух розв'язував завдання, що стояли перед ним, у трьох основних напрямках: національному, загальнодемократичному та соціальному. У першому напрямку головним є боротьба за національну свободу, у другому — за демократичний устрій суспільства, права і свободи людини, у третьому — за соціальну справедливість. Діячі й напрямки, що зводять розв'язання всіх проблем до здобуття національної незалежності, отримали назву **націоналістів**. Для послідовного демократа (тоді їх називали **лібералами**) усі питання розв'язуються з вирішенням проблем прав і свобод людини. Діячів, що обстоювали принципи соціальної справедливості, називали **соціалістами**, а їх напрямок — **соціалістичним**.

Термін «соціаліст» у той період не належав до певного соціально-політичного вчення, яких було багато (марксистки, прудоністи, фабіанці та інші), а розумівся широко — як відстоювання соціальної справедливості щодо бідних, знедолених, вихідців із простого народу.

Усі ці напрямки та течії об'єднувало прагнення покращити життя, змінити існуючий лад на справедливий, доцільний. Боротьба за розв'язання цього завдання змушувала їх знаходити спільну мову. Проте це правило діяло для більш або менш сформованих державних націй. Для бездержавних націй зосередження на соціальних проблемах або демократичних свободах часто вело до відриву від національних проблем, приєднання їхніх діячів до загальноімперського руху. З іншого боку, увага до суто національних питань за відсутності національної самосвідомості звужувала соціальну базу руху й відривала його від народу. Таким чином, перед українським рухом постали кілька проблем:

- ▶ виробити збалансовану в трьох площинах політичну платформу, прийнятну для всіх верств українського суспільства;
- ▶ відновити роботу другої — культурницької, або літературної, стадії українського руху, зупиненої внаслідок репресій влади проти членів Кирило-Мефодіївського братства, і рухатися далі, до наступної — політичної стадії;
- ▶ віднайти організаційні форми руху.

Над розв'язанням цих завдань і працювали діячі українського руху протягом другої половини XIX ст.

2 ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НАПРИКІНЦІ 50-х — НА ПОЧАТКУ 60-х рр. XIX ст. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. відбувалося відродження українського національного руху. Поштовхом до цього стала лібералізація суспільно-політичного життя в умовах підготовки скасування кріпацтва. Одним із центрів відродження національного руху стала столиця Російської імперії Санкт-Петербург, у якому проживала велика кількість українців. Тут завдяки фінансовій підтримці українських поміщиків-меценатів Тарновських і Галаганів П. Куліш заснував друкарню для видання творів української літератури. У ній друкувалися твори П. Куліша, І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших. П. Куліш спробував започаткувати видання альманаху «Хата» (1858 р.).

Українські діячі Санкт-Петербурга в 1859 р. створили першу українську **громаду** — культурно-освітню організацію, що мала на меті популяризацію національної ідеї через видання книжок, журналів, проведення вечорів. Крім колишніх кирило-мефодіївців, до першої громади увійшли правник О. Кістяківський, письменник М. Стороженко, друзі Т. Шевченка брати Лазаревські. Власне, перша громада скоріше була не організацією, а неформальним зібранням діячів українського руху. Проте це об'єднання стало прикладом для наслідування й розгортання нового етапу українського культурно-національного руху. Уже в 1861 р. громади з'явилися в Києві, згодом — у Харкові, Полтаві, Чернігові та Одесі.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості українського національного руху в Наддніпрянщині першої половини XIX ст.? У яких формах він розгортався?
2. Якими були здобутки та втрати українського національного руху Наддніпрянщини на середину XIX ст.?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Лібералізація суспільно-політичного життя сприяла проголошенню амністії членам Кирило-Мефодіївського братства, які в 1857 р. повернулися до Петербурга із заслання. Їм навіть дозволили обійняти високі посади: М. Костомаров став професором Петербурзького університету, Т. Шевченко — академіком Академії мистецтв, В. Білозерський — чиновником однієї зі столичних канцелярій. Новий міністр освіти, українець Є. Ковалевський дав дозвіл на друкування «Кобзаря» Т. Шевченка, підтримав клопотання В. Білозерського щодо відкриття в Петербурзі журналу «Основа».

ЦІКАВІ ФАКТИ

Програмові завдання журналу «Основа» визначалися так: «Мета нашого видання — всебічне й неупереджене вивчення Південноросійського краю, усвідомлення його потреб, критичний погляд на себе в минулому й сучасному, громадська користь. Загальнолюдська просвіта, у застосуванні до місцевих умов краю, буде керівною ідеєю редакції».

Економічний розвиток українських земель у другій половині XIX ст.

Володимир Антонович

Відродження національного руху тісно пов'язане зі створенням журналу «Основа». За цю справу взявся В. Білозерський.

Перший номер журналу вийшов 12 січня 1861 р. Він був двомовним — друкувався українською і російською. Наклад журналу в різний час становив від 800 до 1000 примірників. У 60-ті рр. XIX ст. «Основа» була єдиним українським універсальним періодичним виданням, що прагнуло охопити всі загальноукраїнські проблеми — у культурі, економіці, політиці, освіті, науці, літературі, фольклорі, історії, міжнародних відносинах. Цим воно викликало до себе широкий інтерес і загальне визнання як провісника народного пробудження на українських землях.

Усього вийшло 12 номерів журналу в 1861 р. та десять — у 1862 р. Він постійно зазнавав нападок із боку російських видань. Зрештою відсутність коштів змусила припинити видання часопису. Закриття «Основи» стало передднем Валуєвського циркуляра (1863 р.), який заборонив українське слово й погіршив можливості духовного розвитку українців.

3 ХЛОПОМАНИ. На початку 60-х рр. XIX ст. серед нащадків польської та спольщеної шляхти Правобережжя відокремилася група студентів. Усвідомивши те, що їхня верства упродовж століть гнобила українців, вони вирішили зблизитися з народом. Цю групу на чолі з **Володимиром Антоновичем** (1830(1834)—1908) називали **хлопоманами**, хоча самі діячі вважали себе **українофілами**. Вони перейшли з римо-католицької віри у православну, носили український національний одяг, співали українські пісні, свідомо дотримувалися народних звичаїв і не цуралися селянського товариства.

Хлопоманство — назва руху української ліберальної інтелігенції початку 60-х рр. XIX ст. за зближення із селянством.

Українофілство — термін, поширений із другої половини XIX ст., який означає любов до України, українського народу та його культури.

Свою кінцеву стратегічну мету хлопомани вбачали в ліквідації царизму, кріпацтва, а також у встановленні демократичної республіки на основі добровільного співжиття росіян, українців і поляків.

Спершу хлопомани віддавали перевагу етнографічній діяльності. Під час студентських канікул чи в інший вільний час вони мандрували селами Наддніпрянщини, збирали народні пісні, казки, прислів'я, звичаї та обряди. Протягом 1857—1859 рр. хлопомани здійснили три подорожі, пройшовши Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину, більшу частину Катеринославщини та Херсонщини. Водночас студенти вивчали селянський побут, розповідали слухачам про славне минуле українських земель, їх злиденне становище та можливий вихід із нього. Така діяльність тривала до 1860 р., але «знайомство з народом» було малоефективним. Влада й поліція постійно переслідували хлопоманів.

Крім подорожей українськими землями, хлопомани влаштовували зібрання, готували й зачитували реферати, випускали рукописний журнал та заснували в 1859 р. підпільну семирічну школу, де зібрали до 15 юнаків із бідних сімей, яких «навчали в національному напрямі». Хлопомани утримували учнів власним коштом, самі викладали, писали підручники українською мовою. Школа розміщувалася в будинку, де жило подружжя Антоновичів. У 1862 р. під тиском поліції школа припинила своє існування, а через рік у зв'язку з репресіями царизму діяльність хлопоманів узагалі припинилася.

4 КИЇВСКА «УКРАЇНСКА ГРОМАДА». ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАД у 1861—1863 рр. Початок відродження українського руху був позначений тяжкою втратою — смертю Т. Шевченка. Похорон великого поета став поштовхом до масових українських маніфестацій. Домовину з його тілом відправили з Петербурга через Москву до Наддніпрянщини, щоб згідно з його поетичним заповітом поховати тіло поета над Дніпром. Жалобний похід українськими землями супроводжувався зборами тих, хто хотів віддати шану національному поету. Найбільш масовими були маніфестації в Києві, організовані за участю

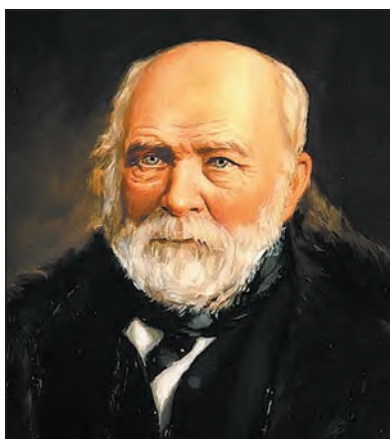
ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Володимир Антонович серед українських діячів другої половини XIX ст. був надзвичайно яскравою фігурою: історик, археолог, етнограф, археограф; засновник народницької школи в українській історичній науці; головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (1863—1880 рр.); із 1878 р. — професор російської історії Київського університету; із 1881 р. — голова Історичного товариства Нестора-літописця, один із засновників і лідерів київської «Української громади»; автор багатьох історичних і публіцистичних праць.

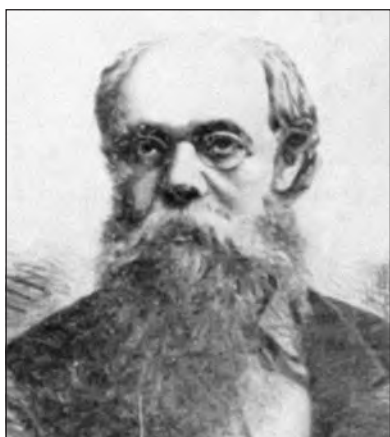
Поляк за походженням, він перейшов в український табір; навчався в російській гімназії; був прихильником ідей французького раціоналізму; закінчив медичний факультет університету й різко змінив фах — здобув історичну освіту; почав громадську діяльність у колі польських революціонерів і перейшов у стан українофілів; брав участь у таємних організаціях і мав чудові взаємини з ворогами українства; в університеті читав курс історії Росії, а приватно — українознавства; під своїм ім'ям публікував нейтрально-наукові, а під псевдонімом — науково-публіцистичні праці; основну діяльність вів у Києві, але головні надії покладав на Галичину; відійшовши від польського руху, виступав за «нову еру» в українсько-польських відносинах у Галичині тощо.

Незважаючи на всю неоднозначність свого життя, В. Антонович залишався вірним тим словам, що завершували його статтю «Моя сповідь»: «Сподіваюсь, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, оскільки я все готовий розділити з ним».

i

Микола Пирогов

Олександр Кониський

Леонід Глібов

? Яку роль відіграли зображені діячі в подіях історії України цього періоду? Визначте одним-двома реченнями.

Київської громади. Могила Т. Шевченка в Каневі стала місцем паломництва українських патріотів.

У 1861 р. колишні діячі гуртка хлопоманів разом із викладачами та студентами Київського університету (серед них були П. Чубинський, брати Синьогуби, І. Касьяненко, М. Драгоманов) утворили нове товариство — **«Українську громаду»**. На 1862 р. вона налічувала близько 200 членів. Діяльність громади була легальною за формою й культурницькою за змістом. Вона і всі наступні, що виникли пізніше, об'єднували людей із різними політичними поглядами й переконаннями, які прагнули зробити щось корисне для власного народу.

У жовтні 1859 р. попечитель Київського освітнього округу **Микола Пирогов** дозволив відкрити першу в Російській імперії недільну школу для дорослих. Це дало змогу громадівцям здійснювати народну освіту рідною мовою. Члени громади відкривали недільні та щоденні школи, працювали в них учителями, організовували публічні лекції та бібліотеки, виступали ініціаторами створення гімназій, шкіл для підготовки народних учителів тощо. Важливим у діяльності громадівців стало написання україномовних підручників і популярних книг для народу на релігійну, історичну та іншу тематику. Так, зусиллями громадівців вийшли книжки «Дещо про світ Божий», «Оповідання зі Святого Письма», яку опрацював священник С. Опанович, «Арифметика, або Щотниця», «Українські прописи», «Перша граматики, або Читання» **Олександра Кониського** та інші. Також вони поширювали серед народу твори Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників, брали участь у суспільно-політичному житті. Одним із провідників та ідейних натхненників громадівського руху був В. Антонович.

Услід за київською «Українською громадою» відкривалися громади в Чернігові, Вінниці, Катеринославі, Катеринодарі на Кубані, Одесі, Полтаві, Харкові, а також у Москві. Вони розширювали мережу недільних шкіл, доки їхня кількість в Україні не наблизилася до сотні. Зокрема, у Полтаві недільну школу організував О. Кониський.

Громадівці також займалися видавничою діяльністю. Так, у Чернігові виходив тижневик «Чернігівський листок». Його видавцем і редактором був відомий поет-байкар **Леонід Глібов**.

5 ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1863—1864 рр. ТА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ.

У 1863—1864 рр. Правобережна Україна стала одним із районів, де розгорталися події останнього в XIX ст. польського національно-визвольного повстання. Його головною метою проголошувалося здобуття національної незалежності Польщі та проведення реформ. Більшість керівників повстання виступала за відновлення Польщі в кордонах 1772 р., тобто до поділів Речі Посполитої. Стосовно соціальних реформ ясності також не було. Невизначеність, зрештою, мала негативні наслідки: українські селяни та діячі українського руху не підтримали повстання.

Готуючи повстання, його керівники велику увагу приділяли Правобережній Україні. Тут проживала значна частина

польського населення (485 тис. осіб, або 9,2 %). Заворушення на українських землях мало відволікти сили царських військ від виступу на власне польській території.

Повстання, що почалося в ніч на 23 січня 1863 р. у Польщі, швидко перекинулося на землі Литви, Білорусії та Правобережної України. На бік повсталих перейшли незначна частина солдатів і офіцерів російської армії та діячів таємної російської революційної організації «Земля і воля».

У Правобережній Україні діяло близько 20 партизанських загонів, що склалися переважно з представників польської шляхти. Усі спроби повсталих залучити на свій бік українських селян успіху не мали. Селяни подекуди навіть допомагали російським військам. Українців, що взяли активну участь у повстанні, було лише 500 осіб.

Незважаючи на героїчний опір учасників, цей виступ у 1864 р. було придушено. Хоча під час повстання більшість українців засвідчили свою прихильність до царського режиму, це не врятувало український рух від наступних переслідувань.

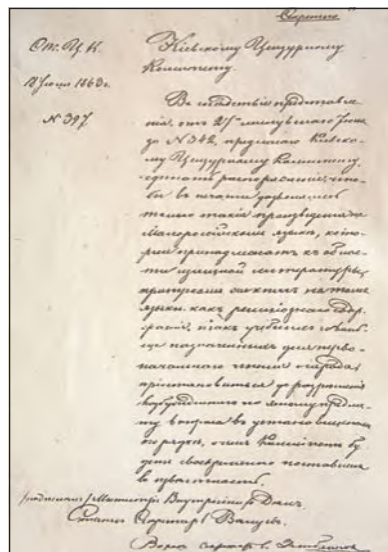
Герб польського повстання

? Поясніть символіку герба польських повстанців.

6 ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР ТА ЙОГО НАСЛІДКИ. Відродження українського руху спочатку не викликало занепокоєності російської влади. Видавнича та освітня діяльність українських діячів позитивно сприймалася як російською інтелігенцією, так і урядовцями. Проте вже в 1862 р. ситуація різко змінилася. Незважаючи на відсутність політичного забарвлення в діяльності громадівців, царські чиновники дійшли висновку про загрозу українського руху Російській імперії. У Наддніпрянській Україні було проведено арешти, у заслання опинилися етнографи П. Чубинський, С. Ніс, історик П. Єфименко, письменник О. Кониський. М. Костомаров після трьох років блискучої кар'єри був змушений відмовитися від посади професора російської історії в Санкт-Петербурзі. Було розгромлено Полтавську та Чернігівську громади; припинилося видання журналу «Основа» та газети громадівців «Чернігівський листок»; за указом царя із 12 червня 1862 р. було закрито недільні школи. Проти українофілів розгорнулася кампанія в пресі, з'явилися звинувачення в намаганні створити українську самостійну державу. Спроби В. Антоновича і 20 членів Київської громади у відкритому листі «Відгук з Києва» спростувати ці твердження й засвідчити свою прихильність, запевняючи, що їх метою «є лише освіта народу», а «розмови про сепаратизм є дурним жартом», успіху не мали.

Зміни політики щодо українського руху були викликані:

- ▶ активізацією польського національно-визвольного руху та вибухом польського повстання 1863—1864 рр.;
- ▶ сприйняттям владою українського руху як «польської інтриги» для розвалу імперії;
- ▶ розгортанням нелегальної діяльності народницьких організацій, що поширювали заборонену літературу й підбурювали до виступу селян, невдоволених реформою 1861 р.;
- ▶ стрімким зростанням кількості україномовної навчальної, наукової, релігійної літератури, що відбувалося в цей час і, на

Сторінка Валуєвського циркуляра

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Валуєвського циркуляра (1863 р.)

Навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою, і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено: саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялися тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити...

? На вашу думку, який вплив мав Валуєвський циркуляр на розвиток української мови? Чому?

думку цензорів, сприяло відродженню «малоросійської народності» та «південноруського сепаратизму». Особливо занепокоїла російських урядовців поява перекладу Євангелія українською мовою, виконаного Пилипом Морачевським (1806—1879).

У Наддніпрянщину для розслідування справи про український сепаратизм (бажання відділитися) було надіслано флігель-ад'ютанта М. Мезенцева. За результатами слідства міністр внутрішніх справ **Петро Валуєв** 20 липня 1863 р. видав таємний циркуляр, який забороняв публічне вживання української мови в державних установах, школах, церквах, друкувати українською мовою науково-популярну й релігійну літературу, крім художніх творів, де вона розглядалася як просте наріччя. Проблема існування української мови вирішувалася фразою: «Ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і не може бути».

Російські чиновники застосовували Валуєвський циркуляр з великою наполегливістю. Завдяки намаганням цензури, як скаржився М. Костомаров у 1871 р., українська література практично перестала існувати в межах Російської імперії. Так, у 1862 р. було видано 40 українських книжок, у 1863 р. — 15, у 1864 р. — 12, у 1865 р. — п'ять, у 1867—1869 рр. — по дві на рік. Указ зберігав чинність до 1905 р.

Після Валуєвського циркуляра громади було розпущено. Київська «Українська громада» згорнула свою роботу восени 1864 р. Так завершився перший етап громадського руху.

Проте українські діячі продовжили свою діяльність на просвітницькій роботі в таких громадських організаціях, як товариства грамотності, допомоги бідним учням тощо. Громадівці також посіли відповідне становище в суспільстві, обійнявши викладацькі, наукові й державні посади.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Сутність Валуєвського циркуляра полягала в забороні не української мови, а її використанні як мови науки та культури. Її можна було вживати в контексті, де вона звучала як просто-народна говірка — в етнографії, фольклористиці, літературі тощо. Заборона видання навчальної та релігійної літератури українською мовою мала позбавити український рух можливості поширювати свої ідеї в народі та не дати йому усвідомити свою самобутність.

ВИСНОВКИ

■ Загальна лібералізація Російської імперії на початку 60-х рр. XIX ст. дала поштовх до розгортання нової хвилі українського руху. Він розвивався у формі громад, які займалися культурницькою діяльністю й існували легально. Лідером громадівського руху цього періоду був В. Антонович. Громади намагалися організувати просвіту народу рідною мовою.

■ Польське повстання 1863—1864 рр. та побоювання правлячих кіл Російської імперії нового спалаху національно-визвольної боротьби спричинило появу Валуєвського циркуляра й розгром українського національного руху.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли й де утворилася перша українська громада? 2. Хто такі хлопомани? Хто був їхнім лідером? 3. Скільки членів налічувала київська «Українська громада» в 1862 р.? 4. Хто був видавцем і редактором громадівської газети «Чернігівський листок»? 5. Коли відбулося польське повстання? 6. Які обмеження стосовно української мови запровадила влада за Валуєвським циркуляром?

7. Прокоментуйте основні завдання, що стояли перед українським рухом у цей період. Обґрунтуйте їхню важливість. 8. Як відбулося відродження українського національного руху наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст.? 9. Визначте місце й роль хлопоманів у тогочасному українському русі? 10. Як розгортався громадівський рух у 1861—1863 рр.? 11. Порівняйте польські національно-визвольні повстання 1830—1831 і 1863—1864 рр. та ставлення до них українського суспільства. Чим воно було обумовлено і які наслідки мало? 12. Розкрийте мету появи, зміст і наслідки Валуєвського циркуляра.

13. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, якими були місце та роль першого етапу громадівського руху в розгортанні українського національного руху в XIX ст. 14. Розпочніть складання таблиці «Громадівський рух у Наддніпрянській Україні».

Етап діяльності	Лідери	Форма діяльності	Зміст діяльності	Результати та наслідки
Кінець 50-х рр. XIX ст. — 1863 р.				
Кінець 60-х рр. XIX ст. — 1876 р.				
1876—1890 рр.				

15. За додатковими джерелами інформації підготуйте повідомлення про життя та діяльність В. Антоновича, О. Кониського або М. Пирогова (за вибором). 16. Сучасний український історик Я. Грицак сказав, що «нація — штучне утворення, як парк або сад, котрі виникають завдяки діяльності людини. Проте це не зменшує цінність останніх. Націю створюють зацікавлені у її існуванні». Що робили тогочасні українські діячі для виникнення української нації? Які уроки для розуміння процесу націотворення можна зробити на підставі аналізу їхньої діяльності?

§ 21—22. Український національний рух наприкінці 60-х — у 90-х рр. XIX ст.

1 ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. XIX ст. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. в умовах певного послаблення антиукраїнської політики влади відбувалося відновлення громадівського руху, але вже у формі напівлегального. Центром його відродження знову став Київ, де були зібрані значні інтелектуальні сили. Поряд із колишніми громадівськими діячами з'явилася талановита молодь — М. Зібер, О. Русов, С. Подолинський та інші. Завдання кожного громадівця полягало в конкретних справах за його фахом: історія, мовознавство, література тощо.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати особливості, форми та зміст українського національного руху в Наддніпрянщині в цей період; аналізувати зміст Емського указу та його вплив на український рух; визначати місце й роль в українському русі «Братства тарасівців» та Загальноукраїнської безпартійної організації; давати оцінку громадівському руху кінця 60-х — 90-х рр. XIX ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Охарактеризуйте основні події та здобутки попереднього етапу українського національного руху. 2. Яким був вплив Валуєвського циркуляра на український національний рух?

Олександр Русов

Крім Києва, громади відновили свою діяльність у Чернігові, Полтаві, Харкові, Єлисаветграді, Одесі. Їхню діяльність координувала київська «Українська громада». У 1873 р. вона виступила зі своєю політичною програмою, основною тезою якої були вимоги до оформлення федеративного ладу Росії і надання Україні широкої автономії. У своїх переконаннях значна частина громадівців дотримувалася досить радикальних поглядів, особливо діячі Одеської громади (Л. Смоленський, П. Климович, М. Боровський, А. Крижанівський, І. Луценко).

Межі напівлегальної роботи значно стримували розвиток громадівського руху. Його провідники постійно прагнули знайти законну трибуну, яка відкрила б простір для широкої літературної, етнографічної, видавничої та іншої діяльності.

Вагомим кроком у цьому напрямку стала участь громадівців у відкритті та роботі Колегії Павла Галагана 1871 р., яка завдяки викладацькій діяльності членів київської «Української громади» перетворилася на кращий навчальний заклад Києва. Іншим кроком до розгортання діяльності громадівців стало створення в січні 1873 р. Історичного товариства Нестора-літописця. Проте найбільш плідну діяльність громадівці розгорнули завдяки появі **Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства**, яке стало центром українознавчих досліджень, та придбання ними газети «Київський телеграф» — легальної трибуни, яка відкривала нові можливості для українознавчої діяльності.

2 ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ВІДДІЛ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКО-ГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА. У 1869 р. клопотаннями імператорського Російського географічного товариства **Павлу Чубинському** було доручено очолити експедицію до Південно-Західного краю (Правобережна Україна) для вивчення народонаселення регіону.

П. Чубинський значно розширив програму досліджень, долучивши до неї, крім етно-соціальних і демографічних характеристик, ще й побутові та культурні особливості населення. Він вивчав межі не тільки Південно-Західного краю, а й інші українські етнічні території.

Розпочата в травні 1869 р. експедиція завершилася восени 1870 р. Вона дослідила 54 повіти восьми губерній і збрала

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Український мовознавець і громадський діяч П. Житецький про світоглядні позиції київських громадівців

Ми добре вже знали, що одної свободи мало — без науки, без європейської освіти. Знали ми й те, що націоналізм у його чистому вигляді наводить духовний настрій людини до консервативної доктрини. У питаннях національних ми не йшли далі тої межі, яка визнається потребами самооборони. Дуже гидким нам був

як польський, так і московський націоналізм із інстинктами державного насильства.

? 1. Як автор характеризує світоглядні позиції київських громадівців? 2. Як громадівці ставилися до ідей націоналізму? Чим таке ставлення було зумовлене?

багатий етнографічний матеріал — пам'ятки усної народної творчості, записи весільних обрядів, місцевих говірок, звичаєве право Правобережної України. Також було отримано відомості про заняття населення, заробітну плату, урожаї, стан торгівлі та промисловості.

Урочисте відкриття Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства відбулося **13 лютого 1873 р.** в Києві. Головою відділу було обрано Г. Галагана, високоосвіченого представника землевласників Лівобережжя та відомого мецената, людину, яка вболівала за виховання національної свідомої молоді. Управителем справ одноставно обрали П. Чубинського.

Друкованим органом відділу стали «Записки Південно-Західного відділу І.Р.Г.Т.». Неформальним органом відділу була також газета «Київський телеграф», що виходила в 1874—1876 рр. До її редакційного комітету увійшли М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, М. Лисенко, П. Житецький. Газета стала захисником і ревним пропагандистом великої й плідної праці з вивчення духовної та матеріальної культури українського народу, яку розгорнули діячі київської «Української громади» під покровительством відділу.

До роботи у відділі було залучено значні наукові сили. Тільки дійсних членів налічувалося близько 76 осіб, серед них були В. Антонович, М. Драгоманов, В. Лисенко, М. Лисенко, О. Ушинський (брат відомого педагога) та багато інших. Крім того, для відділу самовіддано працювала велика когорта провінційних кореспондентів, які готували матеріали про народний побут, традиції, вірування на місцях.

Крім видавничої справи, відділ здійснив низку заходів. Одним із перших стало проведення одноденного перепису населення Києва (1874 р.). Кількість жителів міста перевищила 220 тис. осіб. Було з'ясовано й національний склад міста: найбільшу національну групу становили українці.

Іншим важливим заходом відділу, що набув міжнародного розголосу, стало проведення в серпні 1874 р. III Археологічного з'їзду, який засвідчив високий науковий рівень археологічних досліджень на українських землях.

Не порушуючи жодних законів і циркулярів, вживаючи тільки російську мову, вчені створили в Наддніпрянщині справжній науковий центр з українознавства й широкий науковий рух за участю вчених, краєзнавців, збирачів старовини тощо.

За роки існування відділу (1873—1876 рр.) було зібрано матеріали та видано сім томів «Праць Південно-Західної експедиції» (по 1200 сторінок кожний), два томи «Записок Південно-Західного відділу І.Р.Г.Т.», три томи праць М. Максимовича. Зусиллями членів відділу було створено етнографічний музей, бібліотеку, архів.

Минуло небагато часу, і активна українознавча праця незадоволювала як поліцію, так і тих представників українства, російської громадськості, що віддано служили владі.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Павло Чубинський (1839—1884) був людиною, яка вдало поєднувала талант поета, організаційний хист і прискіпливість дослідника. Він народився в Борисполі під Києвом. Навчався в 2-й Київській гімназії, потім — на юридичному факультеті Петербурзького університету. Активно працював у недільних школах Санкт-Петербурга, співпрацював із журналом «Основа». Повернувшись після навчання на Батьківщину, П. Чубинський став активним членом київської «Української громади». Його наукова діяльність відзначалася нагородами, у той час як громадсько-політична зазнавала переслідувань. Приводом до цього були його українофільські переконання, а особливо вірш «Ще не вмерла України...», якому згодом судилося стати національним гімном нашої держави. П. Чубинського двічі висилали з Києва. Перебуваючи в заслання в Архангельській губернії, він розгорнув там широку дослідницьку роботу. Авторитет дослідника-етнографа проторував йому шлях на рідні українські землі.

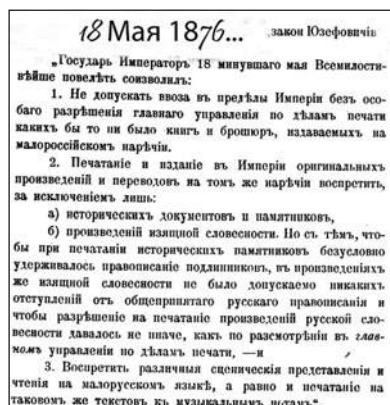
i

Павло Чубинський

Михайло Юзефович

Сторінка Емського указу

ЦІКАВІ ФАКТИ

Емський указ став тяжким ударом і для науки, і для українського руху в цілому. Він був спрямований на те, щоб вилучити українську тематику із серйозних культурних жанрів, загнати українську культуру в глухий кут провінційної відсталості, розгромити організаційні центри українського руху. Українці були єдиним народом Російської імперії, національна мова якого зазнала переслідувань.

З ЕМСЬКИЙ УКАЗ. У січні 1875 р. київський цензор І. Пузиревський отримав від начальника головного управління у справах друку таємний наказ: «З огляду на те, що Головне управління дістало деякі відомості про газету “Київський телеграф”, пропонується вам під час цензурування зазначеної газети ставитися до неї з особливою обачністю та, між іншим, не допускати в ній жодних статей, що проводять українські тенденції». Окрім цього полковник київського корпусу жандармів В. Новицький доповідав: «...Із відкриттям Відділу (Південно-Західного відділу І.Р.Г.Т. — *Авт.*) розрізнені українофіли отримали центр і опору, навколо якої згруппувалися та стали діяти сміливіше, так що протягом року їхній успіх став упадати в око». Після цього почали з'являтися доноси, у яких представників українського руху звинувачували в сепаратизмі. Найбільше зусиль для дискредитації українського руху доклав полтавський поміщик М. Юзефович, колишній член київської «Української громади».

Зрештою тривожні повідомлення занепокоїли царя. За його дорученням було створено спеціальну комісію, на яку покладалося завдання визначити засоби боротьби з українофільською діяльністю. Комісія дійшла висновку, що «допустити окрему літературу на простонародному українському наріччі означало б закласти тривалу основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії».

Члени комісії надавали українському питанню настільки велику увагу, що навіть потурбували царя, коли він перебував на відпочинку в німецькому місті Емс. Комісія підготувала на підпис царю таємний указ, що отримав назву **Емського указу** (від назви міста). 18(30) травня 1876 р. указ набув чинності.

Емський указ у цілому повторював Валуєвський циркуляр, але різко посилив обмеження проти української культури. Указ забороняв: увезення книжок українською мовою; друкування й видання в Росії оригінальних українських творів та перекладів, п'єс для театральних вистав, текстів до нот, крім історичних пам'яток зі збереженням правопису оригіналу; діяльність громад. Указ ліквідував Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства, установив суворий контроль над художніми творами українською мовою, які мали друкуватися російським правописом. Заборонялася діяльність театральних труп із суто українським репертуаром, українська п'єса мала йти наприкінці репертуару, після російських; щоразу вистави повинні були отримувати новий дозвіл. Окремий пункт Емського указу стосувався особисто М. Драгоманова й П. Чубинського, яким було заборонено жити на українських землях.

Чиновникам Міністерства освіти було рекомендовано особливо обережно добирати вчителів для шкіл у південно-західній частині імперії. Перевага мала віддаватися росіянам. Тим же учителям-українцям, які здобули освіту в Київському, Харківському, Одеському навчальних округах, пропонувалося виїжджати на роботу за межі українських земель.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

3 Емського указу (1876 р.)

1) Не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головного управління будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоросійському наріччі.

2) Друкування і видання в імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів та пам'яток і б) творів красномовства, але з тим, щоб при друкуванні історичних пам'яток безумовно дотримуватися правопису оригіналів; у творах же красномовства

не допускати жодних відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красномовства давати тільки після розгляду рукописів у Головному управлінні.

3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоросійському наріччі, а також друкування на ньому текстів до музичних нот.

4) Припинити видання газети «Київський телеграф».

? До чого, на вашу думку, мали призвести встановлені указом заборони стосовно української мови?

Пункти Емського указу були дещо пом'якшені в 1881 р., коли уряд дозволив друкувати українською мовою словники, щоправда, російською абеткою. Питання про україномовні вистави відтоді вирішувала місцева влада. Проте пізніше указ доповнили новими заборонами. У 1892 р. цензорам нагадали про неприпустимість публікацій українських перекладів із російської мови. У 1895 р. спеціальним циркуляром було покладено край виданню українських читанок для дітей. Їх друкування також заборонялося. У цілому Емський указ зберігав чинність до 1905 р.

Емський указ негативно вплинув на український рух, а саме:

- обмежував засоби, за допомогою яких можна було впливати на пробудження національної свідомості українського народу;
- стримував розвиток української культури;
- на деякий час призвів до дезорганізації українського руху в Наддніпрянській Україні, але не до його припинення.

4 СТАРА ГРОМАДА. МОЛОДІ ГРОМАДИ. М. ДРАГОМАНОВ.

Після Емського указу громадівський рух не припинився. Діячі київської «Української громади», заявивши про розпуск організації, продовжили свою діяльність підпільно. У результаті кількість членів громади зменшилася зі 100 до 55 осіб. У нових умовах київські громадівці й далі опікувалися справами культури, підтримуючи «свідомих українців» і допомагаючи їм влаштовуватися на службу.

Видання Емського указу поставило перед провідниками українського руху питання про подальший розвиток. Суто підпільна робота

ЦІКАВІ ФАКТИ

Залучення до громади нових членів відбувалося за рекомендацією щонайменше двох громадівців, після оголошення на двох зібраннях на третьому зібранні таємним голосуванням. Якщо хоч один голос був проти, то кандидата не приймали, оскільки в такому братстві, яким вважалася громада, не могло бути того, щоб хтось «проти когось щось мав». Така система формування громади робила її досить консервативною й вирізняла серед інших громад, що засновувалися молоддю. Від цього й походила її нова назва — **Стара громада**.

Члени Старої київської громади. Друга половина XIX ст.

? Яку інформацію про склад учасників громад можна отримати за ілюстрацією?

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Михайло Драгоманов (1841—1895) належав до молодшого покоління Старої громади. На час приєднання до громадівців він був переконаним демократом. До українського руху він долучився, маючи палке бажання допомогти своєму народу. М. Драгоманов відчував потребу вийти за межі культурно-просвітницької діяльності громадівців і перейти до розв'язання політичних, соціально-економічних і національних проблем. Тому погляди М. Драгоманова привносили в український рух нову ідеологію, хоча вона не одразу набула поширення в колі інтелігенції.

М. Драгоманов мав далекосяжні наміри. Він реально оцінював становище українських земель і порівнював його з розвитком європейських держав. В українському суспільному русі завдяки М. Драгоманову з'явилася нова мета — досягти рівня передових європейських країн. Він вважав, що український демократичний рух має поєднувати соціально-економічні й національні засади. Патріотизм і демократія, на думку М. Драгоманова, випливають із природи українського народу, століттями пригніченого й позбавленого своєї самостійності.

була несумісною з культурницькою діяльністю. Як і на початку 70-х рр. XIX ст., постала проблема знайти легальну трибуну для пропаганди своїх ідей. У межах Російської імперії, де українська мова перебувала під забороною, це було неможливо. Тому громадівці вирішили організувати за кордоном український національний центр, який мав налагодити видання вільної української преси й представити український рух у Європі. Виконати таке завдання громада доручила **Михайлу Драгоманову**, якого за Емським указом було звільнено з Київського університету.

Для українського руху важливими були погляди М. Драгоманова на майбутній державний устрій. Він не виступав за відокремлення від Росії, стояв на федералістських позиціях. Однак при цьому М. Драгоманов виходив із можливості реорганізувати Російську імперію. Він бачив її не централізованою державою, а вільною конфедерацією автономних регіонів. Такі його погляди спиралися на положення, що в українському суспільстві не було сил, які могли б довести справу національного визволення до кінця. Не протиставляючи народи одне одному, М. Драгоманов доводив самотність українців, їхню здатність самостійно вирішувати питання суспільного життя. Сміливою була стаття М. Драгоманова «Пропащий час», у якій він доводив, що під російським правлінням українці більше втратили, ніж набули. Він докоряв тим, хто забув справу українського визволення, марнував надбання власного народу, відмовляючись від мови й культури. Із боєм у серці М. Драгоманов писав, що освічені українці зазвичай працюють для всіх, тільки не для своєї Батьківщини та народу.

Наступ на українську культуру в 1875—1876 рр. змусив М. Драгоманова залишити рідні землі. У Женеві (Швейцарія) він разом з іншими українськими політемігрантами видавав перший український політичний журнал «Громада» (1878—1879, 1880, 1882 рр.). Цей часопис став друкованим органом, де були узагальнені погляди громадівців і висунуто програму українського руху. В основі програми лежали такі принципи, як **демократизм** (запровадження демократичних прав і свобод та відповідних установ, які б їх захищали), **федералізм** (здобуття національно-культурної автономії України у складі федеративної держави), **культурництво** (покращення освітнього рівня народу), **еволюційність** (упровадження нового ладу шляхом поступових реформ), **соціалізм** (запровадження принципу соціальної справедливості). У програмі також зазначалося, що тенденції українського руху збігаються із загальним напрямком загальнолюдського прогресу. Однак такі погляди М. Драгоманова для діячів Старої громади виявилися занадто радикальними. Після взаємних звинувачень вони припинили співробітництво. У 1889 р. М. Драгоманов переїхав до Софії (Болгарія), де займався викладацькою діяльністю в Софійському університеті.

М. Драгоманов мав вплив на українців не лише в Росії, а й у Галичині. Його ідеї підтримувала молодь. Поширенню соціалістичних ідей та створенню гуртків у Галичині та Над-

Михайло Драгоманов

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі статті М. Грушевського «Пам'яті Михайла Драгоманова»

...Чим став Драгоманов в історії українського відродження, він став завдяки сій громадській місії за кордоном, що засудила його на гірке емігрантське життя, — але разом поставила його в спеціально корисні, з деяких поглядів, і разом надзвичайно відповідальні політико-громадські обставини. Визволила його з-під тиску царського режиму, з місцевої буденщини і кружківщини, з-під цензурної езоповщини, призначивши на позицію відповідального представника всього поступального українського життя у культурнім світі... Драгоманов і його гурток витягли українство з манівців провінціалізму і опортунізму (присотування) на ши-

роки шляхи світового культурного руху і змушували орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначнику цих трьох його осередків: київського, львівського і женецького. Місія Драгоманова із цього погляду — епоха в українському житті...

? 1. У чому, на думку автора, полягає значення діяльності М. Драгоманова? 2. Чи погоджуєтеся ви з тим, що діяльність М. Драгоманова є «епохою в українському житті»? Чому?

дніпрянській Україні допомагали друзі М. Драгоманова — М. Зібер і С. Подолинський.

Під впливом ідей М. Драгоманова в Наддніпрянській Україні організовувалися **молоді громади**, у яких гуртувалася переважно студентська молодь. Їх приваблювала ідея поєднання боротьби за національне й соціальне визволення.

5 ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ у 80-х рр. XIX ст. «КИЇВСКА СТАРОВИНА». 80-ті рр. XIX ст. увійшли в історію національного відродження в Наддніпрянщині як «мертві роки». Серед більшості членів Старої громади поширилася думка, що будь-які спроби політизації українського руху можуть викликати нову хвилю переслідувань, а отже, повне його придушення. Старі громадівці вважали за потрібне сконцентрувати свою діяльність лише на ниві культурництва, вести «поважне життя осередків українства в Російській імперії», продовжувати формувати національну самосвідомість народу не через нелегальну пропаганду, а за допомогою законної культурно-освітньої діяльності. Така позиція суперечила гаслам, що проголошувалися М. Драгомановим у журналі «Громада». Як уже згадувалося, це спричинило різку полеміку між М. Драгомановим і лідерами Старої громади. Спільної мови так і не було знайдено. Стара громада в 1886 р. відмовила в подальшому фінансуванні діяльності М. Драгоманова за кордоном.

В умовах заборони українського слова вихід громадівці вбачали у виданні альманахів. Зміст їх був здебільшого художньо-літературний, інколи з'являлися матеріали бібліографічного, іноді — етнографічного характеру. Перший альманах під назвою «Луна» з'явився в 1881 р. У 1883 р. в Києві вийшов альманах «Рада», у 1885 р. в Одесі — український збірник під назвою «Нива». Наступного року в Херсоні була надрукована збірка «Степ» тощо. Проте альманахи не могли замінити періодичні видання. Зрештою завдяки зусиллям Старої громади та фінансовій підтримці підприємця-мецената В. Смиренка стало можливим видання російськомовного журналу на історичну тематику «Київська старовина». Його перший номер з'явився

Обкладинка часопису «Громада»

Агатангел Кримський

Титульна сторінка часопису
«Київська старовина»

- ?** Чим «Київська старовина» відрізнялася від часописів «Основа» та «Громада» за своїм змістом і характером діяльності?

в січні 1882 р. За час існування журналу (до 1907 р.) вийшло друком 97 номерів. Це були праці й матеріали з історії та археології України, етнографії, мовознавства, літературні твори, листування визначних людей, спогади, бібліографії тощо. У журналі співпрацювали В. Антонович, П. Житецький, О. Лазаревський, М. Костомаров, Д. Багалій, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, О. Яворницький, А. Кримський, О. Потебня, Т. Рильський, О. Русов, С. Русова, І. Франко та багато інших.

Однак орієнтацію саме на культурницький аспект діяльності сприймали не всі. Молодь здебільшого «йшла в революцію», віддавала свої сили боротьбі політичній, не тільки залишаючи без уваги національні інтереси свого народу, а й із презирством ставлячись до тих «вузьких культурників», що присвячували себе «малим ділам» замість боротьби за «великий схід революційного сонця».

Попри таке становище в українському русі, не можна було заперечувати існування українського національного життя: розвивалися українська наука, музика, особливо театральне мистецтво, література. Хоча молодь загалом приєднувалася до загальноросійського революційного руху, українське культурництво теж знаходило серед неї своїх прибічників.

Важливим наслідком періоду 80-х рр. XIX ст. для українського руху було те, що його провідники усвідомили: цей рух потребує щоденної наполегливої праці, що не дозволить йому зійти нанівець. Вони вирішили зосередитися на Галичині, де були більш сприятливі умови для розвитку українського руху, але не припинили діяльність і в Наддніпрянській Україні. Галичина перетворювалася на «український П'ємонт».

6 **СТУДЕНТСЬКИЙ ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ у 90-х рр. XIX ст.** Протягом 90-х рр. XIX ст. відбулося піднесення молоді, яка організовувалася в гуртки та більші товариства з єдиною метою: зробити щось корисне для свого народу. На відміну від старших діячів, молодь не влаштовувала аполітична діяльність. Із 1896 р. в Києві існувала таємна громада «Молода Україна» з кількістю учасників понад 100 осіб, що сповідува-

Святування з нагоди 15-річчя журналу «Київська старовина»

«Братство тарасівців» у Харкові

- ?** Яку інформацію про названі організації та склад їх учасників можна отримати за ілюстраціями?

ла ідеї і соціалізму, і національної самостійності українців. За даними поліції, таких громад було 22, причому найважливіші з них — у Києві, Чернігові, Лубнах та Одесі. Входили до них переважно студенти.

Члени громад усвідомлювали, що до спільної мети треба йти разом. Виходячи із цього, провідники українського студентства в 1898 р. скликали перший з'їзд студентських громад, який відбувався нелегально. На з'їзді було прийнято резолюції, у яких, зокрема, проголошувалося: «Ми, українська молодь, прагнучи політичної самоуправи, у якій досягаються ідеали волі, рівності, братерства, домагаємося рівності всіх перед законом... свободи совісті і рівності всіх віроісповідань, просвіти на рідній мові, введення обов'язкової безплатної науки. У політичній ділянці студенти домагаються конституційної свободи з політичною автономією, свободи слова, друку і зборів». Також висувалися вимоги обов'язкового вивчення студентами української культурної та політичної спадщини, поширення просвіти в народі, проведення соціально-економічних реформ.

Через рік українські студенти провели другий з'їзд, на якому заснували свою Центральну спілку. Основні принципи діяльності спілки були такими:

- ▶ зупинити згубну для української нації русифікацію студентської молоді в Наддніпрянщині та повернути всіх студентів-українців до служіння інтересам свого народу;
- ▶ довести до відома як народної маси, так і інтелігенції, що поганий соціально-економічний і культурний стан українського народу залежить від його національно-політичного гноблення як безпосереднього наслідку російського панування.

Програми студентських з'їздів відображали ентузіазм, ідеалізм молоді в поєднанні з відданістю національним ідеалам.

7 «БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ». Найбільш радикально налаштованою серед студентських громад було «Братство тарасівців», що існувало в 1891—1898 рр. Йому судилося започаткувати період політизації та націоналістичну течію в українському русі в Наддніпрянщині.

На початку 90-х рр. XIX ст. в Києві утворився студентський гурток, до якого входили **М. Міхновський, В. Шемет, А. Кучинський** та інші.

Гурток підтримував тісні зв'язки з провідними діячами українського руху. Ще в 1891 р. під час перепису рухомого майна в Полтавській губернії відомий українофіл **О. Русов** залучив до цієї роботи багатьох студентів. До складу гуртка увійшли **І. Липа, Б. Грінченко, М. Байздренко, М. Базькевич, В. Боровик**. Улітку 1891 р. вони, склавши на могилі Т. Шевченка клятву вірності ідеї визволення України, заснували таємне товариство, члени якого згодом стали називати себе «Братством тарасівців». Воно поділялось на «п'ятірки», які в середині 90-х рр. XIX ст. діяли в Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові та деяких інших містах.

Микола Міхновський

Іван Липа

- ?** Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображених діячів в українських рух.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із програмових вимог «Братства тарасівців»

Ми, свідомі українці, рішуче й назавжди пориваємо зв'язок з українофілами. Ми, свідомі українці, оддаємо всі наші сили на творення української культури, на національно-політичне визволення поневоленого українського народу. Ми вживаємо тільки українську мову. Ми працюємо тільки для українського народу. Ми мусимо агітувати за наші думки, втілюючи їх у життя, між іншим, і тим, що кожен мав на протязі року навчити

грамоти по-українському не менше двох членів для нашої організації.

- ? 1. Як ви вважаєте, чому тарасівці у своїй програмі заявляли про розрив з українофілами? 2. Яку основну мету своєї діяльності вони проголошували? 3. У чому полягає неконкретність вимог тарасівців?

i

Першим публічним виступом братства стало читання промови «Декларація віри молодих українців» на шевченківських роковинах у березні 1893 р. в Харківському університеті. Того ж року вона була надрукована у львівській газеті «Правда». У ній проголошувалися такі принципи:

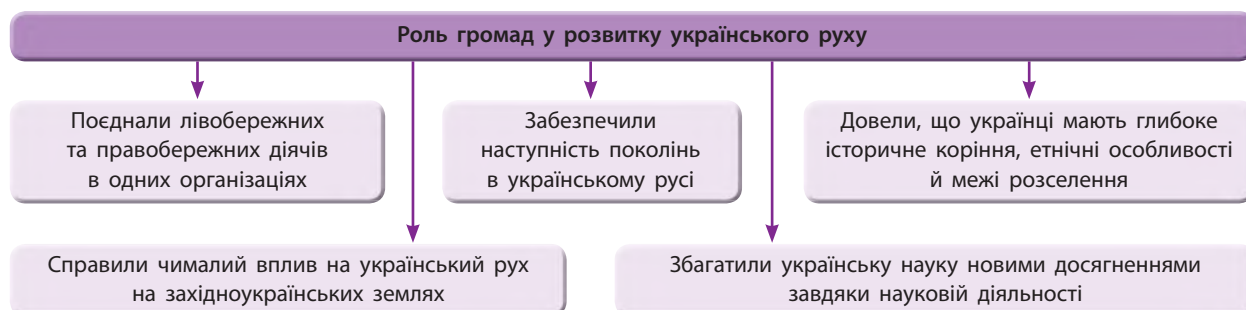
- ▶ українці є окрема нація;
- ▶ як і кожна нація, українці потребують національної волі для праці й розвитку;
- ▶ повна автономія України (на той час на це гасло не наважувався ніхто);
- ▶ єдність українського народу (це гасло стало зародком майбутньої концепції соборності Української держави);
- ▶ негативне ставлення до українофільства (культуриництва), але при цьому визнання його користі для національного руху;
- ▶ необхідність існування українських шкіл;
- ▶ вживання української мови тощо.

На тлі загального занепаду українського громадсько-політичного руху після Емського указу ідеї, висловлені в промові, виглядали справжнім національним радикалізмом.

Ідеї братства знайшли своїх прихильників, але поширення не набули через різко негативне ставлення до нього представників інших течій українського руху, цілковите ігнорування соціально-економічних питань тощо.

Члени братства проводили в основному організаційно-виштовну роботу, спрямовану на формування національної самосвідомості.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ

У 1893 р. в Києві відбувся організаційний з'їзд братства. Проте «Братство тарасівців» не мало конкретної програми дій, а іноді просто дублювало старе культурництво у своєрідних формах (наприклад демонстративне носіння національного одягу), тому поступово стало занепадати, а наприкінці 90-х рр. XIX ст. фактично розпалося. Цьому сприяли й поліцейські переслідування членів організації.

8 ЗАГАЛЬНОУКРАЇНЬСЬКА БЕЗПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ (ЗУБО).

Починаючи з 90-х рр. XIX ст. під тиском радикально налаштованих діячів і студентської молоді відбувалося своєрідне організаційне оформлення культурництва, діяльність якого була спрямована на закладення основ майбутньої політичної організації.

Першим кроком на цьому шляху стало створення зусиллями В. Антоновича та О. Кониського в 1898 р. на з'їзді громад Наддніпрянщини в Києві **Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО)**. Восени 1898 р. вона об'єднувала вже 22 громади в різних містах України. До організації входило 438 членів. Вона мала великі матеріальні можливості. Так, річний членський внесок становив 25 карбованців. Крім того, значну фінансову підтримку ЗУБО надавав підприємець-меценат В. Симиренко.

Керівництво організацією здійснювала рада, яку в різні роки очолювали композитор М. Лисенко, історик В. Антонович. Рада збиралася щочетверга на квартирі одного зі своїх членів для обговорення поточних справ. Загальні збори членів громад відбувалися один раз на рік. Неодмінним головуючим на всіх з'їздах був земський діяч адвокат **Ілля Шраг**, який користувався великою популярністю серед української інтелігенції.

При раді діяв видавничий гурток, на основі якого утворилося українське видавництво «Вік».

Загальноукраїнська безпартійна організація об'єднувала значну частину української інтелігенції, безпосередньо пов'язаної з народними масами. Однією зі сфер її діяльності було працевлаштування в земствах національно свідомих інтелігентів та поширення в Наддніпрянську Україну забороненої літератури. Діяльність організації розгорталася здебільшого під прикриттям якихось офіційних державних або напівдержавних установ, завдяки чому вона уникала особливих ускладнень у відносинах із поліцією.

Отже, на перший погляд Загальноукраїнська безпартійна організація опікувалася тими самими культурницькими справами, що і її попередники. Однак це культурництво було вже не гуртківським, замкненим у собі, а орієнтувалося на інтелігенцію, особливо сільську, тісно пов'язану з народом. Крім того, було створено необхідні умови для формування партійної організації: діяльність розкиданих по українських землях та ізольованих громад почали об'єднувати й координувати з одного центру. Культурницький етап національно-визвольної боротьби почав переходити до політичного етапу.

Співробітники видавництва «Вік». Кінець XIX ст.

Ілля Шраг

? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображеного діяча в український рух.

ВИСНОВКИ

- Незважаючи на урядові заборони, український рух продовжував свій розвиток. У 80—90-ті рр. XIX ст. він вступив у новий етап.
- Культурницька робота в межах громад уже не задовольняла молоде покоління українських діячів. Одні представники громадського руху намагалися привнести

поширені на той час у Європі ідеї соціалізму (М. Драгоманов і молоді громади), інші виступили з націоналістичними гаслами («Братство тарасівців»).

- Загальним підсумком розвитку цього етапу українського руху в Наддніпрянщині став перехід до політичного етапу національно-визвольної боротьби.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Яка освітня установа завдяки діяльності громадівців стала найкращим навчальним закладом тогочасного Києва? **2.** Коли було відкрито Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства? Хто його очолював? **3.** Якими були основні положення Емського указу? **4.** Яку назву мав журнал, що видавався в Женеві М. Драгомановим? **5.** Коли утворилося «Братство тарасівців»? **6.** Хто очолював Загальноукраїнську безпартійну організацію?

 7. Чим діяльність громадівців наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. XIX ст. відрізнялася від попереднього періоду? **8.** Яку роль у тогочасному українському русі відіграла діяльність Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства? **9.** Як був прийнятий і який мав вплив на український рух Емський указ? **10.** Охарактеризуйте роль в українському русі Старої громади і молодих громад. **11.** Якими були особливості й здобутки громадівського руху у 80-х рр. XIX ст.? **12.** Як розгортався й чим від-

різнявся від попередників студентський громадівський рух 90-х рр. XIX ст.? **13.** Як утворилося «Братство тарасівців»? Чому з ним пов'язують початок політизації й виникнення націоналістичної течії в українському русі? **14.** Яку роль в українському русі відіграла Загальноукраїнська безпартійна організація?

 15. Завершіть складання таблиці «Громадівський рух у Наддніпрянській Україні», розпочате за попереднім параграфом (с. 133). **16.** Проведіть дискусію за проблемою «Якими були здобутки українського руху в Наддніпрянщині наприкінці 60-х — у 90-х рр. XIX ст.?».

 17. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про життя і діяльність П. Чубинського, М. Драгоманова або Б. Грінченка (за вибором). **18.** М. Костомаров у 1861 р. назвав ідею місцевої політичної незалежності Наддніпрянщини «донкіхотською мрією». Що було зроблено в розглянутий період українського руху, щоб ця ідея набула реальних рис?

§ 23. Національне відродження кримських татар. Соціал-демократичний та земський рухи

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості кримськотатарського національного відродження; аналізувати виникнення й початок робітничого та соціал-демократичного рухів; характеризувати земський рух.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як і коли було ліквідовано Кримське ханство? **2.** Якими були особливості робітничого руху в тогочасній Європі? **3.** У чому полягала ідеологічна концепція соціалізму? **4.** Поясніть сутність марксистського вчення. **5.** Що таке земства? Якими були їхні повноваження?

1 РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР. І. ГАСПРИНСЬКИЙ. Процес становлення кримськотатарського національно-визвольного руху розпочався у 80-х рр. XIX ст. Його основні ідеї сформувалися в Туреччині й пов'язані з виникненням руху молодотурків, які боролися проти султанської монархії в країні і всього того, що перешкоджало розвитку турецького народу. У Стамбулі, що був тогочасним центром освіти, татарська інтелігенція під впливом молодотурків стала розвивати свій рух. Молодотатари, як їх називали, відіграли помітну роль у подальшому розгортанні кримськотатарської національно-визвольної боротьби. Вони вважали за необхідне відмовитися від традиційного для татарського суспільства **клерикалізму**, боротися за підняття рівня освіченості народу, за зміни у традиційній соціальній структурі й статусі жінок. В економічній сфері вони виступали за визволення селянської праці від будь-якого гноблення.

Клерикалізм — політичний напрямок, прибічники якого виступають за панування церкви та духовенства в суспільно-політичному та духовному житті країни.

У національному питанні молоді татарські націоналісти були прихильниками захисту національної самосвідомості свого народу й кримськотатарської самостійності. Найбільш яскравим представником молодотатарських ідей у цей період став **Ісмаїл Гаспринський** (1851—1914). Його погляди, хоча й були досить утопічними, знаходили підтримку в кримськотатарському середовищі. Самого І. Гаспринського татари поважали як захисника скривджених і прибічника рівноправ'я татар.

Із 1883 р. І. Гаспринський почав видавати першу національну газету «Терджиман» кримськотатарською й російською мовами. Тривалий час вона була єдиним тюркомовним періодичним виданням у Російській імперії.

З ім'ям І. Гаспринського пов'язано виникнення **джадидизму** — просвітянського руху народів ісламського Сходу. У його основі був новий звуковий спосіб навчання грамоти, коли окремі літери відповідали конкретні звуки. Він розробив «нові методи навчання», завдяки яким навчання кримськотатарських дітей було надано більш світського характеру. Для своїх новометодних шкіл він написав і видав власну серію навчальних посібників, найвідомішим серед яких став «Учитель дітей» у чотирьох випусках. Учителі цих шкіл під керівництвом І. Гаспринського поширювали його ідеї у кримськотатарському середовищі, сприяли оновленню повсякденного побуту й усього духовного життя народу.

За своїм світоглядом І. Гаспринський був лібералом, виступав за дружбу слов'янських і кримськотатарських народів, релігійну терпимість та співпрацю християн і мусульман, категорично відкидав соціалістичні ідеї та методи боротьби.

На честь І. Гаспринського встановлені пам'ятники в Сімферополі та Бахчисараї, його ім'ям названі кримськотатарська бібліотека в Сімферополі, вулиці та школи. У Бахчисараї існує музей І. Гаспринського.

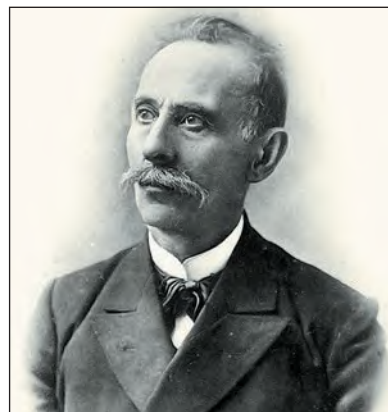
2 ЗАРОДЖЕННЯ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО ТА РОБІТНИЧОГО РУХІВ. Друга половина XIX ст. стала періодом поширення в Європі соціал-демократичного і робітничого рухів. Це пояснюється тим, що промислова революція та індустріалізація сприяли формуванню нового прошарку суспільства — промислових робітників за специфічними рисами та інтересами. Не маючи власності, вони могли покладатися лише на свою працю. Таке становище робило працівника, з одного боку, незахищеним перед життєвими негараздами (економічними кризами, хворобами, сваволею власника підприємства тощо), а з іншого — сприйнятливим до всіляких революційних учень, що обіцяли «світле майбутнє».

Одним із таких революційних вчень, найбільш поширеним у другій половині XIX — на початку XX ст., як ви знаєте зі всесвітньої історії, став **марксизм**. Він пов'язував соціалістичний переустрій суспільства саме з промисловими робітниками, або **пролетаріатом**.

Марксистське вчення як у Російській імперії взагалі, так і на території українських земель зокрема, знайшло багато

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Ісмаїл Гаспринський усе своє життя докладав чимало зусиль, спрямованих на захист прав кримських татар, їх виживання як народу та національне відродження. У 1875 р., після повернення до Криму з Туреччини, його було обрано депутатом міської думи, а пізніше — міським головою Бахчисарая. Саме завдяки його зусиллям було втричі збільшено бюджет міста, розпочато суттєві перетворення в міському господарстві й збільшено представництво бахчисарайських татар в органах місцевого самоврядування.

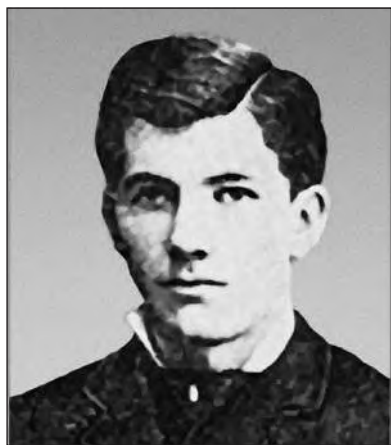
Ісмаїл Гаспринський

Пам'ятник І. Гаспринському в Бахчисараї. Сучасний вигляд

Микола Зібер

Сергій Подолинський

Софія Богомолець, одна з очільниць «Південноросійського союзу робітників»

прихильників. Проте слід зауважити, що в Європі марксизм виник із робітничого руху, тоді як у Російській імперії його носієм стала **інтелігенція**, що поспішила з «новими ідеями» в робітничі середовища.

Інтелігенція — суспільна група, що складається з осіб, для яких розумова праця є професією (лікарі, педагоги, інженери, вчені тощо).

Пролетаріат (від латин. — незаможний громадянин) — суспільна верства найманих робітників, позбавлених засобів виробництва, джерелом існування яких є продаж своєї робочої сили власникам засобів виробництва.

Першими пропагандистами нового вчення на українських землях ще на початку 70-х рр. XIX ст. стали **Микола Зібер** і **Сергій Подолинський**. Спочатку з основами свого вчення М. Зібер ознайомив студентів і колег у Києві в 1871 р. Головну увагу він зосереджував лише на економічному змісті вчення, пропускаючи його революційний бік. Інший поширювач марксизму С. Подолинський у 70-х рр. XIX ст. також брав участь у громадському русі. Він організував у Відні видавництво популярної соціалістичної літератури, у Женеві разом із М. Драгомановим і М. Павликом започаткував видання журналу «Громада», а також надрукував власні брошури соціально-економічного змісту. С. Подолинський розробив оригінальну теорію «громадського соціалізму» (федерація вільних громадян), що ґрунтувалася на національних традиціях українського народу.

Перша постійно діюча марксистська група на українських землях під назвою «Російська група соціал-демократів» виникла в 1893 р. в Києві. Її організатором був Юрій Мельников — росіянин, що заснував ремісничу школу, яка була засобом розповсюдження марксистських ідей. Марксистські групи також з'явилися у Харкові, Одесі та Катеринославі. Серед цих перших марксистів було мало українців. Це пояснювалося тим, що в середовищі робітництва на українських землях переважали росіяни, євреї тощо. Нелегальні гуртки намагалися поширити марксистське вчення та встановити зв'язки з робітничим рухом.

Якісно новий крок соціалістичний (соціал-демократичний) рух зробив наприкінці 90-х рр. XIX ст. після появи в Петербурзі під керівництвом **Володимира Ульянова (Леніна)** «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Подібні групи виникли в Києві, Катеринославі, Миколаєві та інших містах. Згодом ці гуртки об'єдналися в **Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП)**. У 1898 р. в Мінську (Білорусія) відбувся перший з'їзд партії. Із дев'яти його делегатів четверо (Н. Вигдорчик, Б. Ейдельман, К. Петрусевич, П. Тучапський) були представниками українських соціал-демократичних гуртків. Створена на з'їзді партія стала першою загальноросійською партією, що діяла й на українських землях.

Робітничий рух у Наддніпрянщині розпочався наприкінці 60-х рр. XIX ст. Спершу він мав стихійний, неорганізований характер. Виступи робітників відбувалися через погіршення умов праці, зменшення заробітної плати. Формами боротьби робітників були колективна відмова від роботи, знищення машин та обладнання, страйки тощо.

Із середини 70-х рр. XIX ст. робітничий рух почав набувати організованих форм. Першою робітничою організацією став «**Південноросійський союз робітників**», який виник у 1875 р. в Одесі на чолі з **Євгеном Заславським**. Об'єднавши близько 250 робітників, він розгорнув революційну пропаганду, поширював нелегальну літературу, керував страйками на заводах Одеси. Через дев'ять місяців після заснування організацію було викрито, а її керівників засуджено.

З **ЗЕМСЬКИЙ РУХ.** Земства, що були виборними всестановими органами місцевого самоврядування, уже своїм існуванням були опозиційними до централізованої державної системи Російської імперії. Незважаючи на те що в земствах більшість становили поміщики (близько 75 %), в умовах загальнореформаторських настроїв, що панували в імперії в 60—70-х рр. XIX ст., вони стали носіями ідей подальшої лібералізації Росії й запровадження конституції.

За своїм характером земський рух був ліберальним. В основу ліберального шляху суспільного розвитку була покладена ідея побудови економічного життя суспільства на засадах вільного ринку та конкуренції. Держава мала стати правовою, захищати демократичні права людини й мінімально втручатися в економічну сферу. Ідеальною формою правління ліберали вважали конституційну монархію. Не визнаючи революційних форм і методів боротьби, в основу своєї діяльності вони поклали пошук компромісу з правлячими колами.

Перші пореформені роки (кінець 60-х — початок 70-х рр. XIX ст.) стали для земського руху часом організаційного становлення, визначення головної мети та завдань. Основну діяльність було спрямовано на покращення соціально-економічного становища селянства, підняття його освітнього рівня.

На другому етапі діяльності (кінець 70-х — початок 80-х рр. XIX ст.) земства стали центрами ліберальної опозиції. Відбувався активний процес об'єднання зусиль земств із метою домогтися проведення конституційних реформ у Російській імперії.

В умовах здійснення Олександром III політики контрреформ опозиційна діяльність земств почала занепадати, а з прийняттям 12 червня 1890 р. закону про обмеження представництва недворянських станів у земствах вона майже припинилася. Проте на початку XX ст. земства знову стали одним із центрів опозиції самодержавству.

Українські земські організації належали до найбільш впливових і найрадикальніших на перших двох етапах земського руху. Активну діяльність земства розгорнули в Чернігівській, Харківській, Полтавській губерніях. Вони об'єднували різні сили. Серед земських діячів вирізнялися: на Полтавщині — **Ф. Лизогуб** (майбутній прем'єр-міністр Української Держави П. Скоропадського в 1918 р.), **В. Лесевич**, **М. Стороженко**, **В. Науменко**, **В. Леонтович**, **Б. Мартос**, **М. Туган-Барановський**; на Чернігівщині — **О. Русов**, **О. Ліндфорс**, **І. Шраг**, **А. Свєчин**, **граф Г. Милорадович**, **М. Василенко**, **О. Лазаревський**, **Б. Грінченко**, **М. Коцюбинський** та інші.

Федір Лизогуб

Михайло Туган-Барановський

? Що вам відомо про зображених діячів?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Позиція діяча земського руху з Чернігівщини І. Петрункевича в українському питанні

Україна — моя Батьківщина, там проминула майже половина мого життя... з Україною я пов'язаний не тільки холодними ідеями права та державної єдності Росії, а й почуттями, що вкорінені в крові, у спогадах і враженнях природи, у звуках народної мови, у всьому, що накладає незабутню печатку на людину й позначає її національне походження. Але всі ці місцеві впливи не затуляють у мені всієї Батьківщини, і єдність Росії для мене не тільки державна ідея або співжиття двох національностей, а живе й неподільне ціле, що

має своє дивовижне художнє та безперечне відображення в таких обдарованих людях, як Гоголь і Короленко, у яких українське й російське, як окреме й загальне, відобразилося з надзвичайною ясністю. Спробуйте відділити в них українське від російського: не виjde ні того, ні іншого, живе буде перетворене на мерве.

❓ 1. Якою була позиція автора в українському питанні? 2. Дайте власну оцінку наведеним поглядам.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Незважаючи на обмеження уряду, окремі земства намагалися виробити загальні заходи щодо покращення незадовільного матеріального становища селянства. Так, наприклад, гласні чернігівського губерньського земства І. Петрункевич та О. Карпінський протягом 1869—1875 рр. своїми запитами, зверненнями, скаргами порушували питання про постійне голодування селян Мглинського і Суразького повітів. Вони пропонували переоцінити їхні землі, знизити викупні платежі, організувати ощадно-позичкові каси, артілі та переселити в інші повіти найбідніших селян.

Михайло Лоріс-Меліков

Земства відповідально поставилися до справи розвитку господарства, медичного обслуговування, народної освіти, ветеринарної служби, зв'язку, страхування, статистики тощо. Уже перші заходи земств виявили їхнє незнання ситуації, а з іншого боку, — з'ясували жахливу картину становища переважної частини населення. У більшості випадків дії земств, не передбачені законодавством, розцінювалися урядом як бунтівні й не дозволялися. Протягом 1866—1868 рр. земства були поставлені під суворий контроль губернаторів, їм заборонялося налагоджувати між собою зв'язки й виносити рішення з приводу урядових постанов. У такий спосіб царський уряд намагався не допустити перетворення земств на осередки опозиції.

Найбільш активно земський рух діяв наприкінці 70-х рр. XIX ст., коли набув певного політичного забарвлення. У той період провідні діячі земського руху намагалися об'єднати всі сили, що виступали за конституційну перебудову Російської імперії. Прагнення згуртування сил проявилось в земських нарадах і з'їздах, що відбувалися у 1878—1879 рр.

На початку 1878 р. земці порозумілися з учасниками українського руху й вирішили скликати з'їзд у Харкові під приводом 100-річного ювілею від дня народження Г. Квітки-Основ'яненка. Нарада в Харкові започаткувала земську політичну організацію. Було ухвалено домагатися об'єднання всіх сил у боротьбі за введення в Росії конституції.

Пожвавленню діяльності земської опозиції сприяло звернення царя до громадськості із закликом допомогти уряду в боротьбі проти «крамоли» і «зла». Як компенсацію за допомогу земські діячі бажали створення представницького органу, упровадження конституції та проголошення демократичних свобод. У грудні 1878 р. в Києві відбулася нарада представників чернігівського земства, народників, українських діячів та польських організацій. На нараді земці запропонували всім силам, що борються за конституційні зміни в Російській імперії, об'єднатися, а народникам — відмовитися від терористичних методів боротьби. Нарада закінчилася безрезультатно.

Проте боротьба земств за конституційні реформи мала певні успіхи. 12 лютого 1880 р. було створено верховну розпорядчу

комісію на чолі з міністром внутрішніх справ М. Лоріс-Меліковим, яка мала підготувати проект майбутніх конституційних реформ. Це надихнуло земський рух. Земці на своїх зібраннях і з'їздах розробляли й схвалювали різні проекти реформ і надсилали їх до комісії або царю. Вони пропонували впровадження широкого самоврядування, створення представницького законодавчого органу — Державної думи. Проте після вбивства царя всі ці пропозиції залишилися нереалізованими. Діячі земського руху зазнали переслідувань. Спроби організувати широку пропаганду своїх ідей через видання журналу «Вільне слово» також не мали успіху. Фактично до початку революції 1905—1907 рр. земський рух активної ролі в суспільному житті більше не відігравав.

ВИСНОВКИ

- Початок національного відродження кримських татар став свідченням переходу їхньої боротьби за свої права як народу на новий якісний рівень.
- Виникнення значної кількості промислових робітників, пов'язане із завершенням промислової революції, зробило можливою появу нового суспільного явища — робітничого руху зі своїми специфічними потребами й вимо-

гами. Соціал-демократичний рух став силою, що намагалася відобразити прагнення робітничого руху й запропонувати йому мету боротьби.

- Земський рух у той час став єдиною можливою ліберальною опозиційною силою, спрямованою на оновлення дійсності Російської імперії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Коли розпочалося кримськотатарське національне відродження? 2. За що виступали молодотатари? 3. Що таке джадидизм? 4. Кого називають інтелігенцією? 5. Де й коли виникла перша робітнича організація в Наддніпрянщині? Яку вона мала назву? 6. Із якою подією пов'язують початок політичної організації земців у Наддніпрянщині?

 7. Як розгорталася національне відродження кримських татар? Яку роль у ньому відіграв І. Гаспринський? 8. Визначте особливості й прояви розгортання соціал-демократичного та робітничого рухів на землях

Наддніпрянщини. 9. Яку роль у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини відігравав земський рух?

 10. Складіть розгорнутий план за пунктом параграфа «Земський рух». 11. Проведіть дискусію за темою «Місце і роль робітничого, соціал-демократичного й земського рухів у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини цієї доби».

 12. Чи зазнало змін суспільно-політичне життя Наддніпрянської України з появою кримськотатарського національного руху? Обґрунтуйте свою точку зору.

Практичне заняття. Культурницький етап національного відродження на українських землях у складі Російської імперії: суспільні виклики

МЕТА: визначити суспільні виклики впродовж культурницького етапу українського національного відродження в Наддніпрянщині та шляхи їх подолання.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ: повторити матеріал § 21—22 та 23 підручника; скласти повідомлення за темою «Культурницький етап національного відродження на українських землях у складі Російської імперії: суспільні виклики» або есе «У чому я вбачаю здобутки і втрати культурницького етапу українського національного відродження в Наддніпрянщині».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке національне відродження? 2. На які три стадії (етапи) поділяють національне відродження слов'янських народів? 3. Як відбувався фольклорно-етнографічний етап українського національного відродження в Наддніпрянській Україні?

ХІД РОБОТИ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених вами повідомлень або есе та обговоріть результати, які ви отримали під час роботи над ними.
2. Представте класу спільні висновки, які зробила кожна група.
3. Презентуйте найкращі повідомлення та есе класу.
4. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

Узагальнення знань за розділом IV

1. Складіть перелік подій, що відбувалися на українських землях у складі Російської імперії в другій половині XIX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть імена видатних історичних діячів Наддніпрянщини цього періоду. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України?
3. Поясніть значення понять і термінів: українське питання, Східна (Кримська) війна, модернізація, реформа, громада (община), цензура, монополія, синдикат, соціальна структура, земства, індустріалізація, народники, інтелігенція, тероризм, громадський рух, хлопомани, українофільство.
4. Виконайте завдання за історичною картою:
 - 1) прослідкуйте, як змінювалася географія розміщення основних промислових центрів Наддніпрянщини;
 - 2) визначте регіони, що мали відмінності в проведенні аграрних перетворень за селянською реформою 1861 р.;
 - 3) складіть опис процесів модернізації в різних регіонах Наддніпрянщини;
 - 4) покажіть регіони Російської імперії, куди відбувалося переселення селян із Наддніпрянської України;
 - 5) покажіть населені пункти, пов'язані з українським національним рухом у Наддніпрянщині цієї доби та поясніть їхню роль у ньому;
- 6) покажіть населені пункти й території, пов'язані з розгортанням селянських, робітничих, народницьких і соціал-демократичних рухів.
5. У якому напрямку розвивалися процеси модернізації в Наддніпрянщині цього періоду? Чому?
6. Доведіть закономірність процесів модернізації для розвитку тогочасної Наддніпрянщини.
7. Який вплив мали процеси модернізації на тогочасне українське суспільство? Чи можна їх однозначно характеризувати як позитивні? Чому?
8. Обговоріть у малих групах і представте висновки класу:
 - 1) особливості соціально-економічних зрушень на українських землях у пореформений період;
 - 2) роль і місце українських земель у господарському житті Російської імперії цього періоду;
 - 3) роль і місце діяльності громадівців в українському національному русі.
9. Порівняйте процеси модернізації на українських землях з аналогічними процесами в європейських державах.

Розділ V ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ в другій половині XIX ст.

§ 24—25. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.

1 НАСЕЛЕННЯ ТА УМОВИ ЖИТТЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у другій половині XIX ст. Протягом другої половини XIX ст. кількість населення західноукраїнських земель зростає. За даними австрійських та угорських державних переписів 1857 і 1900 рр., на західноукраїнських землях проживало відповідно 2,6 і 3,8 млн українців. Натомість питома вага українців серед населення західноукраїнських земель зменшилася. Причинами цього були: збільшення української трудової еміграції до Америки, переселення на ці землі поляків, угорців, німців, євреїв та інших народів. Зростання кількості населення все більше загострювало місцеві соціально-економічні проблеми. Посилювалася проблема аграрного перенаселення. У Галичині густота населення в сільській місцевості протягом цього часу збільшилася із 32 до 102 осіб на 1 км². Рівень життя західних українців був у 10 разів гіршим за загальний рівень життя решти населення цих земель.

На кінець XIX ст. 95 % населення працювало на землі, а близько 1 % — на промислових підприємствах. Західноукраїнська інтелігенція, у тому числі місцеве духовенство, була нечисленною. Так, у Східній Галичині вона складала близько 0,5 % від загальної кількості українського населення. Для порівняння: поляки становили 22 % жителів Східної Галичини, а польська інтелігенція — понад 3 % загальної кількості населення.

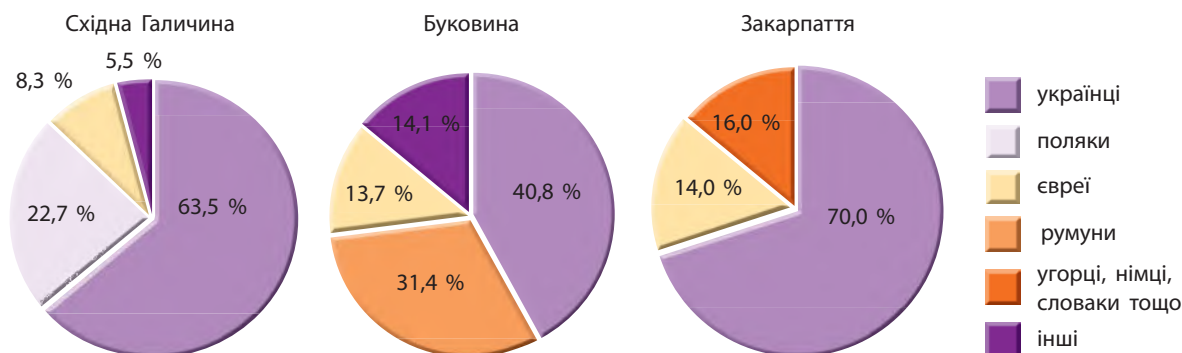
2 ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ ТА ЗАКАРПАТТЯ. Революційні події 1848—1849 рр. були важливим етапом у розвитку європейських країн. Незважаючи на те що революція завершилася поразкою, вона прискорила процеси подальшого становлення індустріального суспільства. У європейських країнах зникли залишки кріпосництва, новий імпульс отримав розвиток ринкових відносин.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.; характеризувати зміни, що відбулися в соціально-економічному розвитку Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття; розповідати про розвиток промисловості й сільського господарства, початок масової трудової еміграції населення краю, розвиток кооперативного руху.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким було становище українців під владою Габсбургів? **2.** Як вплинули на розвиток західноукраїнських земель реформи Марії Терезії та Йосифа II? **3.** Що було характерним для розвитку соціально-економічних відносин на західноукраїнських землях протягом першої половини XIX ст.?

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ наприкінці XIX ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 60-х рр. XIX ст. на західноукраїнських землях розгорнулося залізничне будівництво. Першу залізницю було збудовано в 1861 р. із Перемишля до Львова. У 1866 р. залізниця з'єднала Львів і Чернівці. Протягом 80-х рр. XIX ст. через гори було прокладено залізницю між Будапештом і Львовом. Згодом Львів отримав залізничну колію до українських земель Російської імперії. Наприкінці XIX ст. протяжність залізниць у регіоні становила майже 4 тис. кілометрів. Масове залізничне будівництво не сприяло економічному піднесенню регіону, навпаки, воно призвело до розорення традиційного господарства в краї. Дешеві товари з більш розвинених регіонів імперії витіснили місцевого виробника. Західноукраїнські землі остаточно стали сировинним придатком промисловості Австрії та Чехії.

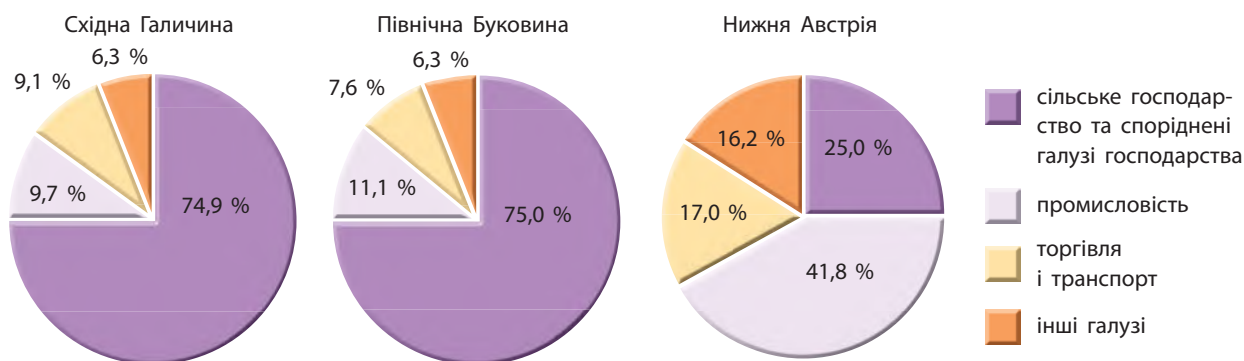
Зовсім іншою була ситуація на західноукраїнських землях. Після 1848 р. кріпосницькі порядки вже не перешкоджали економічному розвитку. Однак тут не спостерігалось такого бурхливого зростання продуктивних сил, як в інших частинах імперії Габсбургів. Економічне становище навіть погіршилося. Це було спричинено тим, що з 1861 р. (поява залізниці Львів—Відень) розпочалося широке залізничне будівництво, яке поєднало західноукраїнські землі з провідними промисловими центрами імперії. Здавалося, це мало б сприяти економічному піднесенню, як це відбувалося в провідних країнах Європи. Однак у край хлинув потік товарів з індустріально розвинених регіонів імперії (Австрія, Чехія), який розорив місцеві промисли та зруйнував усю традиційну систему господарювання. Усе це відбувалося на тлі швидкого зростання кількості населення.

Місцева адміністрація краю намагалася подолати ситуацію шляхом розвитку банківської й кредитної систем і залучення інвестицій.

Іноземний капітал цікавили родовища нафти, мінеральних солей, величезні масиви лісу. Унаслідок цього стали швидко розвиватися нафтодобувна та лісозаготівельна галузі промисловості. Наприкінці XIX ст. іноземний капітал посів провідні позиції в економіці західноукраїнських земель. Великі фірми прибирали до своїх рук торгівлю, банки, цілі галузі промисловості.

У той час як у промисловості спостерігалися хоч якісь зрушення, сільське господарство, що було головним заняттям населення краю, залишалося в повному занепаді. Край, який вважався найбільшим сільськогосподарським регіоном, мав найнижчий рівень розвитку сільськогосподарського виробництва в імперії. Величезні земельні масиви перебували у власності поміщиків. Водночас більшість селянства, кількість якого стрімко зростала в результаті демографічного вибуху, постійно страждала від малоземелля, незважаючи на деяке розширення посівних площ. Нemoжливість існувати змушувала селян шукати роботу в інших країнах.

СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ЦЕНТРАЛЬНИХ ПРОВІНЦІЙ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА ЗАЙНЯТІСТЮ В ГОСПОДАРСТВІ

Примітка. У Закарпатті 85 % населення в цей час працювало в сільському господарстві, 10 % — у промисловості та транспорті.

3 РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ. СТАНОВИЩЕ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ.

Промисловість на західноукраїнських землях розвивалася сповільненими темпами. Переважна більшість промислових робітників працювала не у великій фабричній промисловості, а на дрібних підприємствах і в майстернях. За офіційними даними на 1885 р., у Східній Галичині з 55 тис. робітників на 175 підприємствах обробної промисловості з числом робітників понад 20 тис. осіб працювало лише 10 тис. осіб. У Закарпатті тоді ж було кілька таких підприємств, а в Буковині їх узагалі не існувало.

Галузева структура промисловості краю розвивалась однобічно. Так, основну частину продукції давали галузі з видобування й переробки місцевої сировини — лісова, лісопильна, нафтова, буровугільна, соляна. Найбільшою галуззю промисловості була нафтова, яка почала розвиватися із 70-х рр. XIX ст. Центрами нафтової промисловості стали міста Борислав і Дрогобич.

Великі площі високоякісних лісів (дуб, смерека та бук) сприяли в другій половині 60-х — на початку 70-х рр. XIX ст. стрімкому розвитку лісопильної промисловості. Іноземні підприємці за безцінь скуповували або орендували в поміщиків лісові масиви та вирубували їх. До лісових районів Карпат було підведено залізничні колії, і цінна деревина вивозилася до Німеччини, Австрії, Італії, Англії, Франції, Туреччини та інших країн.

Якщо лісопильна промисловість розвивалася швидко, то темпи розвитку меблевого виробництва та інших галузей деревообробної промисловості були дуже повільними. Потреби населення західноукраїнських земель у меблях, папері й картоні задовольнялися за рахунок інших регіонів імперії або імпортової продукції.

Великими у Східній Галичині, Закарпатті та Північній Буковині були поклади солі. У другій половині XIX ст. її видобуток зріс у 2 рази. Це забезпечувало більше ніж на 60 % потребу в солі в Австро-Угорщині.

До найменш розвинених галузей належали легка й металообробна промисловість. Легка промисловість залишалася на стадії дрібного ремесла. Місцеві ткачі, шевці та кравці забезпечували одягом і взуттям лише сільське населення, а міщани

ЦІКАВІ ФАКТИ

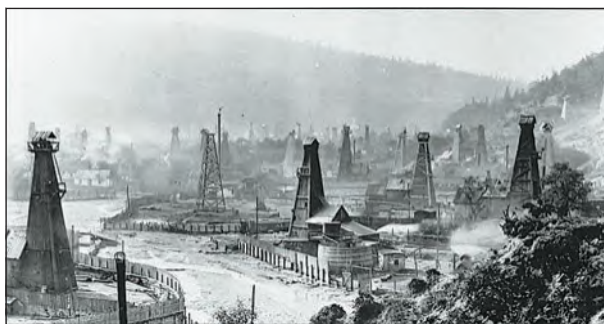
Контроль за розвитком нафтової галузі встановили австрійські та німецькі підприємці. Зацікавленість у збільшенні експорту галицької нафти спонукала їх до застосування технічних удосконалень. Результатом цього стало зростання видобутку нафти з 20 тис. тонн на рік у 1874 р. до 326 тис. тонн у 1900 р., що становило 4 % світового видобутку. Проте віденський уряд перешкоджав будівництву нафтоперегінних заводів у Східній Галичині. Галицьку нафту переробляли на австрійських та угорських заводах. Хоча видобуток нафти й виробництво гасу постійно зростали, селяни не мали коштів, щоб його купити, й освітлювали свої оселі скіпкою.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Заробітна платня промислових робітників у краї була в 1,5 рази меншою, ніж у центральних районах імперії. За офіційними даними австрійських установ, платня робітників у Львові становила 48—58 % заробітку робітників у Відні. Нерідко (а особливо в Бориславі та на лісозаготівлях) заробіток видавали не грошима, а талонами, за якими робітники могли отримати продукти лише в крамниці підприємця за завищеними цінами. Набуло поширення штрафкування робітників під різними приводами. Розмір платні кваліфікованих промислових робітників не забезпечував їм прожиткового мінімуму.

Соляна шахта в селищі Солотвино в Закарпатті. Друга половина XIX ст.

Нафтопромисли «Інфанті». Борислав. XIX ст.

Галицьке село. XIX ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Провідною галуззю сільського господарства в краї було землеробство. Проте нова сільськогосподарська техніка фабричного виробництва навіть наприкінці XIX ст. застосовувалася лише в деяких заможних господарствах. Велика кількість дешевої робочої сили безземельних селян робила не вигідним застосування новітніх технічних досягнень. У той самий час повільне впровадження нововведень та відстава техніка обробітку землі обумовлювали низькі врожаї. Протягом другої половини XIX ст. врожайність сільськогосподарських культур у краї була в 1,5—2 рази нижчою, ніж у західноєвропейських країнах.

носили одяг із тканин, вироблених на західноєвропейських текстильних фабриках.

Найбільшими підприємствами краю були залізничні ремонтні майстерні у Львові, Стрию та Станіславі. Однак для капітального ремонту паровози й вагони відправляли до Німеччини, Австрії, Чехії.

Становлення фабрично-заводської промисловості в краї відбувалося надзвичайно повільно. У другій половині XIX ст. тут діяли лише п'ять великих державних тютюнових фабрик (у Східній Галичині — чотири, Закарпатті — одна).

Розвиток промисловості був пов'язаний із виникненням нової суспільної верстви — промислових робітників. Джерелами поповнення робітництва ставали ремісники й селяни, що розорилися.

Становище західноукраїнських робітників було одним із найгірших у Європі. Вони працювали в жахливих умовах, а їхні сім'ї жили в бараках, де спали на підлозі. Частина робітників ночували просто неба. Робочий день західноукраїнських робітників тривав 12—18 годин.

4 РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН. Аграрні реформи, здійснені на західноукраїнських землях під час революції 1848—1849 рр., звільнили селян від залишків кріпацтва, проте їхнє становище залишалося дуже тяжким. За свою свободу селяни мали протягом 50 років сплачувати щорічні платежі. Їхні розміри були в декілька разів більшими, ніж в інших частинах імперії.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

3 актів судової справи стосовно боргу закарпатського селянина В. Ряшка

Василь Ряшко позичив у Е. Герша з Буковця 5 золотих, які мав повернути до кінця року з 30%-ю надвишкою. Та Ряшко не міг заплатити вчасно і, щоб уникнути екзекуції (тілесного покарання), зобов'язався сплатити до кінця 1876 р. 40 золотих, і сплачував лише частинами — 5, 10, 14 золотих, тоді коли міг.

Не мав грошей — приніс збіжжя. Коли Герш натиснув на нього — привів коня, потім ще 5 корів і 15 овець.

Коротко кажучи, із позичених Ряшкові 5 золотих боргу зробилося 600. Справа пішла до суду. Герш заперечив, що він позичив Ряшкові тільки 5 золотих, а також заперечив, що дістав 600 золотих. Навпаки, він твердив, що не знає, скільки Ряшко позичив і скільки він дістав від нього назад. Через брак доказів справу припинено.

? Як лихварі використовували необізнаність селян у фінансових справах на свою користь?

На користь поміщиків вирішувалося й земельне питання. Хоча згідно з реформою за селянами мали зберігатися ті землі, якими вони користувалися, поміщики відібрали в них більш родючі угіддя.

Західноукраїнські землі стали краєм, де в сільському господарстві основну частину становили дрібні селянські господарства площею 2—5 га (80 % селянських господарств), які навіть не забезпечували мінімальні потреби селянина, і великі земельні володіння по 15—20 тис. га.

Унаслідок цього розвиток сільського господарства відбувався дуже повільно. В економічних відносинах між селянами й поміщиками переважали відробітки — за позичене зерно, за оренду землі, за дрова тощо. Лише наприкінці XIX ст. відробітки стали змінюватися вільнонайманою працею.

Одним із найголовніших питань для селянина на той час було право користуватися **сервітутами**.

Сервітут — громадські землі, ліси, пасовища тощо.

Неможливість ведення господарства без лісів і пасовищ була очевидною. Проте землевласники призначали заздалегідь надмірну ціну за користування ними. Сподівання тисяч селян знайти справедливість у судах були марними.

Неможливість більшості селян забезпечити себе всім необхідним завдяки праці у власному господарстві змушувала їх шукати додаткових заробітків. Чимало з них йшли наймитувати до великих землевласників. Проте за свою працю вони отримували в 4 рази менше, ніж сільськогосподарські робітники в інших провінціях імперії Габсбургів.

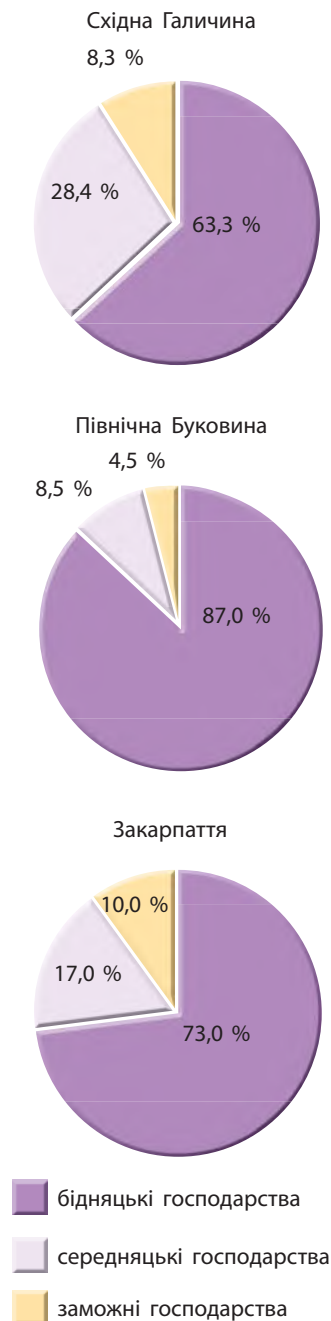
Новою проблемою в житті західноукраїнського селянства стало лихварство. Селяни, змушені позичати гроші для сплати численних податків, швидко опинялися в залежності від лихварів. Ті, вдаючись до відвертого шахрайства, під приводом сплати боргу й відсотків за нього (у середньому 150—250 %) відбирали їхні господарства. Переважна більшість селян, змушена йти на заробітки, знайомила з передовими досягненнями та за можливості впроваджувала їх у себе.

Почав формуватися новий суспільний стан західноукраїнських селян-підприємців. На відміну від міської буржуазії та поміщиків, селяни-підприємці були переважно українцями.

Протягом другої половини XIX ст. в сільському господарстві західноукраїнських земель відбувалася аграрна революція, унаслідок якої воно переходило на ринковий шлях розвитку. Політика Габсбурзької монархії спричиняла те, що цей процес відбувався дуже повільно й супроводжувався зубожінням більшості селян.

5 ПОЧАТОК ТРУДОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ. Загострення соціально-економічних проблем у краї призвело до масової трудової еміграції селян до країн Європи, Північної та Південної Америки. Мізерні заробітки або повна їх відсутність, страх іще не розорених селян перед майбутніми злиднями, зубожіння більшості селянства, нестача землі, пошуки порятунку від

РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯН
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Родина одного з перших українських емігрантів

Пам'ятник заробітчанах у селі Колочава в Закарпатті

ЦІКАВІ ФАКТИ

Для організації набору й перевезення переселенців існували спеціальні компанії. Їхні представники поширювали листівки, у яких змальовували принадли умови переїзду та поселення на нових землях, обіцяли селянам можливість безкоштовного отримання землі, добру платню в промисловому та сільськогосподарському виробництві. Представники компаній були зацікавлені у збільшенні кількості емігрантів, оскільки отримували за кожного з них гроші: за дорослого — 5 доларів, за дитину — 2. Протягом другої половини XIX ст. зі Східної Галичини й Північної Буковини в пошуках кращої долі до Америки виїхало близько 250 тис. осіб. Закарпаття упродовж 1871—1900 рр. залишило 170 тис. переселенців.

голодної смерті, тягар національного гноблення й політичного безправ'я стали основними причинами еміграції.

Масова еміграція західноукраїнського селянства розпочалася у 80-х рр. XIX ст., а найбільших розмірів досягла на початку XX ст. Вона проходила у формах постійної переселенської й тимчасової заробіткової еміграції. Постійна переселенська еміграція відбувалася переважно до Бразилії, Аргентини, США та Канади.

На тимчасові сезонні роботи західноукраїнські селяни щорічно виїздили до сусідніх країн — Угорщини, Західної Австрії, Німеччини, Румунії, Росії, Франції тощо. Основна частина постійних емігрантів вирушала до Америки.

Перша хвиля трудової еміграції із західноукраїнських земель тривала до початку Першої світової війни. У цілому вона була частиною світового міграційного процесу, що особливо активізувався на межі XIX—XX ст. За масштабами вона переважала всі наступні хвилі української еміграції. Її результатом стала поява на Американському континенті значної української діаспори.

Трудова еміграція мала деякі позитивні наслідки. Мігранти переказували своїм родичам на батьківщину значні кошти, що сприятливо впливало на економічне життя краю. До того ж трудові мігранти, які поверталися додому, запозичували багатий досвід використання новітньої техніки, технологій, організації трудових відносин.

Едмунд Еган

6 «РУТЕНСЬКА АКЦІЯ». Серед усього західноукраїнського населення становище закарпатських русинів було найтяжчим. Земельна реформа початку 50-х рр. XIX ст. вже на кінець століття вичерпала свій потенціал. 51 % селянських господарств (58 тис.) володіли земельними ділянками (телеками) площею до 1 гектара (2 гольди), тоді як для нормального ведення господарства потрібно було близько 3—5 гектарів. 128 великих землевласників мали 32,2 % земель, а найбільшими з-поміж них були Шенборни і Телекі (відповідно 466 тис. і 74 тис. гектарів).

За наполяганням мукачівського греко-католицького єпископа Ю. Фірцака, занепокоєного становищем селян, угорський уряд вислав у Закарпаття спеціаліста із сільського господарства Едмунда Егана для перевірки.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі звіту угорського чиновника Е. Егана про умови життя закарпатських селян

Міг би хто подумати, що в сих сторонах, забитих дошками від світу, бодай прожиток дешевий. Куди! Якраз навпаки! До половини зими з'їв кожний господар свої хліборобні засоби, а до жнив жив дорого купленою стравою. За все платить він на 18—20 % дорожче за міську ціну...

Русинський селянин не бачить цілий рік ні м'яса, ні яйця, хіба вип'є кілька крапель молока, а у великосвяточний день з'їсть кусень житнього або пшеничного хліба. Зрештою, його поживою є вівсяний оціпок і —

коли не бракне — бульба. Не дивниця, що коли в інших гірських сторонах бачимо людей рослих і здорових, у русинському Підкарпатті подибуємо хіба недокровні, марні, поживклі мари, безсильні, хиткі, нездалі до військової служби...

Розпука бере дивитись на сей умираючий нарід. Нині можна б навіть передбачити день, у якому останній русин утече з краю...

- ? 1. Якими були умови життя закарпатських селян?
2. Чим, на вашу думку, це було спричинено?

Е. Еган відповідально поставився до своїх обов'язків і склав докладну картину становища русинів краю, яка виявилася навіть гіршою, ніж уявлялося спочатку.

Розроблені Е. Еганом заходи стали основою організації «Верховинської господарської акції», яка почала здійснюватися із середини 1897 р. Іноді її називали «**рутенською акцією**». Спочатку було арендовано у графа Шенборна 12,6 тис., а згодом 40 тис. га землі, переважно пасовищ, на яких почали розводити завезену з Німеччини та Швейцарії худобу високопродуктивних молочних порід і роздавати місцевим селянам. Для переробки молока, що здавали селяни, у селі Нижні Ворота було створено спеціальне молочне господарство. Крім скотарства, «рутенська акція» сприяла розвитку кролівництва, птахівництва, бджолярства та народних промислів.

Важливим заходом Е. Егана стало обмеження свавілля лихварів. У 1899 р. було створено кредитну спілку, яка під низькі відсотки надавала селянам позики.

Важливим завданням було впорядкування виїзду селян на сезонні роботи до маєтків великого землевласника Альфреда (5—10 тис. осіб).

Хоча ці заходи мали поверховий характер, вони певною мірою сприяли покращенню життя населення. Проте не всіх влаштовувала діяльність Е. Егана, і 20 вересня 1901 р. за таємних обставин його було тяжко поранено, а за два дні він помер. Відтак «рутенська акція» зійшла нанівець. Населення краю, як і раніше, потерпало від утисків панів, лихварів та неврожаїв.

7 КООПЕРАТИВНИЙ РУХ. Нужденне становище західноукраїнського селянства стало проблемою і для української національної боротьби. Єдиною реальною можливістю вирвати українське населення краю зі злиднів стало розгортання кооперативного руху.

У Галичині кооперативний рух, що зародився в 60-ті рр. XIX ст., набув свого розвитку у 80—90-ті рр. На західноукраїнських землях його започаткував **Василь Нагірний** (1847—1921). Тривалий час досліджуючи кооперативний рух у Швейцарії, він розгорнув активну діяльність зі створення мережі

Василь Нагірний

- ? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображеного діяча в історію України.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Львів, заснований у XIII ст. князем Данилом Романовичем Галицьким, був культурним, адміністративним, економічним центром Східної Галичини та історичною столицею краю. Протягом другої половини XIX ст. кількість його населення зросла найбільше серед усіх західноукраїнських міст — із 70 тис. у 1857 р. до 160 тис. у 1900 р. та понад 200 тис. жителів у 1910 р. Наприкінці XIX ст. Львів був п'ятим за кількістю населення містом імперії Габсбургів (після Відня, Будапешта, Праги та Трієста) і четвертим на українських землях (після Одеси, Києва та Харкова). Розвитку міста сприяла розбудова залізничної мережі краю. Унаслідок цього Львів став одним із найбільших у Східній Європі залізничних вузлів. Будівництво вокзалу далеко від давнього історичного центру міста спричинило появу там нових торговельно-промислових районів.

Перший електричний трамвай у Львові. Кінець XIX ст.

? Які зміни можна було побачити на вулицях міста?

кооперативних спілок у краї. Спочатку це були кредитні спілки, що мали врятувати селянство від грабіжницьких відсотків лихварів і шинкарів (150—250 %).

У 1883 р. В. Нагірний заснував споживчий кооператив «Народна торгівля», який створював мережу крамниць у селах і містах, де за помірними цінами можна було придбати необхідні речі для господарства селянина, оминаючи посередників. Таким чином заощаджувалися кошти селян.

У 1892 р. була заснована страхова компанія «Дністер», що надало кооперативному руху стабільності.

Крім кредитування і страхування селян, кооперативи заправляли серед народу сучасні методи господарювання (товариство «Сільський господар», 1899 р.), підтримували освіту, сприяли поширенню громадсько-політичної, навчальної та іншої літератури.

8 МІСТА І МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ. Західноукраїнські міста упродовж тривалого часу зберігали свій традиційний вигляд, що склався за часів Середньовіччя. Кількість міського населення зростала поступово. Швидше за інші розвивалися Львів і Чернівці, а також міста, що були значними залізничними центрами, — Станіслав, Стрий тощо. Зростала також кількість населення Дрогобича й Борислава, де виникли нафтодобувні підприємства.

У цілому частка міського населення західноукраїнських земель залишалася досить невеликою. У Галичині жителі міст становили 10 % від усього населення. Українці у складі міського населення налічували лише 14—25 %. У містах Східної Галичини переважали поляки та євреї. Проте навіть невеликі за кількістю українські міські громади відігравали значну роль у розвитку українського національного життя. У другій половині XIX ст. містами-осередками українського культурного й політичного життя в краї були Чернівці, Перемишль, Станіслав, Коломия, Тернопіль, Ужгород. Загальноукраїнським центром національно-визвольного руху став Львів.

Щодо економічного розвитку, західноукраїнські міста залишалися центрами ремесла й торгівлі. Однак у складі місцевого купецтва українців майже не було. Абсолютну більшість у цьому секторі економіки становило єврейське купецтво. Завдяки їхній діяльності в краї було налагоджено економічні зв'язки між містами й селами.

Єврейські купці скуповували в селах сільськогосподарську продукцію та привозили на продаж селянам необхідні товари. У містах вони мали численні крамниці, де продавалися продукти й готові товари, вироблені місцевими ремісниками або завезені з інших регіонів імперії. Одночасно з торгівлею єврейські купці здійснювали інші комерційні операції: позичали гроші, продавали товари в борг тощо. Завдяки їхній діяльності західноукраїнське селянство залучалося до товарно-грошових відносин.

Друга половина XIX ст. для західноукраїнських земель, на відміну від Наддніпрянщини, не стала часом докорінної зміни. Давній вигляд міст за Нової доби визначався особливостями економічного розвитку краю.

ВИСНОВКИ

■ Ефективною формою протидії зубожінню населення західноукраїнських земель став кооперативний рух. Він також сприяв політичному згуртуванню українства.

■ Економічне становище західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини, як і раніше, залишалося дуже тяжким.

■ Регіон був ринком збуту готової продукції із центральних регіонів імперії та джерелом надходження силовини, а також дешевої робочої сили на закордонні ринки праці.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Якими були склад населення та умови життя західних українців? 2. Які галузі промисловості розвивалися на західноукраїнських землях? 3. Коли почалося масове будівництво залізниць у краї? 4. Як і до яких регіонів світу відбувалася еміграція західних українців? 5. Яке місто на західноукраїнських землях було найбільшим? 6. Хто був засновником українського кооперативного руху в Галичині? 7. Що таке «рутенська акція»?

 8. Охарактеризуйте особливості економічного розвитку західноукраїнських земель. 9. Визначте характерні риси розвитку міст на західноукраїнських землях. 10. Якими були причини трудової еміграції українців? 11. Чи можна однозначно стверджувати, що трудова еміграція із західноукраїнських земель мала суто негативний характер? 12. Якою була мета українського кооперативного руху в краї?

 13. Складіть план пункту параграфа «Розвиток сільського господарства та становище селян».

14. Складіть таблицю «Економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.».

Галузі	Риси розвитку

 15. Чому масове залізничне будівництво на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. (було збудовано 3,7 тис. км) негативно позначилося на економічному розвитку регіону? 16. Як ви розумієте гасло кооперативного руху в Галичині «Свій до свого по своє!»?

§ 26—27. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях у 60—90-ті рр. XIX ст.

1 КОНСТИТУЦІЙНІ РЕФОРМИ 60-х рр. XIX ст. В АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ. Революція 1848—1849 рр., хоч і зазнала поразки, але спричинила процес змін, який завершився перетворенням Австрійської імперії на конституційну Австро-Угорську монархію. У перше десятиліття після революції в імперії панувала реакція, яка не привела до відродження «старих порядків», а стала формою перегрупування політичних сил в імперії. Найвпливовішими силами були національні еліти (угорська, чеська, польська та інші), що перебували в опозиції до імперського центру. Процес розпаду прискорили поразки Австрійської імперії на міжнародній арені. Спочатку Австрія програла війну Франції та П'ємонту в 1859 р. й не змогла перешкодити процесу об'єднання Італії, а в 1866 р. зазнала поразки від Пруссії.

Ці поразки мали далекосяжні наслідки.

► Перемоги невеликого королівства П'ємонт, що боролася за об'єднання всіх італійських земель у єдину державу, стали прикладом для народів, розділених між різними імперіями.

► Австрійські правлячі кола змушені були в 1860 р. відновити конституцію. Утворився двопалатний законодавчий орган — Державна рада. У 1861 р. австрійські володіння було визначено як автономні краї із власними представницькими органами — сеймами, хоч і з обмеженими повноваженнями.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: розповідати про розвиток українського руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.; визначати та характеризувати течії українського руху; з'ясувати, як відбувся перехід від культурницького до політичного етапу в українському русі на західноукраїнських землях.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть основні особливості суспільно-політичного розвитку Галичини в першій половині XIX ст.

2. Якими були основні здобутки українського руху в революції 1848—1849 рр.? 3. Назвіть основні особливості українського руху в Наддніпрянській Україні в 60—90-х рр. XIX ст.

Суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.

► Після поразки від Пруссії Австрія вже не сприймалася як німецька держава та стала об'єднанням 11 націй або їхніх частин, жодна з яких не становила більшості.

Із метою не допустити неконтрольованого розвитку подій у 1867 р. було укладено угоду, що містила австро-угорський компроміс. Так, Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську монархію. Імперію було розділено на австрійську частину — Цислейтанію (крім інших земель, до неї увійшли українські землі Галичини та Буковини) та угорську частину — Транслейтанію (крім інших земель, до неї увійшло Закарпаття). Австрійську частину монархії поділили на автономні коронні краї, утворення яких було довільним і закладало протистояння двох або кількох націй. Це була суттєва зміна базового державотворчого принципу — централізм поступався місцем федералізму. Найбільшим із коронних країв зі столицею у Львові було Королівство Галичини і Лодомерії

з великим князівством Краківським і князівствами Освенцимським і Заторським, до якого входили Східна Галичина і (тимчасово) Північна Буковина з переважно українським населенням.

Стосовно Галичини австро-угорський компроміс було доповнено австро-польським, що намітився ще в роки реакції. Так, у краї встановлювалося польське домінування. Систему виборів до Галицького сейму було влаштовано так, що поляки одразу отримували більшість. За умов угоди намісник Галичини обов'язково призначався з польських аристократів, а у Відні польські інтереси мав захищати міністр у справах Галичини. Уся соціальна, економічна та освітня політика була спрямована насамперед на задоволення польських інтересів. Польську мову офіційно впровадили в адміністрації, судочинстві, органах самоуправління, Львівському та Ягеллонському університетах.

Така пропольська політика імперського центру була зумовлена наростаючим протистоянням із Російською імперією, проти якої поляки неодноразово піднімали повстання (1830—1831, 1863—1864 рр.), а також сприйманням українського руху як проросійського.

Незважаючи на недосконалість, конституційні реформи 60-х рр. XIX ст. в Австрійській імперії мали далекосяжні наслідки:

- ▶ вони створили підґрунтя для розгортання національно-політичних рухів;
- ▶ усім народам імперії було відкрито шлях до здобутків європейської демократії;
- ▶ утвердження парламентаризму поступово змінювало суспільну свідомість.

Населення з мовчазних підданих перетворювалося на співносіїв влади, громадян. Парламентська й навколопарламентська діяльність, що зосереджувалася в Державній раді у Відні та Галицькому крайовому сеймі у Львові, — стали невід'ємною частиною політичного життя Галичини.

2 ГАЛИЦЬКИЙ СЕЙМ. Законодавчою основою для формування Галицького крайового сейму були два документи: Крайовий статут і Сеймова виборча ординація 1861 р. Повноваження

Будинок Галицького сейму. Сучасний вигляд

Посли Галицького крайового сейму. XIX ст.

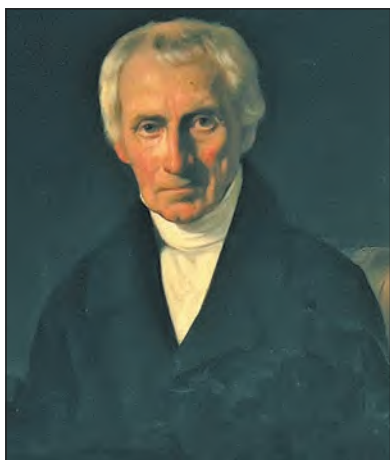
сейму, визначені лише в 1873 р., обмежувалися галузями культури й освіти, аграрними відносинами тощо.

Структура сейму та система виборів до нього під соціальним кутом зору були яскравим зразком перехідної епохи, оскільки вони поєднували елементи середньовічного станово-представницького права з парламентсько-демократичними тенденціями Нової доби. Виборче законодавство відображало характерне для свого часу розуміння суспільства як об'єднання різних груп громадян, відмінних за «соціальним і фаховим становищем, заслугами перед державою, способом життя й політичної свідомості». Представницький орган, тобто сейм, мав захищати інтереси цих груп відповідно до їхньої «заслуженості», яку визначав майновий і фаховий ценз. Вибори до сейму відбувалися один раз на шість років.

Галицький крайовий сейм складався зі 150 послів від шести суспільних категорій. Загалом безпосередні виборці налічували 10 % населення (серед селян, які становили 95,5 % населення краю, — 8,8 %). Такий виборчий закон забезпечував половину місць у сеймі послам «від народу».

Теоретично всі ці мандати могли вибороти селяни, міщани або їхні представники, що зумовлювало гостру передвиборчу боротьбу правлячих кіл за голоси простих людей.

Орієнтація виборчого закону на становий, а не на національний склад ставила українське населення Галичини в нерівні умови, оскільки в краї переважали селяни. Українці теоретично могли отримати лише третину місць. Таку кількість, тобто 51 мандат, вони здобули тільки під час перших виборів 1861 р. Подальші вибори відзначалися зменшенням українського представництва. У 1883 р. воно було найменшим — 12 послів.

Денис Зубрицький

Богдан Дідицький

? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображених діячів в історію України.

3 СТАРОРУСИНИ ТА МОСКВОФІЛИ. У 50—70-х рр. XIX ст. в українському русі Галичини різко посилювався **русинський**, або **старорусинський напрямок**, відгалуженням якого стало **москвофільство**, або **русофільство**. Започатковано цей напрямок було ще в 40-х рр. XIX ст. У його лавах опинилася майже вся стара українська інтелігенція, у тому числі Яків Головацький. Соціальну базу течії становили духовенство, поміщики, чиновники, інтелігенція. Визнаними лідерами москвофілів у різні часи були: у Галичині — **Денис Зубрицький, Богдан Дідицький, Іван Наумович та Михайло Качковський**; у Буковині — **Касіян Богатирець**; у Закарпатті — **Адольф Добрянський та інші**.

Значну роль у становленні ідей старорусинства відіграло греко-католицьке духовенство, яке в роки реакції стало на захист староукраїнських звичаїв, виступило проти латинізації церковної та світської культури, зокрема проти спроб перевести «руську мову» на латинський алфавіт, замінити юліанський календар григоріанським.

Причинами панування старорусинства були:

► посилення польських позицій у Галичині, зневіра українців у справедливості австрійської влади;

- ▶ зневіра у власних силах, пошук надійної зовнішньої опори (такою опорою вбачалася Російська імперія);
- ▶ поширення серед значної частини галицьких селян у 60—80-х рр. XIX ст. сліпої віри в російського царя;
- ▶ консервативний характер українського суспільства в Галичині;
- ▶ допомога російських військ Австрії у придушенні угорської революції 1848—1849 рр.;
- ▶ поширення ідей панславізму (теорія про особливу роль слов'ян та необхідність їх об'єднання в єдину державу);
- ▶ падіння авторитету імперської влади після поразок у війнах 1859 і 1866 рр.;
- ▶ загострення відносин Австро-Угорщини та Російської імперії.

Уперше політичного значення старорусинська течія набула в 1866 р., коли Австрія програла війну проти Пруссії. Тоді поширилися чутки, що рано чи пізно Австрію спіткає доля Речі Посполитої, а Галичина відійде до Росії. Старорусини чітко висловили свою позицію, заявивши, що окремого українського народу не існує, а галицькі русини є представниками «єдиного великоруського народу», який проживає на території «від Карпат до Уралу». Також вони заперечували самостійність української мови, яка проголошувалася однією з говірок єдиної російської мови.

На хвилі зростання антипольських настроїв старорусини перейняли керівництво в громадсько-культурних установах Львова.

Для поширення своїх ідей старорусини розгорнули широку культурно-просвітницьку діяльність. У селах і містах створювалися читальні, бібліотеки, школи, кооперативи, різноманітні товариства. Важливим напрямком їхньої роботи стала боротьба проти пияцтва. Старорусини започаткували видання серії популярних книжок для селян штучно створеною мовою, яку назвали «**язичієм**». Це була мішанина російської, української, польської та церковнослов'янської мов.

Таку проросійську позицію не могли не помітити в Санкт-Петербурзі. Царський уряд спрямував значні кошти на підтримку старорусинів. За свою проросійську позицію старорусинську течію стали називати москвофільською. Проте це не зовсім доречно, адже старорусинство було ширшим явищем і мало значну опору в галицькому суспільстві. Головною ознакою старорусинства була чітка антипольська спрямованість, опір будь-яким проникненням західних модерних впливів. Москвофільство було відгалуженням від старорусинського руху, представники якого виступали з проросійських позицій. Стверджуючи, що галицькі русини — це росіяни, вони намагалися поширити в краї російську мову.

У 1870 р. старорусини заснували політичну організацію — **Руську раду**, яка мала продовжити справу Головної руської ради 1848—1851 рр. щодо захисту прав та інтересів населення. Було створено потужну видавничу базу. Друкованими органами Руської ради були журнал «Слово» (1861—1887 рр.), газети «Руська рада» (1871—1912 рр.), «Наука» (1874—1900 рр.) та інші.

Іван Наумович

Михайло Качковський

Касіян Богатирець

Степан Качала

Юліан Лаврівський

? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображених діячів в історію України.

І все ж, незважаючи на такий розмах і зовнішню підтримку, із 80-х рр. XIX ст. старорусинство в Галичині почало за-непадати. Проте в Буковині, а особливо в Закарпатті, цей напрямок переважав аж до середини XX ст.

4 НАРОДОВЦІ. Ідеї, які сповідували старорусини, задовольняли не всіх представників українського руху, особливо молодь. Молодіжна опозиція виникла насамперед під впливом із Наддніпрянської України поезії Т. Шевченка, контактів із літераторами, особливо з П. Кулішем, О. Кониським, які разом з І. Нечуєм-Левицьким із 1864 р. почали друкуватися у Львові. Таким чином, на західноукраїнських землях на початку 60-х рр. XIX ст. в українському русі з'явився новий напрямок — **народовський**.

У народовському русі можна виділити два етапи: перший (60-ті рр. XIX ст. — 1879 р.) — ідейне оформлення руху, активна культурно-освітня діяльність його представників із метою пробудження національної самосвідомості населення; другий (1879—1890 рр.) — активна політична діяльність, організаційне оформлення руху.

Народовці проповідували ідеї національного відродження, започатковані «Руською трійцею» та діячами з Наддніпрянської України. Вони виходили з того, що українці — це окрема нація, яка живе на території від Кавказу до Карпат. Головними цілями діяльності народовців були розвиток української мови на основі народної говірки, створення єдиної літературної мови, піднесення культурного рівня народу західноукраїнських земель, згуртування національних інтелектуальних сил.

Саме тому на першому етапі своєї діяльності народовці зосередилися на культурно-просвітницьких питаннях.

Спочатку розбіжності між старорусинами й народовцями стосувалися тільки мови й літератури. В інших сферах прибічники обох напрямків мали багато спільного.

Свою діяльність народовці почали зі спроб заснувати періодичні видання й створити громади зі старшокласників і студентів Львова (першу громаду започаткував у 1863 р. Д. Тяничкевич). Громади відіграли величезну роль у вихованні галицької молоді в дусі національної свідомості й надихнули значну кількість діячів українського національно-визвольного руху.

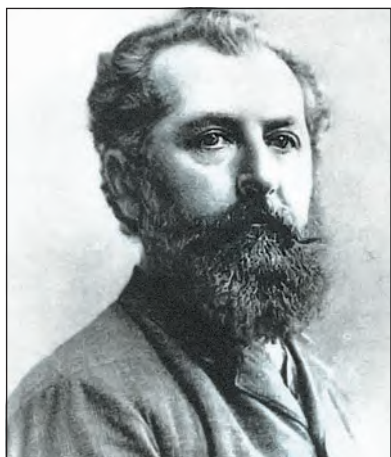
ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі «Споминів з мого життя» О. Барвінського

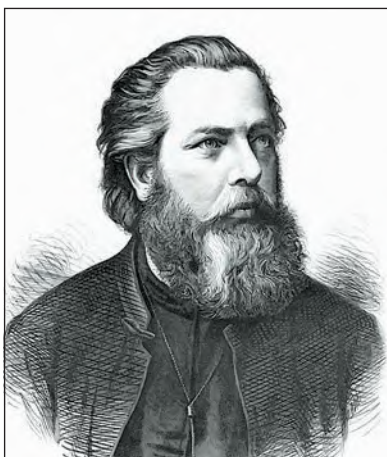
Перші твори Шевченкові, які ми почали читати, дісталися нам у руки з «Вечерниць», опісля дещо прочитали ми з «Основи», і з того часу Шевченко став нашим «апостолом правди і науки». Його мученицьке життя, і жаль-туга, що його вже немає на світі, розвідки про Шевченка в «Основі» Костомарова, Куліша, Жемчужникова й інших розжарили сю іскру народної свідомості

і любові до свого народу, яка досі, мов у попелі, тліла в наших серцях, розвели з неї ясну полум'я, що всіх нас обгорнула, з'єднаних у «Громаді», і зігрівала до сеї народної ідеї українсько-руської, якої таким голосним речником станув у наших очах Шевченко.

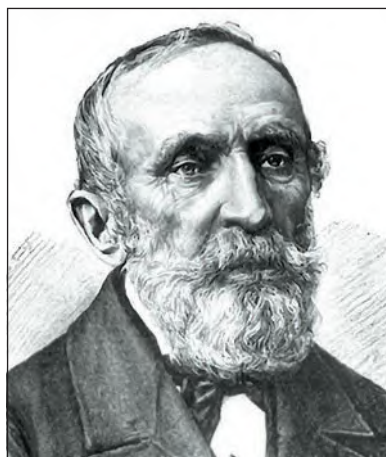
? Який вплив мала творчість Т. Шевченка на розвиток українського руху в Галичині?

Корнило Устиянович

Сидір Воробкевич

Іван Борискевич

До молодих народовців долучилися й старші діячі — священик **Степан Качала**, суддя **Юліан Лаврівський**, правник **Іван Борискевич**, колишній заступник голови Головної руської ради, письменник **Корнило Устиянович** та **Сидір Воробкевич**.

В умовах, коли всі культурно-освітні установи Галичини перебували під впливом старорусинів, народовці вдалися до створення власної мережі культурно-просвітніх установ. У 1861 р. вони заснували «Руську бесіду», а згодом її театр, який став першим українським професійним театром.

Переломним виявилось відкриття в 1868 р. товариства «Просвіта», яке за статутом мало «спомогати народну просвіту в напрямках моральнім, матеріальнім і політичним». У відозві про заснування «Просвіти» зазначалося, що вона своєю діяльністю покликана «заложити будучність нашої народності».

У 1873 р. у Львові народовці організували Товариство ім. Т. Шевченка, яке згодом за відсутності власної державності фактично відіграло роль української Академії наук.

Заборона українського слова в Наддніпрянській Україні та гоніння царського режиму проти українства пожвавили народовський рух. Українські діячі з Наддніпрянщини всіляко підтримували національний рух у Галичині, у тому числі фінансово.

Із 1879 р., після поразки старорусинів на виборах до Галицького сейму, народовці вже виступали як політична сила. Першим політичним актом народовців стало видання того ж року газети для селян «**Батьківщина**» за редакцією **Юліана Романчука**, що засвідчувало їхнє прагнення залучити до себе широкий загал населення Галичини.

У грудні 1879 р. на таємній нараді за участю 36 осіб під керівництвом Ю. Романчука було вирішено започаткувати українську щоденну газету «**Діло**», щоб, на противагу старорусинському «Слову», «ділом, не словом прямувати до кращого народові». Головним редактором став **Володимир Барвінський**. Перший номер вийшов у січні 1880 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1862—1863 рр. народовці організували довкола літературного тижневика «Вечерниці» (Ф. Заревич, Д. Тинячкевич, В. Шашкевич — син Маркіяна, К. Климович, А. Вахнянин). Через брак коштів тижневик занепав, але відродився під назвою «Мета» (1863—1864 рр.) за редакцією молодого письменника К. Климовича. Тоді ж за редакцією К. Горбала виходили журнал «Нива», а за редакцією В. Шашкевича — «Русалка».

Юліан Романчук

Володимир Барвінський

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Володимир Барвінський (1850—1883) за освітою юрист, усе своє коротке життя віддав українській справі. Він відомий як засновник і редактор єдиної щоденної української газети «Діло», яка майже без перерви виходила протягом 1880—1939 рр. Видавав у Львові «Бібліотеку найзнаменитіших повістей». Сам був автором численних статей на політичні та суспільні теми, а також повістей «Скошений цвіт» (1877 р., перекладена польською мовою), «Безталанне сватання», «Сонні мари молодого питомця». Належав до найактивніших представників народовського руху, творців товариств «Просвіта» і «Рідна школа». У 1880 р. організував перше у Львові народне віче, яке мало велике значення для пробудження свідомості українського народу.

Поширенню популярності народовців сприяв судовий процес над москвофілами. На лаві підсудних опинилися А. Добрянський та його донька О. Грабар, І. Наумович, В. Площанський та інші. Хоча звинувачених було виправдано, слідство виявило непривабливі аспекти діяльності москвофілів, зокрема їхні зв'язки з російською владою.

Цей судовий процес мав й інші наслідки. У 1882 р. між старорусинами й народовцями було укладено договір, у якому визначалися засади узгодженої діяльності на майбутнє. Відтоді для ведення справ, «спільних усім русинам», мали формуватися комітети з рівної кількості представників обох течій. Із часом досягнуті домовленості ставали дедалі умовнішими. Народовство активно розвивалося, тоді як старорусинство, відігравши свою історичну роль у стримуванні процесу колонізації, вичерпало себе.

Активна політична діяльність народовців привела до заснування ними в 1885 р. своєї політичної організації — **Народної ради**, на чолі якої став Ю. Романчук. Її перші загальні збори відбулися 2 лютого 1888 р.

Завоювання народовцями провідних позицій в українському русі змушувало їх шукати порозуміння з українським селянством — основним джерелом сили українського руху. Ці шляхи не могли оминати сільських греко-католицьких священників.

Компроміс із духовенством та угода зі старорусинами зумовлювали набуття народовством консервативних рис.

Суспільно-політичні течії в українському русі — старорусинство й народовство — були явищами суто українського походження, що виникли як реакція українського суспільства на виклик часу. Проте навіть найактивніша діяльність народовців і старорусинів не могла забезпечити піднесення українського суспільства до рівня інших європейських народів.

5 РОЗБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ. «ПРОСВІТА». Провідники українського руху в Галичині усвідомлювали, що без підтримки населення будь-яка політична боротьба не матиме успіху. Із цією метою протягом другої половини XIX ст. національне життя розбудовувалося через створення мережі громадсько-політичних, економічних, культурно-освітніх установ, товариств, які мали забезпечити культурні та економічні потреби українського населення, водночас стримуючи польський вплив на нього. Основою цього процесу стало товариство **«Просвіта»**.

У 60-ті рр. XIX ст. слов'янські народи Австрійської імперії створювали культурно-освітні товариства для підняття освітнього рівня населення. Назрівала необхідність заснування української освітньої установи, ініціатором якої став С. Качала. Його підтримали молоді народовці.

2 вересня 1868 р. австрійський уряд дозволив заснувати товариство «Просвіта». 8 грудня того самого року у Львові було скликано перший його загальний збір. Першим керівником товариства став **Анатоль Вахнянин** — музикант, диригент, письменник, професор академічної гімназії.

Згідно з першим статутом, «Просвіта» була науково-просвітницькою організацією, яка характером своєї діяльності нагадувала громади в Наддніпрянській Україні, але на відміну від них, діяла легально й мала чітку структуру. У перші роки кількість членів товариства не перевищувала кількох сотень осіб. «Просвіта» віддавала перевагу науковим дослідженням у галузі етнографії, історії, географії тощо. До того ж у самому статуті не передбачалося залучення широких народних мас до просвітницької діяльності. Проте такий напрямок роботи товариства не відповідав вимогам часу. Виникла потреба в організації, яка б здійснювала народну просвіту й залучала широкий загал до національно-визвольного руху. Тому вже в травні 1870 р. було прийнято другий статут, який наголосив саме на просвітницькій діяльності.

Основним напрямком діяльності «Просвіти» стало книгодрукування. Ще на перших загальних зборах вирішили видавати книжки українською мовою без польських, російських і церковнослов'янських слів, у простому й доступному стилі. Спочатку було видано «Читанку для сільських людей» під назвою «Зоря», укладену О. Партицьким. Книжка мала успіх, її швидко розкупили.

Проте розгортання роботи товариства потребувало вдосконалення організаційної структури, урізноманітнення форм роботи. Із цією метою в 1876 і 1891 рр. приймалися нові статuti, які, зрештою, перетворили «Просвіту» на могутню організацію, що, без перебільшення, творила національне життя краю. Крім видання популярних книг для народу, розроблялися й видавалися українські підручники для початкової та середньої шкіл, створювалися читальні, ремісницькі товариства. До того ж «Просвіта» активно долучилася до кооперативного руху в краї. На кінець XIX ст. не було такої ланки культурного та економічного життя краю, якої б не охоплювала її діяльність.

У 1897 р. діяли 18 філій товариства, 522 читальні, 146 кramниць, 124 позичкові каси й 60 комор. Так було закладено міцне підґрунтя розбудови самостійних господарсько-економічних і культурних установ, які мали б покращити соціально-економічне становище краю. Крім того, важливим здобутком «Просвіти» стало те, що до кінця XIX ст. кількість неписьменних скоротилася на 16 %.

6 ПОЛЬСЬКІ ТА ЄВРЕЙСЬКІ РУХИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у другій половині XIX ст. Після ліквідації польської державності перед польським визвольним рухом стояло завдання відновлення держави, об'єднання в ній усіх польських земель, поділених між трьома імперіями.

Найбільш сприятливі умови для розгортання польського національно-визвольного руху після придушення польського повстання 1863—1864 рр. у Росії склалися в Австрійській імперії (із 1867 р. — Австро-Угорській монархії). Там унаслідок польсько-австрійського компромісу Галичина отримала автономію, у якій провідні позиції посіли поляки. Творці

Анатоль Вахнянин

Обкладинка одного з видань «Просвіти»

Пам'ятник «Просвіті» у Львові

Єврей-лихвар. XIX ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У політичній площині єврейська громада, а особливо її еліта, була схильна до мирного співіснування з владою, отже, до співпраці з поляками. Деякі з них навіть закликали до добровільної польської асиміляції. Багато євреїв стали щирими польськими патріотами (євреї за походженням, поляк за усвідомленням, уподобанням). Проте така тенденція в єврейській громаді тривала лише до початку 90-х рр. XIX ст. Це було зумовлено тим, що в польському русі почав наростати **антисемітизм** (вороже ставлення до євреїв). Реакцією на нього стало поширення ідей сіонізму. Ідеалом сіоністів було утворення єврейської держави в Палестині, а головною метою в Галичині — боротьба за збереження єврейської національної ідентичності. Така зміна пріоритетів у єврейському русі позначилася і на українсько-польському конфлікті: євреї в ньому посіли переважно нейтральну позицію, а подекуди підтримували українців.

компромісу плекали надію перетворити Галичину на «польський П'ємонт», навколо якого в майбутньому відбудеться об'єднання польських земель у межах історичних кордонів (тобто 1772 р.). У Галичині мала сформуватися модель майбутньої Польської держави. Галицькому сейму в цій системі належала визначальна роль. Він, з одного боку, розглядався як наступник сеймів давньої Речі Посполитої, що засвідчувало неперервність державотворчих традицій. З іншого боку, як єдиний парламент на землях переділеної Польщі, сейм мав служити інтересам усього народу, бути виразником його волі.

Таких позицій дотримувалися краківські консерватори (стальчики). Крім того, вони засуджували будь-які насильницькі дії та закликали польське суспільство бути прихильними до австрійського імператора. У політиці щодо українського населення вони переконували польську громадськість піти на компроміс. Стальчики, хоча й були кількісно невеликою групою, обіймали майже всі провідні державні посади, впливаючи на польську політику імператора.

Політичними суперниками стальчиків були східногалицькі консерватори (подоляки), краківські та львівські ліберал-демократи. Останні вимагали від імператора надання полякам таких самих прав, що й угорцям, і проведення виборчої реформи. Подоляки, хоча загалом підтримували стальчиків, категорично відкидали можливість будь-якої згоди з українцями. Ці обидві течії (консервативна і ліберальна) були в основному представлені польською аристократією, яка міцно тримала владу в Галичині.

У другій половині XIX ст. виникли й нові напрямки в польському русі — людський (народний, або селянський) і соціалістичний, які набирали силу і на початку XX ст. посіли провідні позиції. Їх поява була характерною ознакою Нової доби, коли швидко зростала громадська самосвідомість широких верств населення, формувалися масові політичні рухи. Ідея опіки вищих класів над народом відходила в минуле. Селянство й робітники все голосніше заявляли про своє право самостійно висловлювати та обстоювати власні інтереси.

Нові течії в українському питанні не запропонували нічого нового. Єдине, у чому вони виступали спільно з українським рухом, — це вимоги щодо виборчої реформи та соціальних прав населення. Право українського населення на власну державу, а тим більше в Галичині, категорично заперечувалося.

Крім української та польської, впливовою громадою краю була єврейська. На 1880 р. вона складала 11,52 % населення Галичини. Основна частка євреїв проживала в містах і містечках, проте наприкінці XIX — на початку XX ст. характерною особливістю Галичини стало зростання єврейської громади на селі. У селах євреї були переважно корчмарями, лихварями, управителями маєтків тощо. Така станова структура єврейської громади небезпідставно сприймалася українськими селянами як недружня, проте єврейських погромів, як у Російській імперії, тут не відбувалося.

ВИСНОВКИ

■ Друга половина XIX ст. стала періодом стрімкого розвитку українського руху в Галичині. Поштовхом до цього стали конституційні реформи в Австрійській (Австро-Угорській) імперії.

■ В українському русі після занепаду старорусинства сформувалися дві провідні течії — московфільська і народовська. Згодом із-поміж народовців відокремилися

прихильники радикальних дій та ідей соціалізму. Обидві течії прагнули побороти польський вплив у Галичині. Московфіли в цій боротьбі поклалися на Росію, народовці та радикали — на народ, інтелігенцію Наддніпрянщини та суперечності у правлячих колах Австро-Угорщини.

■ У другій половині XIX ст. на західноукраїнських землях також розгорталися польські та єврейські рухи.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Які конституційні реформи було проведено в Австрійській імперії? 2. Яка течія українського руху в Галичині сформувалася раніше: старорусинська чи народовська? 3. Яку назву мала політична організація старорусинів, московфілів? 4. У якому році народовцями було започатковано політичну організацію «Народна рада»? 5. Коли було створено товариство «Просвіта»? 6. Назвіть лідерів старорусинського і народовського напрямків українського руху в Галичині.

 7. Як вплинули конституційні реформи в Галичині на українське населення? 8. Якою є роль Галицького сейму в становленні політичної культури українського населення краю? 9. Якими були головні причини українсько-польського протистояння в Галичині? 10. З'ясуйте причини появи старорусинства в українському русі на західноукраїнських землях та його переважання в 60—90-ті рр. XIX ст. 11. Якою є роль товариства «Просвіта» в розбудові національного життя? 12. Який зв'язок існував між кооперативним і національно-визвольним рухами? 13. У чому полягала суть розбіжностей між старорусинами й народовцями? 14. Якою була мета польського руху? Які течії існували в польському русі Галичини? Як вони ставилися до українства? 15. Ви-

значте мету єврейського руху в Галичині. Яким було його ставлення до українства?

 16. Охарактеризуйте систему виборів до Галицького сейму. 17. Які успіхи в розбудові національного життя Галичини ви можете назвати? 18. Заповніть таблицю «Український рух на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.».

План характеристики	Старорусинський	Московфільський	Народовський
Організаційні форми			
Лідери			
Мета діяльності			
Хто підтримував			

 19. Чи можна стверджувати, що в Австро-Угорській імперії українське населення мало політичну свободу? Підготуйте есе за цим питанням.

§ 28. Радикальний рух у Галичині. Особливості суспільно-політичного життя в Буковині та Закарпатті в другій половині XIX ст.

1 РАДИКАЛЬНА ТЕЧІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ РУСІ ГАЛИЧИНИ. Вихід українського руху (як московфілів, так і народовців) на широку політичну арену був наслідком розгортання в Європі політичних рухів, поширення модерних європейських політичних теорій, зокрема соціалізму. Новий імпульс українському руху в Галичині дала східноукраїнська інтелігенція, яка на той час була більш освіченою та обізнаною в європейських політичних теоріях. Цьому сприяла, зокрема, діяльність М. Драгоманова, який закликав молодь підвищувати свій інтелектуальний рівень, знайомитися із кращими надбаннями європейської та російської культури й науки. На його заклики відгукнулася невелика група західноукраїнської молоді. Так в українському русі виникла ще одна течія — **радикальна**.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: розповідати про суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст.; визначати причини появи радикальної течії в українському русі та українських політичних партій; давати оцінку політичним програмам українських політичних партій; розкривати зміст понять і термінів: радикальна течія, політична партія, «нова ера», «український П'ємонт».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які течії переважали в українському русі Галичини в 60—70-х рр. XIX ст.? 2. Чим можна пояснити розкол, що виник в українському русі?

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Михайло Павлик (1853—1915) — громадський і культурно-освітній діяч, літератор. Походив із селянської родини зі Станіславщини. Після закінчення гімназії у Львові в 1874 р. вступив до Львівського університету. Там він став членом «Академічного гуртка» й співпрацював у його друкованому органі «Друг», де познайомився з І. Франком. Ідеї М. Драгоманова справили на нього велике враження, і він став палким їх прихильником.

Спільно з І. Франком видавав журнал «Громадський друг», альманахи «Дзвін» і «Молот». За свої соціалістичні погляди зазнавав переслідувань. П'ять разів потрапляв до в'язниці. Зрештою був змушений емігрувати до Швейцарії, де разом із М. Драгомановим і С. Подолинським видавав журнал «Громада». Був одним із засновників Русько-української радикальної партії та редактором її друкованих органів «Хлібороб» і «Народ» (1890—1895 рр.). У 1914 р. став заступником голови Головної української ради.

Михайло Павлик

Перші прибічники М. Драгоманова з'явилися у віденському клубі українських студентів «Січ». Наприкінці 70-х рр. XIX ст. його ідеї підтримували два львівські студентські гуртки: «Академічний гурток» (перебував під впливом старорусинів) і народовський «Дружній лихвар». Згодом коло їхніх прихильників розширювалося. Найбільш здібними послідовниками поглядів М. Драгоманова стали **Іван Франко** та **Михайло Павлик**, які піднесли український рух у Галичині на новий інтелектуальний рівень, подолавши його провінційну обмеженість і консерватизм.

Свою діяльність представники нової течії розпочали з активної пропагандистської роботи. Із 1876 р. М. Павлик та І. Франко редагували журнал «Друг». Вони відкинули «язичіє», яким публікувався журнал, і перейшли на українську народну говірку. Свої перші критичні статті діячі спрямували проти старорусинів. Згодом вони зачепили й народовців, висміюючи їх за невисоку якість літературної продукції та консерватизм. Проте основний удар припав на духовенство, яке радикально налаштована молодь намагалася усунути від керівної ролі в духовному житті суспільства. Таку гостру критику неоднозначно сприйняли як провідники українського руху, так і загалом західноукраїнське суспільство.

Виходу нової політичної течії на політичну арену сприяв судовий процес 1877—1878 рр. проти І. Франка та його товаришів. Соціалістичні ідеї, які пропагували діячі нової течії, стали приводом до звинувачення їх у підривної діяльності.

Хоча загалом ідеї, що проголошували радикали, не були сприйняті українським суспільством, вони привели до появи нових прихильників соціалістичних ідей (М. Ганкевич, С. Козловський, К. Трильовський, В. Будзиновський, В. Охримович та інші).

У жовтні 1890 р. радикали створили першу українську політичну партію в Галичині — **Русько-українську радикальну партію (РУРП)**. Уперше в українському русі було висунуто й аргументовано ідею єдності українських земель і політичної самостійності України. Він містився в книзі Ю. Бачинського «Україна irredenta» (1895 р.).

Книга викликала інтерес у широких колах громадськості. Як стверджував один із діячів українського руху Степан Баран, «Кобзар» Т. Шевченка і «Україна irredenta» Ю. Бачинського «зробили нас, старших гімназистів і студентів, українськими державниками та соборниками». Саме зусиллями ровесників Ю. Бачинського, яких називали «молодими радикалами», у 1895 р. на черговому з'їзді РУРП до партійної програми було включено положення про самостійну Україну. Невдовзі цим шляхом пішли всі інші українські партії Галичини.

2 «НОВА ЕРА» В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ. Початок політизації українського руху та становлення ідеї політичної самостійності України відбувалися в умовах, коли українське питання в Галичині мало першорядне значення. Це виявлялося у трьох площинах:

1) загальнодержавний напрямок: прагнення австро-угорських правлячих кіл використати українське питання в протистоянні з Росією, уникнути радикалізації українського руху, перетворення його на руйнівну силу;

2) міжнаціональні відносини в краї: піднесення українського руху робило неминучою зміну системи відносин із поляками;

3) загальноукраїнський напрямок: реалізація ідеї перетворення Галичини на «**український П'ємонт**».

Міжнародна ситуація сприяла виходу української проблеми на європейський рівень. Балканська криза загострила відносини Австро-Угорщини та Німеччини з Росією. Українські землі почали розглядатися як можливий театр воєнних дій. Широкого розголосу з боку австрійських, німецьких, російських, українських та польських кіл набула стаття «Росія в Європі», запропонована німецьким канцлером О. фон Бісмарком, де висловлювалась ідея відновлення Київського королівства під протекторатом Габсбургів.

Австро-угорський уряд серйозно зацікавився українським рухом у Наддніпрянській Україні, сподіваючись за його допомогою відірвати українські землі від Росії. Ця ідея збіглася з прагненнями деяких провідників Київської громади (В. Антонович, О. Кониський та інші) схилити на бік української справи керівні кола Австро-Угорської монархії, щоб здобути нові національно-культурні права для галицьких українців. Для цього треба було примирити українців і поляків у Галичині.

Переговори щодо досягнення порозуміння почалися ще в середині 80-х рр. XIX ст. Вони велися таємно у вузькому колі осіб. Улітку 1888 р. було досягнуто домовленості про видання місячника «Правда», який мав стати друкованим органом «цілої України-Русі», пропагувати «духовну єдність» українського народу, поділеного між двома державами, а водночас готувати суспільство до польсько-української згоди.

Зрештою під тиском віденської та київської сторін угоди було досягнуто й оприлюднено 25 листопада 1890 р. Офіційного тексту домовленостей не склали: вони ґрунтувалися на чесному слові її ініціаторів. Ця компромісна «джентльменська» угода, яку уклали лідери народовців **Олександр Барвінський**, Ю. Романчук, галицький митрополит С. Сембратович за підтримки В. Антоновича з польськими політичними колами й австрійським урядом, отримала назву «**нова ера**».

Українці вимагали від польської адміністрації краю визнати самостійність української нації та більше дбати про її розвиток, з однаковою прихильністю ставитися до двох народів у Галичині, обіцяючи бути лояльними до Австро-Угорської монархії та династії Габсбургів. Як запевняли обидві сторони, угода мала розпочати «нову еру» в українсько-польських відносинах.

Однак ця політика тривала недовго. Польська адміністрація не бажала йти на поступки, які дозволили б українському руху поставити питання про поділ Галичини на українську й польську частини та домагатися автономних прав. На початку 1894 р. обидві сторони відмовилися від продовження цієї політики.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Юліан Бачинський (1870—1940) народився в селі Новосілка (нині територія Тернопільської області) у родині греко-католицького священика. Соціалізмом захопився під час навчання в Академічній гімназії, був членом Союзу польської молоді «Зет», у 1890 р. його обрали до проводу РУРП. Став одним із головних теоретиків цієї партії, а також заснованої в 1899 р. Української соціал-демократичної партії. Часто брав участь у політичних суперечках. Ю. Бачинський публікував свої тексти в часописах «Народ», «Радикал», «Громадський голос», «Будучність» (преса УРП), «Земля і воля» (УСДП), «Свобода» (США), «Вісник Союзу визволення України», «Наш голос», обіймав посаду головного редактора журналу «Вперед» (1912—1913 рр.). Ю. Бачинський увійшов в історію передусім як автор книги «Україна irredenta», у якій на засадах марксизму обґрунтував неминучість самостійної України.

Юліан Бачинський

Олександр Барвінський

ЦІКАВІ ФАКТИ

Видатним представником народовської течії українського руху у Східній Галичині був **Олександр Барвінський** (1847—1926). Він працював у керівництві «Просвіти», «Руської бесіди», у 1892 р. реорганізував львівське товариство ім. т. Шевченка в наукове. Був послом до Галицького крайового сейму, Віденського парламенту, членом австрійської палати панів, Галицької шкільної ради.

Обкладинка одного з видань «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка». 1894 р.

І все ж, незважаючи на провал, «нова ера» мала далекосяжні наслідки. Поступово реалізувалася програма, намальована її ініціаторами, яка передбачала: відкриття кафедри історії України у Львівському університеті, надання Товариству ім. Т. Шевченка статусу наукового з перспективою перетворення його на українську Академію наук. Фактично було відкрито кафедру української історії (вона називалася кафедрою історії Східної Європи) і Наукове товариство ім. Т. Шевченка з постійною державною підтримкою, але без академічного статусу; засновано чотирикласні школи з українською мовою викладання при чоловічих семінаріях у Тернополі й Станіславі та при жіночій у Львові, паралельні українські класи при Коломийській гімназії, учительську семінарію в Самборі; відокремлено українську гімназію від польської в Перемишлі тощо. У 1893 р. український фонетичний правопис отримав статус офіційного і був упроваджений у шкільні підручники. Також було створено ошадне товариство «Дністер» (1892 р.) для українського населення. Одним із прямих наслідків політики «нової ери» став приїзд до Львова в 1894 р. молодого київського історика, учня В. Антоновича **Михайла Грушевського**, який очолив щойно відкриту кафедру у Львівському університеті.

Іншим вагомим наслідком польсько-української згоди стала прискорена структуризація українського політичного життя в Галичині. Почалося чітке розмежування політичних течій. Як ви вже знаєте, в українському русі виникла радикальна течія. У середині 90-х рр. XIX ст. радикали переживали піднесення, а в 1895 р. долучили до своєї програми вимогу політичної незалежності України. У лавах народовців стався розкол. На продовженні політики згоди з поляками наполягала група, що гуртувалася навколо О. Барвінського, — їх називали новокурсниками. Згодом вони перетворилися на невелику Християнсько-суспільну партію. Їх підтримувало вище греко-католицьке духовенство.

Більша частина народовців на чолі з Ю. Романчуком посіла чітку антипольську позицію. Їх називали незалежними. Проте постійні хитання народовців від боротьби до співпраці з поляками підживляли їх авторитет. Керівники старорусинської течії поступово переходили на ідеї москвофільства та втрачали позиції.

Отже, «нова ера» призвела до розколу в українському русі, що негативно позначалося на результатах виборів до Галицького сейму в 1895 р.

Проте розкол мав і позитивні наслідки: на межі XIX—XX ст. виникли політичні партії з чітко окресленими національно-державницькими програмами (національна незалежність України, об'єднання всіх українських земель у єдину державу), які посіли провідні позиції в українському русі. Старорусинство остаточно занепало.

3 УТВОРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ. Кінець XIX ст. став переломним у розвитку українського національного руху. Із появою перших українських партій національна ідея вийшла

за межі середовища інтелігенції та проникла в широкі маси. На історичну арену вийшло нове покоління діячів, яке висунуло вимогу повної незалежності України. Саме наприкінці XIX ст. почалося поширення термінів «Україна», «український» замість «Русь», «руський», «русин».

Як уже згадувалося, першою політичною партією стала Русько-українська радикальна партія (РУРП) під проводом І. Франка і М. Павлика. У 1895 р. до програми РУРП долучили положення, які можна буде реалізувати в незалежній Українській державі (віддалена перспектива), а в найближчій перспективі — у межах автономної провінції Австро-Угорської монархії. Крім цих положень, у програмі висувалися вимоги передачі селянам якомога більше землі. Декларувалося встановлення колективної організації праці та колективної власності на засоби виробництва. Партія видавала газети «Хлібороб» і «Громада». Для пропаганди програмових положень було випущено серію брошур під загальною назвою «Радикальна тактика» (І. Франко). Велику увагу партія приділяла поширенню своїх ідей серед селян.

Незважаючи на наполегливу працю, РУРП не здобула широкої підтримки в галицькому суспільстві, хоча в 90-ті рр. XIX ст. посідала провідні позиції. Проти неї було налаштовано духовенство, яке заблокувало партії доступ до селянства. Соціалістичні ідеї не сприйняли через нечисленність українського пролетаріату. Наприкінці 1899 р. партія переживала кризу.

Розбіжності в керівництві РУРП створили передумови для виникнення нових партій. Так, у 1899 р. від неї відійшли прихильники марксизму й заснували **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)**. Видатними її членами були М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський. Партія мала відстоювати інтереси українського робітництва, підтримуючи гасло політичної незалежності України. Через відсутність широкої соціальної бази УСДП була нечисленною, проте її лідери мали значний вплив у краї. До того ж партія відігравала помітну роль у профспілковому русі.

У грудні 1899 р. частина радикалів, що дотримувалися націоналістичних поглядів (І. Франко та інші), а також основна маса народовців на чолі з Є. Левицьким та В. Охримовичем за посередництва М. Грушевського та фінансової підтримки з Наддніпрянщини утворили **Українську національно-демократичну партію (УНДП)**.

Партію очолили М. Грушевський, Є. Левицький, В. Охримович, Д. Савчак, І. Франко. Перший з'їзд партії відбувся в 1900 р. У своїй програмі-максимум УНДП проголосила соборність України, «де б усі частини нашої нації об'єдналися в одну новочасну культурну державу», і її національну незалежність. У програмі-мінімум ставилося завдання домогтися автономії краю в межах Австрії. В інших питаннях це була типово ліберальна партія, яка прагнула уникати соціальних конфліктів. Своєю поміркованістю й народовською тактикою вона завоювала прихильність більшої частини населення.

Микола Ганкевич

Семен Вітик

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1896 р. з групи О. Барвінського та А. Вахнянина, що залишалася на позиції співпраці з поляками в дусі «нової ери», постала Християнсько-суспільна партія (до 1911 р. існувала як Католицько-руський народний союз). Її підтримувало вище духовенство. Окремі представники духовенства утворили Католицько-руський союз. Однак ця клерикально-консервативна партія не знайшла підтримки навіть серед священиків.

Іван Франко

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Іван Франко — письменник, вчений, громадський діяч. У 1875 р. закінчив Дрогобицьку гімназію, навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах. Із 1894 р. очолював філологічну секцію, а з 1898 р. також етнографічну комісію Наукового товариства ім. Т. Шевченка, редагував «Літературно-науковий вісник». Стояв біля витоків Русько-української радикальної партії. Свої твори почав друкувати на початку 70-х рр. XIX ст. Залишив значну поетичну, прозову, публіцистичну спадщину.

ЦІКАВІ ФАКТИ

І. Франко говорив, що «польські соціал-демократи є найтяжчі вороги», а російська соціал-демократія — набагато «гірший ворог, ніж російське самодержавство і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичним і... в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоєє їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті».

Під її впливом перебувала «Просвіта» та інші організації й установи.

Зі зростанням організаційної та політичної сили українофілів у Галичині слабшав вплив русофілів.

Отже, в українському русі Галичини на початку XX ст. відбулася остаточна партійна структуризація й політична стабілізація: провідне місце в цій структурі посіла УНДП, в опозиції до неї були РУРП і УСДП. Об'єднувало всі українські партії прагнення політичної самостійності України.

4 РОЛЬ І. ФРАНКА В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ. У політичному русі та розвитку суспільно-політичної думки Галичини та всіх українських земель важливу роль відіграв **Іван Франко** (1856—1916).

Політичні погляди І. Франка сформувалися в студентські роки. Упродовж тривалого часу він перебував під ідейним впливом М. Драгоманова, реалізуючи федеративні принципи в теорію та практику соціалістичного руху в Галичині. І. Франко навіть чинив спротив гаслу політичної самостійності України, стверджуючи, що це вигідно панівним верствам, а не трудівникам.

Після смерті М. Драгоманова він перейшов на позиції самостійництва. Розрив із соціалістами був зумовлений тим, що І. Франко усвідомив: соціалізм не приведе до національного визволення України, оскільки під соціалістичними гаслами могутні нації можуть поглинути інші.

Перехід на самостійницькі позиції спричинив розрив І. Франка з радикалами. Він став одним із керівників Української національно-демократичної партії.

Ідеалом у суспільному житті І. Франко вважав вільну незалежну націю. Усе, що здійснюється поза нацією, на його думку, є обманом або прикриттям для поневолення іншої нації.

Ці ідеї, які І. Франко почав сповідувати на зламі століть, стали панівними в Галичині. Ідеал незалежної держави згуртував усі верстви українського суспільства регіону.

5 РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В БУКОВИНІ. Через відсутність власної інтелігенції українське національне відродження в Буковині почалося досить пізно. Головну роль на початку національного відродження українців краю відіграло духовенство. Визначною постаттю того часу став православний єпископ **Євген Гакман** (1834—1873). Завдяки його діяльності було впорядковано релігійне життя та засновано перше українське культурно-просвітницьке товариство «**Руська бесіда**» (1869 р.).

Як і в Галичині, в українському русі Буковини утворилися дві течії: русинська (русофільська, москвофільська) і народовська (українофільська). У 70—80-ті рр. XIX ст. провідні позиції посідала русинська течія. Нечисленна українська еліта виступала проти румунського засилля. Вона намагалася довести, що має такі самі давні політичні й культурні традиції, як румунська чи німецька. Тому вона звернулася до староруської

культури й традицій, а згодом до російської. Для поширення свого впливу діячі русинської течії розбудовували мережу навчально-освітніх і культурних закладів, видавали газети, журнали. У 1870 р. вони організували своє політичне товариство «Руська рада» під керівництвом В. Продана, який водночас очолював «Руську бесіду».

Під впливом народовської течії Галичини й творів української літератури з Наддніпрянщини в середовищі буковинської інтелігенції набирали сили українофільські настрої. Одним із перших у Буковині почав писати свої твори народною мовою Юрій Федькович. Його перша самостійна збірка поезій була надрукована в 1862 р. Згодом з'явилися твори Сидора Воробкевича та його брата Григорія. Наприкінці XIX ст. на літературному горизонті Буковини постала талановита Ольга Кобилянська.

Ситуацію на користь української течії змінило відкриття в 1875 р. в Чернівцях університету, у якому спершу було три кафедри з українською мовою навчання, а згодом — п'ять. Поява університету вимагала нових викладачів. Частина з них були галицькими українцями, які стали провідниками національної ідеї.

Початок 80-х рр. XIX ст. виявився успішним щодо поширення народовської (української) течії в Буковині. У 1884—1885 рр. буковинські народовці взяли на себе керівництво «Руською бесідою» та «Руською радою». Було засновано товариство «Руський народний дім», першим головою якого став Єротеї Пігуляк, а секретарем — Омелян Попович. Почалося видання часопису «Буковина» під редакцією Юрія Федьковича, а згодом — Сильвестра Дашкевича, Осипа Маковея, який відіграв визначну роль у розвитку національної свідомості українців Буковини.

Національний рух у Буковині зміцнів після переїзду туди галицького діяча **Степана Смаль-Стоцького**, який у 1885 р. став професором університету.

У 1887 р. з ініціативи О. Поповича виникло товариство «Руська школа» (із 1910 р. — «Українська школа»). Воно дбало про українські потреби в державних школах, засновувало українські приватні школи, утримувало жіночу вчительську семінарію в Чернівцях та реальну гімназію у Вишківцях, мало 12 своїх відділень у краї, організовувало курси підвищення кваліфікації вчителів, видавало підручники та інші книги для дітей. Завдяки діяльності товариства та особисто О. Поповича розвиток українського шкільництва в Буковині був одним із найкращих на українських землях.

Зі зростанням української інтелігенції та її національної свідомості змінювалася на краще й політична ситуація для українців Буковини.

Із кінця XIX ст. політичне життя в регіоні розвивалося подібно до галицького. Українські політичні партії Буковини були тотожні галицьким. Так, у 1906 р. постали радикальна (Т. Галіп, І. та О. Поповичі, Н. Бігарій) та соціал-демократична (О. Безпалко, Г. Андріяшук, М. Гавришук та інші) партії.

Євген Гакман

Юрій Федькович

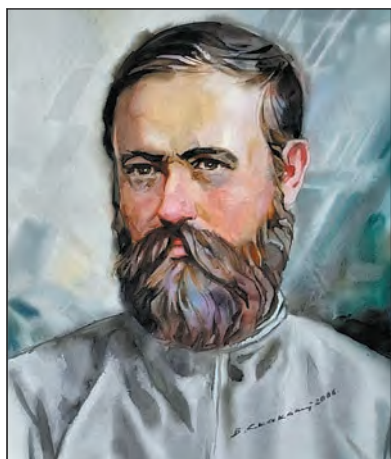
Єротеї Пігуляк

Степан Смаль-Стоцький

ЦІКАВІ ФАКТИ

Завдяки діяльності членів Товариства Св. Василя Великого в Закарпатті з'явилися перші періодичні видання. Усі його видання друкувалися «язичієм». Головним завданням товариство вважало «написання, укладання, видання... і поширення книг шкільних... будь-яке укладання мовами російською і мадярською таких повчальних корисних книг... і часописів».

Анатолій Кралицький

У 1908 р. почала діяти національно-демократична партія (С. Смаль-Стоцький, барон М. Василько, О. Попович, Є. Пігуляк та інші), яка стала провідною політичною силою в краї.

Жваву національно-просвітницьку діяльність здійснювали різноманітні українські студентські, жіночі, учительські, церковні, театральні, музичні, спортивні та інші організації, яких напередодні Першої світової війни налічувалося щонайменше 590.

Отже, українці Буковини протягом XIX — початку XX ст. зробили значний крок у перетворенні українців на національно свідому частину української нації.

6 РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В ЗАКАРПАТТІ.

Після угорської революції 1848—1849 рр. австрійська влада змушена була погодитися на деяке розширення демократичних свобод, задоволення певних національних інтересів народів, зокрема закарпатських русинів. Останнім навіть було дозволено обіймати урядові посади. Скориставшись ситуацією, русинська інтелігенція Закарпаття розгорнула діяльність із поширення освіти серед народу, захисту й розвитку рідної мови, звичаїв, віри та церкви.

З ініціативи О. Духновича в 1862 р. було створено Товариство Івана Хрестителя, а в 1866 р. — Товариство Св. Василя Великого. Останнє відіграло значну роль у призупиненні політики денаціоналізації угорського уряду. Ще до свого офіційного оформлення товариство розгорнуло широку видавничу та просвітницьку діяльність. У 1865 р. вийшла друком «Грамматика письменнаго русскаго языка» К. Сабова, яка на тривалий час стала підручником для середніх шкіл Закарпаття, а в 1890 р. — «Русская грамматика и читанка» того самого автора.

Проте послаблення тривало недовго. Після утворення Австро-Угорської монархії угорська влада почала наступ на права закарпатських русинів. Протягом короткого часу було ліквідовано всі здобутки русинів 40—60-х рр. XIX ст. Розпочався наступ на греко-католицьку церкву Закарпаття: було здійснено невдалу спробу запровадити угорську мову в богослужінні. У 1868 р. угорський парламент прийняв закон про рівноправність національностей, згідно з яким усі громадяни Угорщини в політичній площині становили «неділимому єдину мадярську націю». Насильницьку мадяризацію неугорських народів зробили майже державною національною політикою. Угорський наступ виявився таким потужним, що на початку XX ст. повністю зникла шкільна освіта народною мовою, а Товариство Св. Василя Великого в 1902 р. припинило діяльність.

Особливо гостро постала проблема дослідження історії Закарпаття для обґрунтування історичних прав русинів на політичне існування, пробудження в них національної самосвідомості. Із початку XIX ст. не було видано жодного дослідження з історії краю. Вагомий внесок у вирішення цього завдання зробили історики і церковні діячі **Анатолій Кра-**

лицький та Іоанн (Іван) Дулішкович. Тритомна праця І. Дулішкови́ча російською мовою «Історичні риси Угро-Росіян» стала важливим доказом історичних і політичних прав населення краю.

Важливий внесок у збереження національної самосвідомості населення краю, відстоювання його інтересів зробили також А. Дешко, І. Раковський, І. Сільвай, О. Митрак та інші.

7 ВЗАЄМОДІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у другій половині XIX ст. Важливим здобутком національного руху в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях стало те, що він розвивався як єдиний, незважаючи на всі відмінності менталітету населення й політичного становища земель.

Вирішальним значенням для цього була згода двох політичних еліт — наддніпрянської та західноукраїнської — творити спільну націю. Західноукраїнці черпали з Наддніпрянщини інтелектуальний потенціал, наддніпрянці розбудовували в Галичині «український П'ємонт». Проте цей процес був непростим, стикався зі значними перешкодами, долав численні суперечності, але заклав основи формування єдиної модерної української нації.

Іоанн Дулішкович

ВИСНОВКИ

- В останній чверті XIX ст. тривало подальше становлення українського руху. У 1890 р. було засновано першу політичну партію — Русько-українську радикальну партію.
- Наприкінці XIX ст. всі провідні українські партії Галичини включили до своїх програм положення про незалежну соборну Україну.

- Завдяки спільним зусиллям галичан та наддніпрянців Галичина перетворилася на «український П'ємонт».
- Стрімко розвивався український національний рух у Північній Буковині, який наприкінці XIX ст. перейшов на народовські позиції. У той самий час під тиском правлячих кіл Угорщини українських рух у Закарпатті поступово згасав.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Хто започаткував радикальну течію в українському русі? **2.** Яку назву мала перша українська партія? Коли вона виникла? **3.** Укажіть хронологічні межі « нової ери » українсько-польських відносин. **4.** Розкажіть про І. Франка як політичного діяча. **5.** Хто був автором брошури «Україна irredenta»? **6.** Які українські партії були створені наприкінці XIX ст.? **7.** Коли в програмах українських партій Галичини з'явилося положення про необхідність боротьби за незалежну соборну Україну? **8.** Назвіть основні досягнення українського руху на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст. **9.** Що означає вислів «український П'ємонт»?

10. Що зумовило появу радикальної течії в українському русі наприкінці XIX ст.? Якою була мета її діяльності? **11.** Якими були причини й наслідки « нової ери » в українсько-польських відносинах? **12.** Визначте роль І. Франка в розвитку політичної думки на

західноукраїнських землях. **13.** Як складалися відносини між греко-католицькою церквою та різними течіями українського руху? **14.** Яку роль відіграв український рух на західноукраїнських землях у загальноукраїнському русі?

15. Охарактеризуйте процес становлення українських політичних партій, дайте їх класифікацію. **16.** Порівняйте розвиток українського руху в Буковині, Галичині, Закарпатті. Де український рух досяг найбільшого успіху та чому? **17.** Складіть розгорнутий план за темою «Український рух на західноукраїнських землях в останній чверті XIX ст.».

18. Чи вдалося українському руху перетворити Галичину на «український П'ємонт»? **19.** Українські діячі кінця XIX — початку XX ст. називали Закарпаття «пораним братом». Як ви вважаєте, чому?

Практичне заняття. Особливості культурницького та політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які етапи виділяють вчені в процесі національного відродження? 2. Коли почалося національне відродження на західноукраїнських землях? 3. Якими були здобутки українського руху на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.?

МЕТА: підбити підсумки та закріпити вивчений матеріал.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ: повторити матеріал підручника (§ 26—27, 28); скласти презентацію з 5—6 слайдів «Особливості культурницького та політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях».

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Обговоріть у групах підготовлені презентації та заповніть таблицю.

Етап національного відродження	Здобутки	Особливості
Культурницький		
Політичний		

2. Зробіть висновки відповідно до мети заняття. Складіть узагальнюючу схему.

Наш край у другій половині XIX ст.

I. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ТА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК.

1. До якої імперії — Російської чи Австро-Угорської — входив ваш регіон у другій половині XIX ст.?2. Покажіть на карті населений пункт, у якому ви живете. На території якого району, області він розташований?3. На території якого історико-етнографічного регіону він розташований?4. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону наприкінці XIX ст.	5. Які населені пункти існували на той час у вашому регіоні? Порівняйте їх із тими, що існують сьогодні. Чи зазнали змін їхні назви, розміри?6. Чи є у вашому краї населені пункти, які виникли в другій половині XIX ст.? Назвіть їх і поясніть походження їхніх назв.7. Яким був етнічний і соціальний склад населення вашого краю наприкінці XIX ст.?

II. ЗМІНИ В ГОСПОДАРЬКОМУ ЖИТТІ.

1. Що ви знаєте про особливості розвитку сільського господарства краю в ті часи?2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощували тоді у вашому регіоні?3. Яким був стан промисловості й торгівлі?4. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами українських земель цього періоду.	5. Що вам відомо про соціальне становище краю й соціальні протести населення?6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про побут і повсякденне життя населення краю в другій половині XIX ст.

III. НОВІ ЯВИЩА В КУЛЬТУРНОМУ ТА ДУХОВНОМУ ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ.

1. Що ви знаєте про вірування, звичаї і традиції населення вашого краю?
2. Які події, пов'язані з розвитком української культури, відбувалися на території краю?
3. Назвіть імена діячів української культури цього періоду, що походили або проживали в краї. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
4. Які пам'ятки культури другої половини XIX ст. розташовані у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
5. Які церковні споруди, збудовані в той час, збереглися на території вашого краю?
6. Визначте спільне й відмінне в духовному та культурному житті населення краю порівняно з іншими регіонами українських земель цього періоду.
7. У яких творах української літератури розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розташовувався? Яку інформацію про події та життя населення в ті часи можна отримати з них?

ЗАВДАННЯ

1. Продовжте складати таблицю «Наш край в історії України та Європи» (друга половина XIX ст.) (с. 95). Спираючись на неї, порівняйте основні події та історичні процеси в краї з подіями й процесами тогочасної вітчизняної та європейської історії.
2. Продовжте складати таблицю «Видатні діячі історії краю» (друга половина XIX ст.) (с. 95).

Узагальнення знань за розділом V

1. Складіть перелік подій, що відбулися на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: трудова еміграція, «рутенська акція», кооперативний рух, старорусинство, народовці, москвофільство, радикали, «Просвіта», «нова ера», Галицький сейм, «український П'ємонт».
3. Визначте та охарактеризуйте основні форми суспільного життя на західноукраїнських землях і вкажіть їх наслідки. Відповідь оформте у вигляді таблиці.
4. Виконайте завдання за історичною картою:
 - 1) покажіть адміністративний поділ західноукраїнських земель;
 - 2) визначте регіон нафтових промислів;
 - 3) укажіть мережу залізниць і визначте товари експорту та імпорту краю.
5. Який вплив мали процеси модернізації на тогочасне західноукраїнське суспільство? Чи можна їх однозначно характеризувати як позитивні?
6. Порівняйте процеси модернізації на західноукраїнських землях і в Наддніпрянщині. Визначте спільні тенденції й основні відмінності.
7. Чим пов'язані між собою український рух у Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях?
8. Чому, на вашу думку, український рух наприкінці XIX ст. в Галичині був найбільш організованим? Укажіть історичні обставини, які цьому сприяли.
9. Установіть хронологічну послідовність формування провідних політичних сил в українському русі в Галичині.
10. Визначте спільне й відмінне в розвитку українського руху в Наддніпрянщині, Галичині, Буковині та Закарпатті.

i Тестові
завдання
онлайн

Розділ VI УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ на початку XX ст.

§ 29. Соціально-економічний розвиток українських земель

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості розвитку промисловості в Наддніпрянській Україні; порівнювати, як відбувався розвиток сільського господарства на українських землях у складі двох імперій; пояснювати, яку роль у розвитку економічного життя відігравав кооперативний рух; характеризувати становище населення українських земель; пояснювати поняття й терміни: концентрація виробництва, монополія, синдикат, міграція, кооператив.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості розвитку промисловості на українських землях у другій половині XIX ст.? **2.** Як розвивалося сільське господарство в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях у цей період? **3.** Чим була зумовлена і як відбувалася трудова еміграція українців?

1 РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ. Початок XX ст. для українських земель був пов'язаний з економічною кризою 1900—1903 рр. У Наддніпрянській Україні від неї особливо постраждали найрозвиненіші галузі промисловості — кам'яновугільна та металургійна. Більшість гірничорудних і металургійних підприємств скоротили виробництво, а деякі взагалі припинили існування. Криза супроводжувалася зменшенням кількості дрібних фабрик і заводів та поглиненням їх великими підприємствами. Унаслідок цього в промисловості відбувалася **концентрація виробництва**. Високі темпи її розгортання спричинили те, що на початку XX ст. на українських землях спостерігався найбільший у світі рівень концентрації виробництва в основних галузях промисловості. На великих підприємствах Наддніпрянщини працювало понад 44 % усіх промислових робітників, у той час як у США — 33 %. П'ять металургійних заводів українського Півдня становили 25 % загальноросійського виробництва чавуну, а українські цукрові заводи Бродського, Терещенка, Харитоненка, Ярошинського і Бобринського — 60 % цукру-рафінаду.

Концентрація промислового виробництва сприяла розгортанню процесу **монополізації**, тобто утворенню монополій у металургійній, кам'яновугільній та залізничній галузях. Створення великими банкірами та підприємцями монополістичних об'єднань дозволяло їм розвивати виробництво й отримувати прибутки навіть у кризові роки. Через відсутність конкуренції монополісти вдавалися до завищення цін на свою продукцію.

Найпоширенішою формою монополістичних об'єднань у промисловості стали **синдикати**. На початку XX ст. у Над-

МОНОПОЛІСТИЧНІ ОБ'ЄДНАННЯ, ЩО ДІЯЛИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ на початку XX ст.

Вид	Монополії	Основне виробництво
Трест	«Наваль — Россуд»	Суднобудування
Синдикат	«Продамет»	Продаж металопродукції
Синдикат	«Продвагон»	Виготовлення і продаж вагонів
Синдикат	«Продвугілля»	Добування і продаж вугілля
Синдикат	«Продпаровоз»	Виробництво і продаж паровозів
Синдикат	«Продаруд»	Добування залізної руди
Синдикат	«Дріт»	Виготовлення і продаж дроту
Синдикат	«Урожай»	Виробництво сільськогосподарських машин та обладнання
Синдикат	«Цукровий синдикат»	Виробництво цукру
Синдикат	Консервні заводи	Виробництво і продаж консервної продукції

Економічний розвиток українських земель на початку XX ст.

дніпрянщині з'явилися синдикати «Продамет» (1902 р.), «Трубопродаж» (1902 р.), «Продаруд» (1908 р.), «Продвугілля» (1904 р.), «Дріт» (1908 р.) та інші. Особливістю монополій на українських землях було те, що їх в основному контролював іноземний капітал — британський, французький, бельгійський

і німецький. Так, іноземним компаніям, які більшість своїх прибутків вивозили за кордон, належало 90 % основного капіталу в металургії та 63 % у видобутку вугілля.

Концентрація виробництва — зростання кількості великих підприємств і зосередження на них значної частини засобів виробництва, робочої сили та продукції.

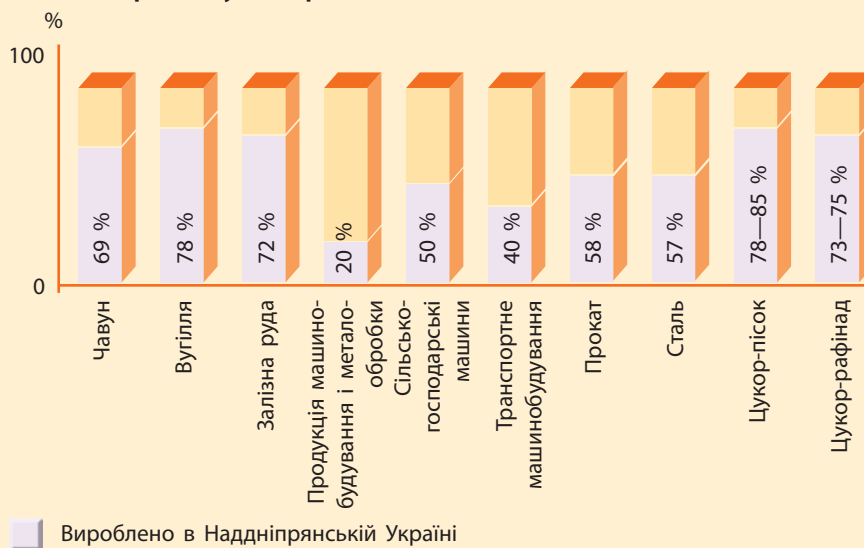
Важливою особливістю промислового розвитку українських земель був нерівномірний розвиток регіонів. Так, найбільш динамічно розвивалися південь і схід українських земель, де було зосереджене основне промислове виробництво. На Правобережній Україні провідні позиції посідали аграрний сектор та пов'язані з ним галузі промисловості (харчова і легка). Проте Лівобережжя помітно відставало від інших регіонів; тут зберігалися значні залишки кріпацтва.

Поступово на українських землях склалася певна **спеціалізація промислових районів**. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн — марганцевої, Кривий Ріг — залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя — цукрової. До того ж ці осередки промислового виробництва набули загальноімперського значення.

Незважаючи на те що на українських землях був зосереджений значний промисловий потенціал, підпорядкованість імперському центру зумовлювала значні зміни у структурі економіки: понад 70 % продукції промисловості становили сировина й напівфабрикати.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Випуск основних видів продукції промисловості в Наддніпрянській Україні порівняно із загальноімперським у 1913 р.

? 1. Яких видів продукції в Наддніпрянській Україні виготовляли понад половину від загальноімперського виробництва? 2. Чи можна на підставі наведеної інформації зробити висновок про те, що

промисловість Наддніпрянщини у складі загальноімперської мала характер сировинного придатка, а не виробника готової продукції? Обґрунтуйте свою думку.

На початку XX ст. у становищі робітників відбулися помітні позитивні зрушення: зросла заробітна плата, робочий день було законодавчо обмежено 11,5 годинами тощо. Проте ці зрушення стосувалися лише незначної частки кваліфікованих робітників, зайнятих у металургійній та металообробній промисловості. Решта робітників і далі жила в нестерпних умовах.

Кризу 1900—1903 рр. змінила економічна депресія 1904—1909 рр. Із кінця 1909 р. розпочалося економічне піднесення, що тривало до початку Першої світової війни. На 1913 р. Наддніпрянщина стала основним виробником багатьох видів продукції в Російській імперії.

2 РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. На початку XX ст. в сільському господарстві Наддніпрянщини тривали процеси, що були започатковані аграрною реформою 1861 р., а саме:

- ▶ перерозподіл земель на користь тих власників, які пристосували свої господарства до ринкових потреб;
- ▶ зростання товарності господарств;
- ▶ поява надлишку робочої сили;
- ▶ упровадження в сільськогосподарське виробництво новітньої техніки й досягнень агрокультури.

У Наддніпрянській Україні існувало 32,5 тис. поміщицьких господарств, яким належало 10,9 млн десятин землі, і 3 млн селянських господарств, що мали 20 млн десятин землі. Малоземелля примушувало селян орендувати землі в поміщиків на правах відробітку, що гальмувало розвиток сільського господарства. Напередодні Першої світової війни малоземельні й безземельні селяни в Наддніпрянщині становили щонайменше 80 % селянства, а заможні селяни — лише 5 %. Важким тягарем для селян були викупні платежі за землю, які вони сплачували за реформою 1861 р.

Ось чому на початку XX ст. в аграрному секторі зросла соціальна напруженість (у 1902 р. Полтавську й Харківську губернії охопило селянське повстання, яке тривало три тижні). Аграрне питання стало одним із головних у Російській імперії.

Значна частина поміщиків у пореформений період не змогла пристосуватися до нових умов господарювання. Упродовж 1877—1905 рр. поміщики продали переважно заможним селянам майже третину своїх земель. Деякі створили у своїх маєтках господарства, що базувалися на вільнонайманій праці.

Провідна роль у сільському господарстві Наддніпрянської України належала товарному зерновому виробництву. На початку XX ст. в краї збирали понад 75 % від загального обсягу озимої пшениці в Російській імперії. Зберігалася й поглиблювалася сформована в попереднє століття районна сільськогосподарська спеціалізація. На Півдні переважало товарне зернове господарство, на Правобережжі — товарне бурякове виробництво, на Лівобережжі й Слобожанщині — товарне бурякове виробництво та вирощування тютюну. Товарне тваринництво у структурі сільськогосподарського виробництва посідало досить незначне місце.

Шахта Русько-Донецького товариства. Юзівка. XIX ст.

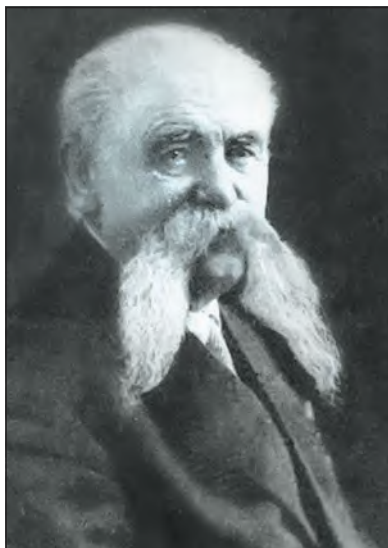
Биття селян-бунтівників у Полтавській губернії. XIX ст.

Село Полтавської губернії. XIX ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після «мертвого періоду» в розвитку кооперативного руху в Наддніпрянській Україні багато зусиль для заснування нових кооперативів доклав «артільний батько» **Микола Левитський** (1859—1936). Ще в 1887 р. він організовував перші легально зареєстровані хліборобські спілки (артілі) в краї, а також перші виробничі артілі в містах. Поширенню кооперативного руху сприяли численні статті М. Левитського про кооперацію та видана в 1901 р. брошура «Спількова умова для хліборобських спілок». У 1905 р. в Полтавській, Київській та Подільській губерніях діяла найбільша в Російській імперії кількість споживчих кооперативів.

Микола Левитський

3 КООПЕРАТИВНИЙ РУХ. Українські селяни, господарюючи в ринкових умовах, стикалися з багатьма складними проблемами — збут продукції, придбання техніки, отримання позик у банках тощо. Для багатьох із них самостійне розв'язання цих проблем було надзвичайно складним процесом. Селяни, а також міське населення — дрібні ремісники й робітники — за допомогою українських громадських діячів об'єднувалися в різноманітні кооперативи — споживчі, виробничі, кредитні тощо. У тогочасних політичних умовах кооперативний рух для українців став засобом захисту їх соціально-економічних інтересів, сприяв формуванню вмінь брати участь у діяльності самоврядних економічних організацій, був школою підготовки майбутніх громадських діячів.

Кооператив — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

Збільшення числа кооперативів обумовлювало необхідність створення кооперативних спілок. У 1901 р. виник Союз кредитової кооперації в Бердянську, у 1908 р. — Союз споживчої кооперації в Києві, у 1910 р. — Союз споживчої кооперації у Вінниці. Однак у 1913 р. влада, намагаючись підпорядкувати українську кооперацію та долучити її до системи російської кооперації, примусила ці спілки ліквідуватися. Упродовж 1900—1914 рр. кількість кооперативів у Наддніпрянській Україні постійно зростала. У 1900 р. тут діяло 450, у 1905 р. — 820, у 1910 р. — 2100 кооперативів усіх видів. У 1914 р. в селах і містах діяло 3020 споживчих і 2477 кредитних кооперативів. За цим показником Наддніпрянська Україна посідала перше місце в Російській імперії.

4 ЗМІНИ В СТАНОВИЩІ НАСЕЛЕННЯ. Розгортання процесу індустріалізації на українських землях викликало чимало змін у суспільному житті. Провідні позиції поміщиків-землевласників у суспільстві послабилися.

Впливове становище зберігали переважно ті з них, хто створював товарні господарства в сільськогосподарському виробництві, переробні підприємства, вкладав кошти (купував акції) у банки, заводи тощо. На Правобережжі такими були родини Бобринських, Потоцьких, Браницьких.

Дедалі більшого впливу й значення набувала буржуазія. За своїм складом вона була багатонаціональною верствою, у якій українці більшості не мали. Окрім них до буржуазії належали росіяни, євреї, поляки, німці, французи, бельгійці тощо. Вони або постійно перебували на українських землях, або вкладали кошти у власні підприємства, проживаючи за кордоном. Серед відомих представників тогочасної української буржуазії були родини Терещенків, Харитоненків, Римаренків, Симиренків та інших.

У зв'язку з розвитком промисловості відбувалося зростання кількості робітників. У промисловості Наддніпрянщини в 1910 р. було зайнято 475 тис. робітників. Найбільшими центрами зосередження промислових робітників на українських

На металургійному комбінаті в Катеринославі. XIX ст.

На заробітки. Художник М. Кузнецов

? Що штовхало селян на пошуки заробітків?

землях стали Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзівка, Маріуполь.

Становище промислових робітників Наддніпрянщини було важким. Робочий день тривав 12—14,5 години на добу. Зокрема, у Київському фабричному окрузі в 43 % робітників він становив 12—13 годин. Значного поширення набула наднормова праця. На переважній частині підприємств не існувало техніки безпеки, що призводило до численних нещасних випадків. Заробітна плата не забезпечувала прожиткового мінімуму більшості робітників. Особливо низькою вона була на підприємствах легкої промисловості. Підприємці також зменшували зарплату робітників за рахунок численних штрафів. Нестерпними залишалися житлово-побутові умови робітників. У 1913 р. щонайменше 70 % гірників Криворізького залізничного басейну жили в бараках.

Поширення ринкових відносин у сільському господарстві призвело до різкого розшарування українського селянства. Заможні селяни, як уже зазначалося, становили лише 5—8 % сільського населення, а біднота — 80 %. Через нестачу землі й демографічний вибух другої половини XIX ст. в 1860—1910 рр. сільське населення в Наддніпрянщині збільшилося на 86 %, а площа їхніх земель — лише на 32 %. Надлишок робочої сили становив близько 9,3 млн осіб. Це обумовило посилення трудової еміграції українських селян. Напередодні Першої світової війни селяни-переселенці з Наддніпрянщини найбільші громади утворили в Нижньому Поволжі (400 тис. осіб), Казахстані та Середній Азії (790 тис. осіб), на Далекому Сході (460 тис. осіб). Ці райони компактного проживання українців отримали назву Сирій Клин і Зелений Клин.

5 УКРАЇНСЬКІ ПРОМИСЛОВЦІ-МЕЦЕНАТИ. Кінець XIX — початок XX ст. називають «золотою добою» українського меценатства. Завдяки меценатам відбулася активізація суспільно-культурної діяльності українських митців. Розширилося й поле діяльності меценатів. Вони робили вигідні замовлення художникам, оплачували їх закордонні творчі поїздки, купували твори мистецтва з виставок, засновували власні галереї тощо.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Талановитого інженера і вченого **Василя Симиренка** більше шанували за кордоном. На Батьківщині ж він був відомий лише вузькому колу української інтелігенції. І мало хто знав, що 10 % від своїх статків цукровар постійно віддавав на розвиток вітчизняної культури. На його кошти було видано кілька великих накладів «Кобзаря» Т. Шевченка, твори П. Чубинського, М. Драгоманова, М. Коцюбинського. Він підтримував Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, громадське зібрання «Родина», Товариство допомоги культурі та науці. В. Симиренко фінансував періодичні видання «Київська старовина», «Рада», «Громадська думка», «Літературно-науковий вісник», дарував кошти на будівництво друкарень. При цьому він усяляко уникав слави мецената. Деякі письменники так і не дізналися, від кого отримували матеріальну допомогу. Свій маєток ціною близько 10 млн карбованців В. Симиренко передав на потреби української культури.

Подружжя Ханенків. Початок XX ст.

Музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків у Києві

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Василь Тарновський (молодший) був щедрим меценатом українських культурних надбань: зокрема, допомагав часопису «Київська старовина» в 90-х рр. XIX ст. і Київському історичному музею. Він зібрав велику колекцію козацько-гетьманської музейної та архівної старовини. Саме колекція В. Тарновського надихнула І. Рєпіна на картину «Запорожці пишуть листа турецькому султану». В. Тарновський створив унікальну збірку творів Т. Шевченка та видав альбом із фотографіями офортів Т. Шевченка, альбом гетьманів («Історичні діячі Південно-Західної Росії», автори В. Антонович і В. Бец). В. Тарновського називають батьком-засновником Музею українських старожитностей (нині Чернігівський державний історичний музей).

Підтримували меценати й українську періодичну пресу та літераторів. Склалася своєрідна система так званого «малого меценатства», яка сприяла збиранню мистецької спадщини в приватні колекції.

У свою чергу, митці не соромилися звертатися до меценатів із проханням про фінансову допомогу. У цей час меценати представляли дві групи: **фундатори** та **організатори**. Меценати пропагували свої надбання, поширювали наукові знання, утворювали благодійні фонди. Наприклад, Богдан Ханенко передав до бібліотеки Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва шість томів власних «Старожитностей Придніпров'я». Крім того, йому належить ключова роль у заснуванні Київського художньо-промислового і наукового музею, відкритого в 1904 р. Також Б. Ханенко разом із дружиною видав каталог власної колекції «Зібрання картин італійської, іспанської, фламандської, голландської та інших шкіл». Колекція Ханенків представлена в Київському музеї західного і східного мистецтва (зараз Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків).

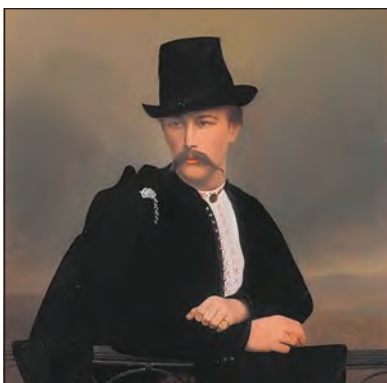
Багато уваги доброчинності присвятила родина Терещенків, підтверджуючи тим самим девіз їхнього дворянського герба — «Прагнули громадянських справ». Художнє зібрання Терещенків лягло в основу Київського музею російського мистецтва та інших музеїв столиці.

Досить популярним ставало «садове» меценатство. Власники родових маєтків збирали предмети декоративно-прикладного мистецтва, картини, скульптури, бібліотеки. Самі ж садиби були витворами садово-паркового й архітектурного мистецтва. Митці зустрічалися в маєтках Тарновських (Качанівка, Мотовилівка), Миколи Кондратьєва (Низи), княгині Наталії Яшвіль (Сунки та Княгиніно) тощо.

Зростала допомога школам, лікарням. Крім того, поширювалося соціальне благодійництво. Меценати піклувалися про жебраків, покинутих дітей, безпритульних, людей похилого віку, хворих тощо. Розширилися й шляхи передачі коштів на благо закладів освіти. Це були духовні заповіді, стипендіальні фонди, пожертвування благодійним організаціям і земствам.

Василь Симиренко

Василь Тарновський

Лазар Бродський

У цей час активну участь у благодійності брали й жінки. Вони виступали опікунами освітніх закладів або головами благодійних товариств. У цьому напрямку уславилася **Христина Алчевська**, яка стала організатором народної освіти. Багаті спадкоємиці М. Браницька та А. Гавриленкова збудували у своїх маєтках храми, церковно-парафіяльні школи, лікарні. Жінки з родини Терещенків були членами Ради Київського відділу кураторства імператриці Марії Федорівни щодо глухонімих.

Чимало зробили меценати й благодійники для розбудови міст, де вони жили або тримали свої маєтки, заводи, фабрики.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Лазар Бродський — український підприємець, цукровий магнат, меценат. Багато коштів витрачав на благодійність і будівництво. Він фінансував будівництво установ загальноміського значення — Бактеріологічного інституту, Бессарабського критого ринку, підтримував розвиток трамвайного сполучення в місті.

ВИСНОВКИ

- За рівнем розвитку провідних галузей, концентрації виробництва та монополізації промисловість Наддніпрянської України на початку XX ст. посідала одне з перших місць у Російській імперії.
- Незважаючи на деякі успіхи, українські землі залишалися краєм із відсталим сільським господарством, де недостатньо застосовувалися сучасні знаряддя праці й сільськогосподарська техніка.
- Український кооперативний рух на початку XX ст. зберігав високі темпи розвитку, набуваючи нових організаційних форм.

- Розгортання індустріалізації спричинило зміни в соціальній структурі українського суспільства й становищі основних верств населення.
- Наприкінці XIX — на початку XX ст. помітним явищем суспільного й культурного життя українських земель стали меценатство і благодійництво. Завдяки значним пожертвуванням родин Терещенків, Симиренків, Ханенків, Алчевських, Тарновських, Бродських та інших на новий рівень вийшли українська культура й український національний рух, розвивалися міста.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке концентрація виробництва? 2. Яка форма монополістичних об'єднань переважала в промисловості Наддніпрянщини? 3. У якому регіоні Наддніпрянщини переважало товарно-зернове господарство? 4. Хто є засновником кооперативного руху в Наддніпрянщині? 5. Назвіть імена відомих представників тогочасної української буржуазії. Хто з них уславився меценатською діяльністю?
6. Якими були характерні риси розвитку промисловості на українських землях? 7. Охарактеризуйте розвиток сільського господарства в тогочасній Наддніпрянській Україні. 8. Яку роль у розвитку українського економічного життя відігравав кооперативний рух?

9. Охарактеризуйте зміни в суспільному житті українських земель, спричинені розгортанням індустріалізації. 10. Визначте наслідки економічної кризи 1900—1903 рр. для економіки Наддніпрянщини.
11. Визначте, які проблеми були найважливішими для соціально-економічного розвитку українських земель на початку XX ст. Якими шляхами їх було можливо розв'язати? 12. Обговоріть у групах, що стало причиною розквіту меценатства та благодійництва наприкінці XIX — на початку XX ст.

§ 30. Суспільно-політичне життя в Наддніпрянській Україні

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати основні напрямки суспільно-політичного життя тогочасної Наддніпрянщини; характеризувати соціалістичну течію в українському напрямку суспільно-політичного життя; пояснювати, як відбувалося формування ліберально-демократичної течії в українському напрямку суспільно-політичного життя; характеризувати націоналістичну течію в українському напрямку суспільно-політичного життя; пояснювати поняття й терміни: пролетар, соціалізація, «Бунд», РУП, УДП, УНП.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були основні напрямки суспільно-політичного життя Наддніпрянської України в XIX ст.? **2.** Якими були основні форми та прояви українського суспільно-політичного руху Наддніпрянщини в другій половині XIX ст.?

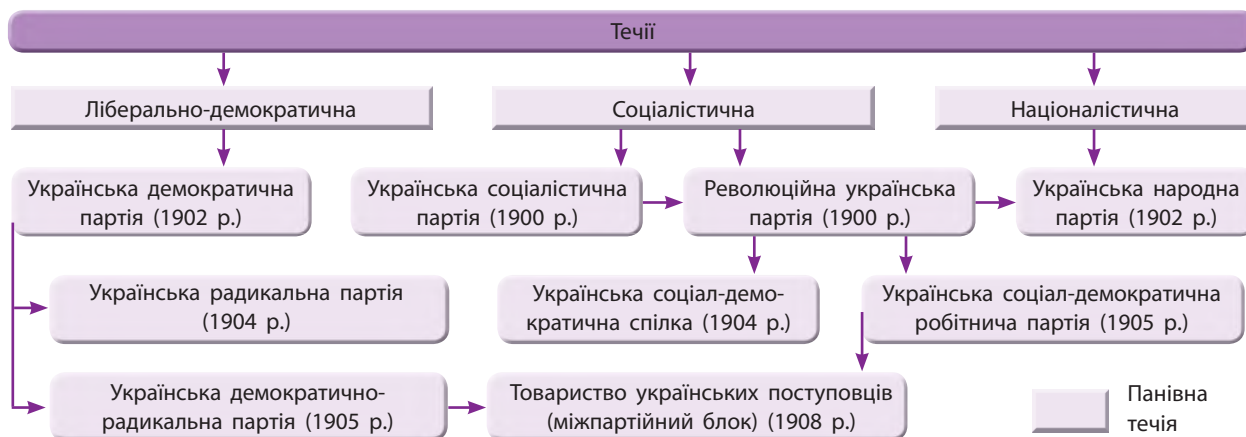
1 ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ на початку XX ст. На початку XX ст. на землях Російської імперії була заборонена діяльність політичних партій. Проте це не могло зупинити політичний розвиток.

У суспільно-політичному житті Наддніпрянської України цього періоду існувало кілька основних напрямків: російський, єврейський, український і польський.

У російському напрямку консерватори виступали за збереження існуючого суспільно-політичного устрою Російської імперії, а ліберали, критикуючи самодержавство, — за перетворення Росії шляхом реформ на конституційну монархію. Власних політичних партій російські консерватори й ліберали до 1905 р. не мали. Російські радикали, що поділяли ідеали соціалізму та закликали до повалення самодержавства в Росії, діяли в краї досить активно. У середовищі переважно робітників пропагували свої ідеї представники **Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП)**, утвореної в 1898 р. Із 1903 р. вони поділялися на поміркованих меншовиків, які віддавали перевагу мирним методам діяльності, та більшовиків, які виступали за здійснення соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату.

Наприкінці 1901 — на початку 1902 р. в результаті об'єднання народницьких гуртків і груп утворилася **Російська партія соціалістів-революціонерів (есерів)**. Вони виступали за повалення самодержавства шляхом революції, здійсненої «працюючим народом». Ідею встановлення диктатури пролетаріату есери відкидали. Вимоги запровадження загального виборчого права, республіки, демократичних свобод, робітничого законодавства та соціалізації землі забезпечували есерам досить значну підтримку в Наддніпрянщині.

УКРАЇНСЬКИЙ НАПРЯМОК У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ на початку XX ст.

? Чому соціалістичний напрямок був панівним в українському русі Наддніпрянщини?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із брошури М. Міхновського «Самостійна Україна»

Кінець XIX ст. визначився з'явищами, що характеризують новий поворот в історії людськості... Ті з'явища — се повстання зневолених націй проти націй-гнобителів... Ми визнаємо, що наш народ також перебуває в становищі зрабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духовного і досягнення най-

ліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишний розквіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна незалежність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнародних відносин.

? 1. Яку провідну ідею проголошував автор? 2. Чим М. Міхновський аргументував необхідність боротьби за державну незалежність?

Пролетар — найманий робітник, позбавлений засобів виробництва.

Соціалізація — усупільнення приватної власності.

На початку XX ст. активно діяв, особливо в межах «смуги осілости», «Бунд» (у перекладі — союз) — «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії», створений у 1897 р. Це була політична партія, яка захищала інтереси єврейських робітників і вела серед них соціалістичну пропаганду. У 1898—1903 та 1906—1912 рр. «Бунд» на правах автономної організації входив до РСДРП.

Польський напрям у цей період активної ролі в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України не відігравав.

В українському напрямку Наддніпрянщини на основі громадівських рухів, що розвивалися раніше, почали формуватися нові течії: із громадівського руху — ліберально-демократична, зі студентського — соціалістична і націоналістична течії. Усі вони в цей період долали стадію організаційного та ідейного становлення. Особливістю їх розвитку було те, що соціальну базу цих течій становила майже виключно українська інтелігенція. Це було зумовлено недостатньою розвиненістю та структурованістю українського суспільства під владою Російської імперії.

2 ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ТЕЧІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ НАПРЯМКУ. Першу українську політичну партію в Наддніпрянській Україні створила студентська громада Харкова. 29 січня 1900 р. на зборах студентської молоді міста було ухвалено рішення створити **Револьюційну українську партію (РУП)**. Першими її членами стали Д. Антонович, М. Русов, Д. Познанський (сини відомих українських громадських діячів), Л. Мацієвич, Ю. Коллард та інші — загалом близько десяти осіб. Очолив партію **Дмитро Антонович**. Своїм гаслом РУП обрала вислів одного з провідних європейських соціал-демократів Є. Бернштейна: «Рух усе, мета ніщо».

Із проханням написати програму партії Д. Антонович звернувся до **Миколи Міхновського**. Через два місяці у Львові її було видано окремою брошурою під назвою «Самостійна Україна».

ЦІКАВІ ФАКТИ

Через прояви антисемітизму в Російській імперії час від часу спалахували єврейські погроми. Найжорстокіші з них відбувалися в 1881—1882 і 1903—1905 рр. Після погромів у єврейському русі швидко поширювалися ідеї сіонізму.

Дмитро Антонович

Обкладинка брошури
М. Міхновського
«Самостійна Україна»

Хоча ідею боротьби за державну незалежність України поділяли майже всі члени РУП, брошура «Самостійна Україна» не стала її офіційною програмою. Практична діяльність зрештою змусила значну частину рупівців відмовитися від цієї ідеї. Крім того, у брошурі були відсутні згадки про боротьбу за соціалізм, за який виступали члени партії.

Основою української нації РУП вважала селянство, і тому партія розгорнула серед нього агітаційну роботу. У виданих брошурах «Дядько Дмитро» і «Чи є тепер панщина?» вони пояснювали, як влада й пани гноблять селян. Завдяки цьому рупівці здобули певний вплив на селі. Із 1902 р. Д. Антонович видавав часопис «Гасло», де РУП пропагувала свої ідеї. Практична робота партії стримувалася ідеологічною невизначеністю та строкатістю поглядів її членів, що були прибічниками європейської соціал-демократії, народницького соціалізму, анархізму, націоналізму тощо. Це обумовило вихід із неї частини членів.

Першими з РУП вийшли прибічники самостійності України на чолі з М. Міхновським, які в 1902 р. утворили **Українську народну партію**. Також від РУП відокремилися прибічники ідей народників (М. Шаповал, М. Залізняк та інші), які пізніше, у 1907 р., спробували створити українську **есерівську партію соціалістів-революціонерів**. Водночас до РУП приєдналася **Українська соціалістична партія** (1900 р.), що вела пропаганду ідей соціалізму серед робітників невеликих підприємств. Після цих перетворень партія остаточно визначилася як соціалістична. Це було закріплено в прийнятій у 1903 р. програмі РУП, яка також висувала вимогу національно-культурної автономії України в межах Росії.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі звернення «Від Української демократичної партії»

Головні принципи нашої партії такі:

1. Знесення політичного абсолютизму, заведення парламентського ладу, участь народу в державних справах на підставі загального, безпосереднього, рівного, пропорційного і тайного голосування (без різниці статі, віри і національності).
2. Свобода особи, слова, віри (церква повинна бути відділена від держави). Свобода зборів, спілок, організацій, страйків. Знищення станів.
3. Заведення народної мови в школах, судах, адміністрації і в усіх громадських інституціях.
4. ...Ми вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії, заснованої на особливим органічним статуті, виробленим будучим українським сеймом і запорученім основними загальнодержавними законами.
5. Щодо економічних питань... а) 8-годинний робочий день; б) державну пенсію немічним, калікам і всім робітникам, що дожили до 60 років.

6. Визнаючи, що орудувати землею можуть лише ті, що її обробляють, уважаємо konieczним: а) землі державні, удільні, кабінетні та монастирські на території України експропріювати (передати) у власність автономного крайового сейму; б) всі приватні землі повинні бути викуплені у власність тої ж інституції... сейм повинен законом урегулювати орендне право відповідно до місцевих природних умов.

За іншими народами, які живуть на території України (Великороси, Жиди, Поляки та інші), ми визнаємо рівне право з Українцями на задоволення їх національних, культурних, політичних та економічних потреб.

? 1. Які загальнодемократичні перетворення прагнула здійснити УДП? 2. Яким бачили майбутнє українських земель члени УДП? 3. Які соціально-економічні вимоги висувалися партією?

Протягом 1903 р. РУП зміцніла організаційно та збільшилася кількісно, її осередки з'явилися в переважній частині міст Наддніпрянщини. Розгортання діяльності партії занепокоїло владу. У 1903—1904 рр. більшість керівників РУП було заарештовано, або вони вимушено емігрували. Улітку 1904 р. на нелегальному з'їзді РУП, метою якого було відновити діяльність партії, спалахнула суперечка між прихильниками та противниками самостійності України. Останні, очолювані М. Меленевським, залишили з'їзд й утворили нову партію — **Українську соціал-демократичну спілку (УСДС)**, яка наприкінці 1904 р. приєдналася до РСДРП. Однак і після цього провідники РУП сперечалися про те, як поєднати боротьбу за соціалізм і національне визволення.

Сергій Єфремов

3 ФОРМУВАННЯ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТЕЧІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ РУСІ. У 1903 р. представники поміркованого табору українських громадських діячів висунули проект програми **Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО)** (політичну платформу). Це був фактично план організації нової партії, яка виступала за проголошення автономії України та впровадження української мови в усіх сферах життя. Соціально-економічні питання в проекті ігнорувалися. На з'їзді ЗУБО восени 1904 р. після тривалої дискусії було ухвалено програму партії та затверджено назву — **Українська демократична партія (УДП)**. Серед лідерів партії були С. Єфремов, Б. Грінченко, В. Чеховський та інші.

Запропонована УДП програма була досить радикальною. Однак через деякий час керівники партії, які не підтримували революційних змін, переробили її, надавши більш поміркованого вигляду. Це перетворило її на досить бездіяльне в політичній площині об'єднання. Єдиною дійсно корисною справою стала кампанія 1904 р., під час якої до різноманітних установ надсилалися звернення з клопотаннями про скасування обмежень на українське друковане слово, що існували за Емським указом 1876 р. У 1904 р. радикально налаштовані діячі відокремилися від УДП й утворили **Українську радикальну партію (УРП)**. За програмовими цілями остання майже не відрізнялася від своєї попередниці. Проте налагодити серйозну партійну роботу УРП не змогла й обмежувалася широкою видавничою діяльністю.

4 ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ТЕЧІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ РУСІ. Виразником прагнень прибічників українського націоналізму на початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні був М. Міхновський. За своїм змістом ці погляди, що панували серед невеликої частини молодшої інтелігенції, можна визначити як самостійницькі. Зокрема, у своїй брошурі «Самостійна Україна» він заявив, що є «одна-єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від Сяну аж по Кавказ», а головними гнобителями українців проголосив росіян. Одним із висновків М. Міхновського було: «Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для українців, і доки хоч один

Володимир Чеховський

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із програми Української народної партії

Українська народна партія визначає соціалістичний ідеал, єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправ'є, знищити сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і панованні.

Цей ідеал такий: взагалі знаряддя виробу, фабрики і заводи на землі, оселеній українським народом, мусять належати Українцям-робітникам, а земля (рілля) — Українцям-хліборобам...

Свідомому робітнику-Українцю зовсім не секрет той факт, що робітники і селяни-поляки хочуть захопити політичну владу на своїй землі, Москалі на своїй, Литовці на своїй... Український пролетаріат мусить захватити політичну владу на Україні, аби забезпечити собі часну будучину...

Націоналізація землі на Україні для запровадження соціалістичного устрою і соціалістичного оброблення землі — це наш ідеал...

До загалу українського народу:

1. Незайманість особи і мешкання...

4. Рівноправність жінок...

6. Відповідальність урядовців перед громадянами...

8. Свобода українського друку, слова і просвіти, свобода національності, релігії, совісті, переконань. Свобода зборів, товариств, спілок, організацій.

9. Вибори до парламенту, до управ; узагалі до всіх виборних інституцій...

Вільна українська школа нижча, середня і вища в рідній мові. Українська мова в суді і адміністрації.

Самостійна Республіка Україна будучини мусить бути спілкою вільних і самоуправних українських земель... такі — Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжя, Кубань, Чорноморіє, Полісся, Галичина і т. д.

? 1. Яким був зміст соціалістичного ідеалу УНП? 2. Які соціально-економічні перетворення планувала здійснити партія? 3. Які загальнодемократичні перетворення відстоювала УНП?

ЦІКАВІ ФАКТИ

У ніч на 31 жовтня 1904 р. члени УНП вчинили замах на пам'ятник О. Пушкіну в Харкові, який присвятили річниці Переяславської угоди 1654 р. Під пам'ятник, що стояв в університетському сквері, було закладено вибухівку та партійні листівки. Текст листівок пояснював мету акції: О. Пушкін ображав гідність України у своїх творах, особливо в поемі «Полтава». Крім цього, пам'ятник російському поету на українській землі проголошувався непотрібним, поки не буде дозволено безперешкодно встановлювати тут пам'ятники українським письменникам.

ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя».

У 1902 р., як уже зазначалося, М. Міхновський та його однодумці (брати С. та В. Шемети, О. Макаренко, І. Бойко, М. Базькевич та інші) утворили **Українську народну партію (УНП)**, започаткувавши існування націоналістичної течії в українському русі. Проголосивши гасло «Україна для українців», основним засобом здобуття незалежності вони вважали збройне повстання. При цьому майбутню самостійну Україну члени УНП бачили лише соціалістичною.

До складу УНП входили переважно українська інтелігенція, причому заможна, студенти та дрібні землевласники. Впливу в масах партія не мала й існувала лише як об'єднання однодумців. Практична діяльність партії зводилася до видання брошур і часописів. У 1904 р. у складі УНП було створено бойову групу «Оборона України», яка намагалася сприяти досягненню цілей партії збройними методами. Найвідомішими її акціями були спроби підірвати пам'ятник російському поету О. Пушкіну в Харкові та царські монументи у великих містах.

5 ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА І. КОТЛЯРЕВСЬКОМУ В ПОЛТАВІ. Однією з найяскравіших подій громадського життя українців стало відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві **30 серпня 1903 р.**, на спорудження якого українська громадськість збирала кошти майже 20 років. Ця подія перетворилася на всеукраїнську національну маніфестацію, оскільки до Полтави з'їхалися не тільки національно свідомі українці

з Росії, а й делегати з Галичини та Буковини. Серед останніх були голова українського парламентського представництва і віце-голова віденського парламенту Ю. Романчук, професор Львівського університету К. Студинський, редактор найбільшого галицького часопису «Діло» Є. Левицький та інші провідні діячі.

Настрій учасників заходу був піднесений. Проте, на жаль, це тривало лише під час виступів представників Галичини та Буковини, бо тільки їм, гостям з іншої країни, було дозволено виголошувати свої промови українською мовою. Коли ж О. Андрієвська, делегатка від чернігівського літературно-театрального товариства, почала виступ українською мовою, голова міської ради Полтави В. Трегубов зупинив її словами, що має наказ міністра не допускати вітань українською мовою. Потім М. Міхновський підійшов до президії та заявив, що привіз вітання від харківської адвокатури українською мовою; оскільки це забороняється, він передасть лише обкладинку, а решту повезе додому. Так само вчинили М. Коцюбинський та інші українські делегати, які демонстративно залишили приміщення.

Відкриття пам'ятника І. Котляревському стало політичною подією, що засвідчила згуртованість і відданість української інтелігенції українському руху, який готовий за першої ж нагоди заявити про себе.

Відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. 1903 р.

? Яке значення мала ця подія для українського руху в Наддніпрянщині?

ВИСНОВКИ

■ У суспільно-політичному житті Наддніпрянської України в умовах загострення соціальних суперечностей початку ХХ ст. співіснували різні напрямки — російський, єврейський, український тощо.

■ В українському русі на початку ХХ ст. (до революції 1905—1907 рр.) склалися три течії: соціалістична, ліберально-демократична і націоналістична. Усі вони тоді перебували у стадії організаційного та ідейного станов-

лення. Особливістю їхнього розвитку було те, що соціальному базису становила майже виключно українська інтелігенція. Це зумовлювалося відсталістю соціальної структури українського суспільства та утисками з боку державного апарату Російської імперії.

■ Розв'язання тогочасних гострих соціальних проблем більшість представників партій українського напрямку пов'язувала з реалізацією соціалістичної ідеї.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли утворилася Російська партія соціалістів-революціонерів (есерів)? 2. Які три течії існували в українському напрямку суспільно-політичного життя? 3. Хто був автором брошури «Самостійна Україна»? 4. Коли утворилася РУП? 5. Яким вбачала майбутнє українських земель УДП? 6. Коли утворилася УНП?

7. Охарактеризуйте особливості суспільно-політичного життя Наддніпрянщини на початку ХХ ст. 8. Як відбувався розвиток соціалістичної течії українського напрямку суспільно-політичного життя? 9. Яку роль у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини відігравала ліберально-демократична течія українського напрямку? 10. Яким бачили майбутнє українських земель прибічники націоналістичної течії українського напрямку?

11. Складіть таблицю «Українські партії Наддніпрянської України на початку ХХ ст.».

Назва партії	Дата створення	Течія	Лідери	Програма мета

12. Чому, на вашу думку, націоналістична течія не здобула значної підтримки в українському русі? 13. Яку роль у розгортанні українського руху відіграли події, пов'язані з відкриттям пам'ятника І. Котляревському в Полтаві?

§ 31—32. Події революції 1905—1907 рр. на українських землях

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати події революції 1905—1907 рр., що відбулися в січні—грудні 1905 р.; визначати особливості селянського руху в Наддніпрянщині в роки революції 1905—1907 рр.; аналізувати діяльність українських політичних партій у цей період; пояснювати, як розгортався в роки революції український культурно-освітній рух; характеризувати діяльність Української громади в I та II Державних думах; пояснювати поняття й терміни: ради робітничих депутатів, чорносотенці.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким було становище різних верств населення Наддніпрянської України на початку XX ст.? **2.** Якими були особливості розвитку українського руху в тогочасній Наддніпрянщині? **3.** Яка національна політика здійснювалася російською владою щодо українців наприкінці XIX — на початку XX ст.?

Пам'ятник «Потьомкінцям — нащадки» в Одесі.
Скульптор В. Богданов, архітектори М. Волков і Ю. Лапін

1 ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ. РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ в січні—серпні 1905 р. На початку XX ст. ускладнилося внутрішньополітичне становище в Російській імперії. Економічна криза та поразка в російсько-японській війні 1904—1905 рр. підірвали авторитет влади. Нерозв'язаність аграрного питання, невдоволення більшості робітників умовами праці, відсутність демократичних свобод, прагнення підприємницьких кіл долучитися до участі в управлінні державою, а також національне гноблення неросійських народів створили підґрунтя до вибуху народного невдоволення. У різних регіонах Російської імперії проходили демонстрації та страйки, де висувалися політичні вимоги. У неділю **9 січня 1905 р.** в Санкт-Петербурзі відбулася велика мирна демонстрація, учасники якої прагнули вручити царю петицію стосовно покращення умов праці. Проте влада розцінила це як бунт і наказала військам стріляти по демонстрантах. Загибло близько тисячі осіб. Події «**кривавої неділі**» викликали загальне обурення та стали початком **Першої російської революції 1905—1907 рр.**

У січні 1905 р. в імперії застрайкували 440 тис. робітників. Страйк оголосили робітники багатьох промислових підприємств Наддніпрянської України. На кінець лютого тут було зафіксовано 105 страйків, у яких брали участь 70 тис. робітників. Хвиля страйків поступово посилювалася. Протягом квітня—серпня 1905 р. в Наддніпрянщині відбулося 300 страйків, у яких брали участь понад 100 тис. робітників. Улітку ця боротьба набула переважно політичного характеру. Страйкарі виступали під гаслом «Геть самодержавство!». Неодноразово виникали сутички робітників із поліцією. Одночасно розгортався селянський рух, який мав стихійний характер і в основному завершувався погромом поміщицьких маєтків.

Під впливом виступів робітників і селян похитнулася опора російської влади — армія. Першим великим виступом у збройних силах Російської імперії стало повстання на **панцернику «Потьомкін» 14 червня 1905 р.**, більшість матросів якого становили українці. Одним із небагатьох офіцерів, що підтримали повсталих, став інженер-механік Олександр Коваленко. Він був серед засновників РУП, а під час повстання входив до складу революційного комітету, що керував ним.

Після прибуття до Одеси повсталі вирішили підтримати місцевих страйкуючих робітників. Спроба відданих владі 12 кораблів Чорноморського флоту розстріляти бунтівний панцерник провалилася. Матроси ескадри відмовилися стріляти в «Потьомкіна». Побоюючись поширення повстання на інші кораблі, російське командування відвело їх до Севастополя. 25 червня 1905 р. в умовах нестачі вугілля й продовольства повсталий «Потьомкін» увійшов до румунського порту Констанца й здався владі.

Розвиток революції змусив владу піти на поступки. **18 лютого 1905 р.** імператор Микола II підписав маніфест, у якому

Суспільно-політичне життя та події революції 1905—1907 рр. на українських землях

оголосив про створення спеціальної комісії для з'ясування причин заворушень та оприлюднив свій намір скликати законодорадчу Державну думу. **6 серпня 1905 р.** з'явився новий маніфест про створення виборного законодорадчого органу — **Державної думи**. Ліберальні кола цей крок влади задовольнив, проте революцію він не зупинив.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Маніфест 17 жовтня 1905 р. став причиною розколу серед прихильників революції. Ліберали вважали боротьбу з владою виграною. Радикали прагнули продовжити революцію та знищити самодержавство. Консерватори від прибічників влади вимагали скасування Маніфесту й збереження самодержавства.

2 ЖОВТНЕВИЙ СТРАЙК. МАНІФЕСТ 17 ЖОВТНЯ 1905 р. ТА ЙОГО НАСЛІДКИ. На початку жовтня 1905 р. в Москві та Петербурзі розпочався загальноросійський політичний страйк. Головними вимогами страйкарів були запровадження демократичних свобод і скликання Установчих зборів. У Наддніпрянській Україні страйк підтримало понад 120 тис. осіб. Прагнучи його придушити, уряд запровадив у країні воєнний стан. Навчання у вищих навчальних закладах було призупинено, фабрики й заводи взяли під контроль війська та поліція. Проте страйк тривав. У Харкові та Катеринославі відбулися збройні сутички страйкуючих із поліцією.

Під час Жовтневого політичного страйку виникли нові форми самоорганізації робітників — **ради робітничих депутатів**. Вони відігравали роль органів влади робітників. Перша рада виникла на початку жовтня 1905 р. в Катеринославі. Усього впродовж жовтня-листопада ради з'явилися в 50 містах і робітничих поселеннях Наддніпрянщини. Одночасно зі створенням рад відбувалося об'єднання робітників у **професійні спілки**. На українських землях за роки революції утворилося 280 профспілок, що об'єднували кілька тисяч робітників.

Наростання хвилі народних протестів примусило імператора Миколу II оприлюднити **17 жовтня 1905 р. Маніфест «Про вдосконалення державного порядку»**, яким народу надавалися громадянські свободи — недоторканності особи, друку, совісті, зборів, зібрань, спілок. У ньому містилася також обіцянка залучити до виборів у Державну думу всі верстви населення й визнати Думу законодавчим органом, без схвалення якої жодний закон не набуватиме чинності.

У Наддніпрянській Україні після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня ситуація залишалася напруженою. Радикали організовували мітинги, закликаючи до повалення монархії. Відбувалися єврейські погроми, організовані **чорносотенцями**. Останні вважали євреїв, які становили велику частку професійних революціонерів, винуватцями революції. Наймасштабніші погроми відбулися в Києві, Одесі, Катеринославі та містах Донбасу. Вони тривали кілька днів, супроводжувалися загибеллю десятків людей, підпалами й нищенням майна.

Маніфестація 17 жовтня 1905 р.
Художник І. Рєпін

Демонстрація чорносотенців в Одесі
після оголошення «Маніфесту 17 жовтня». 1905 р.

Так, під час погрому в Києві 223 особи дістали поранення і 23 загинули. Придушували їх за допомогою армійських підрозділів.

Чорносотенці — спільна назва членів крайньо правих організацій у Росії в 1905—1917 рр., які виступали під гаслами монархізму, великодержавного шовінізму та антисемітизму.

Поява Маніфесту 17 жовтня суттєво змінила суспільно-політичне життя як Російської імперії в цілому, так і Наддніпрянської України. Проголошені ним політичні свободи сприяли появі нових легальних загальноросійських партій. Ліберали утворили **«Союз 17 жовтня» (октябристи)** та **Конституційно-демократичну партію (кадети)**. Найвпливовішою організацією консерваторів-чорносотенців став **«Союз руського народу»**. Загальноросійські партії соціал-демократів та соціалістів-революціонерів стали легальними й використали це для посилення боротьби із самодержавством. Усі загальноросійські партії активно діяли в Наддніпрянщині. Українські політичні партії також перейшли від нелегальної роботи до відкритої пропаганди й діяльності.

3 Селянський рух. Уже з перших місяців революції активізувалося селянство. Вістря боротьби селян було спрямоване проти поміщиків, у яких вони вбачали своїх головних ворогів. У січні—березні 1905 р. заворушення виникали переважно в окремих селах, де відносини між поміщиком і громадою були особливо складними. Селяни громили поміщицькі маєтки, розкрадали майно, захоплювали й перерозподіляли землі, іноді вбивали поміщиків або їх управителів.

У травні-червні 1905 р. виступи селян охопили цілі райони. На той час вони вирували в 64 із 94 повітів дев'яти губерній Наддніпрянщини. Завдяки агітації загальноросійських та українських соціалістичних партій боротьба селян стала набувати організованого характеру, з'явилися політичні гасла. Серед селян поширювалися листівки із закликами підтримувати боротьбу робітників проти самодержавства. Улітку 1905 р. було сформовано Всеросійський селянський союз. Особливо активно його місцеві комітети діяли в губерніях Наддніпрянщини.

Восени 1905 р. відбулося нове піднесення селянських виступів, які подекуди супроводжувалися збройними сутичками з поліцією та армією. У селі Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії в грудні 1905 р. відбулося одне з найбільших повстань селян у роки революції.

4 НАРОСТАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ. ГРУДНЕВІ ЗБРОЙНІ ПОВСТАННЯ. Восени 1905 р. спалахнули революційні виступи на флоті та в армії. **11—16 листопада 1905 р.** відбулося повстання моряків на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі, очолюване лейтенантом **Петром Шмідтом**. Розпочалося воно на крейсері **«Очаків»**, до якого приєдналися 12 кораблів. Повстання було придушене, а його керівника за вироком суду розстріляно. **18 листопада 1905 р.** в Києві озброєні солдати трьох

ЦІКАВІ ФАКТИ

Приводом до повстання селян у селі Великі Сорочинці стала спроба заарештувати 17 грудня 1905 р. місцевого вчителя Г. Безвіконного за революційну агітацію. Обурені селяни затримали поліцейського пристава, місцевого урядника й вигнали їх із села. Обраний на загальному мітингу селянський комітет звернувся до полтавського губернатора з проханням не карати вчителя, а також повідомляв про рішення не платити податки, не надсилати новобранців в армію та вимагав закрити шинки. У відповідь на це губернатор відправив каральний загін козаків. Між козаками й селянами спалахнула сутичка, у якій загинув командир козацького загону. 21 грудня в селі з'явився новий каральний загін із гарматами. Почалася розправа над повстанцями. Упродовж кількох днів активних учасників повстання карали різками, а 19 селян заарештували й пізніше відправили на каторгу. Розправу із сорочинськими селянами описав у своєму нарисі **«Сорочинська трагедія»** російський письменник В. Короленко, що жив у Полтаві. Ці події обурили українську й російську громадськість.

Крейсер «Очаків». Початок XX ст.

Петро Шмідт

Борис Жаданівський

ЦІКАВІ ФАКТИ

Найбільшого розмаху набуло повстання робітників Донбасу. Центром подій стала Горлівка. Тут 16 грудня 1905 р. поліція розстріляла страйкарів, загинуло 18 осіб. Того ж дня страйковий комітет розпочав підготовку до збройного повстання. До Горлівки на допомогу повстанцям прибули близько 4 тис. озброєних дружинників. 17 грудня повстанці повели наступ на армійські казарми. Після 8-годинного бою урядові війська відступили. Проте за кілька годин, отримавши підкріплення, вони перейшли в контрнаступ. Після 6-годинного запеклого бою дружинники залишили Горлівку. У бою загинуло близько 300 осіб. На учасників повстання чекав суд.

рот саперної бригади (близько 800 осіб), очолювані підпоручиком **Борисом Жаданівським**, приєдналися до страйкуючих робітників Південноросійського заводу. Урядові війська відкрили вогонь по об'єднаній колоні солдатів і робітників. Загальні втрати з обох сторін становили понад 250 осіб. Б. Жаданівського засудили до розстрілу, який потім замінили на безстрокову каторгу. Збройні виступи військових відбувалися також в інших гарнізонах. Узагалі в 1905 р. в Наддніпрянщині у виступах солдатів і матросів узяли участь близько 15 тис. осіб.

Ключовою подією революції 1905—1907 рр. стало повстання, яке під керівництвом російських соціал-демократів та есерів розпочалося **7 грудня 1905 р.** в Москві. У Наддніпрянській Україні збройні виступи спалахнули 12—16 грудня в Катеринославі, Харкові, Олександрівську та містах Донбасу.

15—18 грудня регулярні військові частини придушили повстання в Москві. Збройні виступи було припинено і на Донбасі. Після поразки грудневих повстань революційний рух став слабшати, а влада перейшла в наступ, обмежуючи свободу слова, здійснюючи арешти революціонерів тощо. У 1906—1907 рр. відбувався поступовий спад революційної боротьби, коли кількість робітничих і селянських виступів помітно зменшилася. Опозиційні сили намагалися продовжувати боротьбу в Державній думі парламентськими методами.

5 УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ. У 1905 р. українські політичні партії були невідповідними до революційного вибуху й керівництва боротьбою проти самодержавства в Наддніпрянщині. Однак у роки революції вони докладали чимало зусиль для розгортання роботи серед населення.

На початку революції РУП перебувала у стані розколу й гострої внутрішньопартійної дискусії. Лише після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня та повернення її провідників із-за кордону становище дещо змінилося. Проте час було згаяно, і тактику РУП сформувала лише в період спаду революції. Хоча її місцеві осередки вже навесні й восени 1905 р. працювали серед селянства. У грудні 1905 р. на з'їзді було ухвалено програму РУП. Партія змінила назву, ставши **Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП)**. Вона оголосила, що боротиметься проти самодержавства, за автономію України, вільний розвиток національно-культурного життя, права робітників тощо. Однак розгорнути діяльність партія не змогла, оскільки наприкінці 1905 — на початку 1906 р. більшість її активних членів були заарештовані. Проте незважаючи на це, партія продовжувала свою роботу. У 1906—1907 рр. завдяки зусиллям УСДРП було влаштовано ряд страйків, налагоджено широку видавничу діяльність. Партія брала активну участь у виборах до II Державної думи та провела туди одного зі своїх депутатів. Хвиля арештів після завершення революції дещо загальмувала діяльність УСДРП.

Українська соціал-демократична спілка в роки революції діяла успішніше. Ставши складовою РСДРП, вона використо-

увала її партійну мережу, зв'язки тощо. Фактично вона очолила керівництво масовим робітничим рухом у Наддніпрянщині й намагалася впливати на селянство. Негативним наслідком співпраці з РСДРП стало те, що, оголосивши себе єдиним представником українських робітників, спілка в повсякденній роботі поступово перейшла на російську мову та втратила будь-які ознаки національної організації. Значним успіхом спілки стали вибори до II Державної думи, куди вона провела 14 депутатів. Після того як Думу було розпущено, майже всі її місцеві осередки було розгромлено, а провідників заарештовано. На кінець 1907 р. спілка фактично припинила існування.

Початок революції спонукав українських ліберальних демократів подолати розкол та об'єднатися. Наприкінці 1905 р. на основі Української демократичної партії (УДП) та Української радикальної партії (УРП) постала нова організація — **Українська демократично-радикальна партія**. Однак значної популярності вона не набула. Долучившись до передвиборчої боротьби, партія провела до I Державної думи лише одного представника — українського земського діяча, землевласника з Полтавщини В. Шемета. Участь українських ліберальних демократів у революції 1905—1907 рр. не мала вагомого значення. Однак загалом за цей період вони здійснили перехід від культурницької до політичної діяльності.

Українська народна партія (УНП) у роки революції головним своїм завданням вважала поширення впливу на маси та пропаганду своїх ідей. Одним із засобів досягнення цього вона визначила поєднання націоналістичних гасел із соціалістичними. Однак ідеї УНП не знайшли підтримки та призвели до її політичної ізоляції. У 1905 р. члени партії намагалися організувати видання легальних друкованих органів — «Самостійна Україна» у Львові, «Запоріжжя» в Катеринославі, — однак ці спроби були невдалими. У червні 1905 р. УНП відмовилася від гасла «Самостійна Україна» і вирішила об'єднатися з УДП та УРП. Проте вони цю пропозицію відхилили. Із цього часу партія поступово занепадала. Після 1907 р. відомості про УНП відсутні.

6 УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ. У роки революції 1905—1907 рр. влада була змушена здійснити певні поступки народам імперії в національно-культурній сфері. У Наддніпрянщині розвитку українського культурно-освітнього руху сприяло скасування Емського указу 1876 р. Важливу роль у прийнятті цього рішення відіграла позиція російської Академії наук, яка висловилася за зняття обмежень стосовно української мови.

Офіційне рішення про скасування обмежень, запроваджених Емським указом, з'явилося в травні 1906 р. Однак на цей час розгортання революції дало змогу українству здійснити важливі заходи. Так, у Наддніпрянщині розпочалося видання української преси. З листопада 1905 р. в Лубнах вийшов друком номер першої української газети «Хлібороб». У Києві став виходити щомісячний журнал «Нова громада», редактором якого був Б. Грінченко, а з 1907 р. замість «Київської старовини» було

Володимир Шемет

? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображеного діяча в історію України.

Сторінка газети «Хлібороб» (фрагмент)

Борис Грінченко

прийнято рішення видавати українською мовою журнал під назвою **«Україна»**. Загалом у краї через рік після Маніфесту 17 жовтня виникло 17 українських видавництв і виходило близько 20 періодичних українських видань різних жанрів.

Револуція 1905—1907 рр. привела до поширення із західноукраїнських земель до Наддніпрянщини мережі «Просвіт». 30 жовтня 1905 р. в Одесі було відкрито першу таку організацію. У травні 1906 р. «Просвіта ім. Т. Шевченка» з'явилася в Києві. Її головою став Б. Грінченко. На середину 1907 р. в Наддніпрянщині діяли 35 «Просвіт». Вони здійснювали видавничу діяльність, організовували в селах читальні, розповсюджували українські видання, допомагали створювати різноманітні товариства («Український учитель», «Технік», «Український агроном», «Наша кооперація») тощо. Неофіційним друкованим органом просвітнянського руху стала газета **«Рада»**, яка видавалася з 1906 р. в Києві. Її видання фінансували українські меценати Є. Чикаленко та В. Симиренко.

Українці в роки революції висували вимоги запровадження рідної мови в середній та вищій школах. У травні 1906 р. утворилася **Українська учительська спілка**, яка рішуче засудила русифікаторську політику уряду в галузі народної освіти. Українське студентство на своїх вічах вимагало відкриття в університетах українознавчих кафедр. Російський уряд змушений був піти на поступки. У 1906 р. з'явився циркуляр міністра освіти, який дозволяв учителям на уроках вживати «малоросійську мову для пояснення того, чого учні не розуміють». У Харківському та Новоросійському (Одеському) університетах були відкриті україномовні відділення.

7 діяльність українських громад у I та II державних думах. У виборах до I Державної думи українські соціалістичні партії, підтримавши в цьому загальноросійські партії, участі не брали. Українська радикально-демократична партія та Українська народна партія взяли участь у виборах. **27 квітня — 8 липня 1906 р.** в Петербурзі працювала I Державна дума. Із 497 її депутатів дев'ять губерній Наддніпрянщини представляли 102 депутати.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із доповідної записки російської Академії наук «Про скасування обмежень малоросійського друкованого слова» (квітень 1905 р.)

...Друковане слово не може бути предметом переслідування за внутрішній зміст того, що ним передано... Зовнішня оболонка думки, спосіб висловлення її, літери звільнено від цензорських та всіляких інших поглядів. Тільки сплетіння нещасливих випадковостей могло підвести під заборону цілу мову; тільки нещаслива випадковість могла спонукати уряд до переслідування цілого письменства і прийняття на себе турбот про малоруський правопис. Академія наук переконана в тому, що розпорядження 1863 р. і ви-

сочайші накази 1876 і 1881 рр. ...необхідно тепер же скасувати...

Водночас усе викладене вище сповнило Академію наук переконання, що малоруське населення повинно мати таке ж право, як і великоруське, розмовляти публічно і друкувати рідною своєю мовою.

? 1. На підставі яких фактів російські вчені вважали за необхідне скасувати обмеження щодо української мови? 2. Яку оцінку можна дати такій позиції науковців?

Для відстоювання своїх інтересів українські депутати 1 травня 1906 р. створили власну парламентську громаду — **Українську думську громаду**, до якої увійшли 45 депутатів. Її головою став адвокат і громадський діяч із Чернігівщини **Ілля Шраг** (1847—1919). Політична платформа громади містила вимоги про надання Україні в її етнографічних межах політичної автономії, запровадження української мови в школах, судових та адміністративних органах. Щодо аграрного питання одна частина депутатів-українців виступала за передачу селянам частини поміщицької землі за викуп, друга — за конфіскацію поміщицьких земель та їх націоналізацію.

Велику допомогу депутатам-українцям надавав М. Грушевський, що жив у той час у Петербурзі. Він організував видання друкованого органу місцевої громади українців — місячника «Український вісник». На думку М. Грушевського, метою журналу було «пояснювати українське національне питання з історичного, побутового, соціального і економічного боку, вказати місце і значення України між інших територій нової демократичної Росії».

За період діяльності I Державної думи члени Української громади розробили законопроекти про національні права, автономію України та рідну мову. На жаль, підготовлені законопроекти розглянуто не було.

Вибори до II Державної думи українські (як і загальноросійські) соціалістичні партії не бойкотували, а тому її склад значно «полівишав». До II Державної думи входило 518 депутатів, і працювала вона з **20 лютого 1907 р.** Від дев'яти губерній Наддніпрянщини було обрано 102 депутати. 4 березня 1907 р. 47 українських депутатів заснували думську громаду, що мала назву Українська трудова громада. Вона видавала часопис українською мовою «Рідна справа — Вісті з Думи», що виходив двічі на тиждень.

Утворюючи свою громаду, українські депутати склали відозову, у якій містилася їхня політична платформа: перебудова імперії на конституційних засадах, автономія України, амністія політичним в'язням, свобода слова, друку, зборів, совісті, пересувань і спілок, українізація освіти, судочинства й церкви. Щодо аграрного питання єдиної позиції нова громада також не мала.

Микола II вітає депутатів I Державної думи. 1906 р.

ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Здобутки українського національного руху

Листопад 1905 р. — закон, який дозволяв видавати літературу національними мовами, створювати культурно-освітні товариства й відкривати театри.

Травень 1906 р. — офіційне розпорядження про скасування обмежень проти української мови

Почали виходити періодичні видання українською мовою:

- листопад 1905 р. — перша газета «Хлібороб» у Лубнах;
- грудень 1905 р. — перша щотижнева газета «Громадська думка»;
- 1906 р. — виходило вже 20 періодичних видань

У Наддніпрянській Україні почали діяти товариства «Просвіта» (на 1907 р. — 35 організацій), які поширювали українську літературу, створювали бібліотеки, видавали книжки, відкривали читальні в селах, вели боротьбу за введення української мови в школах, створювали кооперативи

Відстоювалося право за запровадження української мови в школах: почали відкриватися початкові школи з українською мовою викладання, кафедри української мови в Новоросійському й Харківському університетах

Українською громадою на розгляд II Державної думи було внесено поправки до законопроектів про народну освіту, що передбачали організацію курсів української мови, літератури та історії для вчителів, запровадження викладання української мови в учительських семінаріях на українських землях, організацію українознавчих кафедр у Київському, Харківському та Новоросійському університетах. Були також підготовлені законопроекти про організацію автономії й місцевого управління в Наддніпрянщині. Проте **3 червня 1907 р.** II Державну думу розпустили, і плани української громади не були реалізовані. Ці події вважаються датою закінчення революції. У Російській імперії встановлювався режим Третьочервневої монархії, який тримався на багнетах армій та репресіях.

Революція 1905—1907 рр. завершилася поразкою і не розв'язала основні суперечності в розвитку країни. Однак вона спонукала уряд до проведення низки реформ, сприяла активізації суспільно-політичного життя й розгортання національно-визвольних рухів народів Російської імперії, зокрема українців.

ВИСНОВКИ

- Революція 1905—1907 рр. була однією з найважливіших подій суспільно-політичного життя Російської імперії та вплинула на розвиток усіх народів, що перебували в її складі.
- У роки революції активізувався й політизувався український національний рух, позитивні зрушення відбулися в національно-культурному житті українців.

- Участь у діяльності I та II Державних дум дала змогу українцям Наддніпрянщини вперше набути досвіду парламентської діяльності. І хоча жодного закону, корисного для українства, Державною думою прийнято не було, депутати-українці, об'єднавшись у громаду, мали можливість висловити національні потреби українського народу та закарбувати їх у суспільній думці.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- **1.** Яка подія започаткувала революцію 1905—1907 рр. у Російській імперії? **2.** Хто такі чорнотенці? **3.** Коли відбулося повстання моряків Чорноморського флоту під проводом П. Шмідта? **4.** Яка політична партія Наддніпрянщини в грудні 1905 р. змінила назву на УСДРП? **5.** Коли з'явилося офіційне рішення про скасування обмежень, установлених Емським указом? **6.** Хто очолював Українську громаду в I Державній думі?

- **7.** Як розгорталися події революції 1905—1907 рр. у Наддніпрянщині в січні—серпні 1905 р.? **8.** Якими були наслідки проголошення Маніфесту 17 жовтня? **9.** Визначте особливості селянського руху під час революції. **10.** Які події революції відбувалися на українських землях у листопаді-грудні 1905 р.? **11.** Охарактеризуйте зміни в діяльності українських політичних партій у цей період. **12.** Якими були здобутки українського національно-культурного руху в роки революції? **13.** Охарактеризуйте участь депутатів-українців у діяльності I та II Державних дум.

- **14.** Складіть таблицю «Діяльність Української громади в I та II Державних думах».

План характеристики	I Державна дума	II Державна дума
Усього депутатів		
Серед них обрано від дев'яти губерній Наддніпрянщини		
Дата створення Української громади		
Кількість членів Української громади		
Друкований орган		
Політична платформа		
Діяльність		

- **15.** Український громадсько-політичний діяч, член УСДРП В. Дорошенко створення Української громади в I Державній думі оцінював як «проголошення існування нації». Чи поділяєте ви таку характеристику? Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 33. Наддніпрянська Україна в 1907—1914 рр.

1 СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ. Революція 1905—1907 рр. завершилася поразкою. Правлячі кола імперії зберегли владу, проте вони все більше усвідомлювали необхідність змін. Однією з головних причин революції було аграрне питання, розв'язати яке шляхом реформи запропонував голова Ради міністрів і міністр внутрішніх справ **Петро Столипін** (1862—1911). Реформа була започаткована Указом від **9 листопада 1906 р.** і завершилася Законами від 14 червня 1910 р. та 29 травня 1911 р.

Головними причинами, що обумовлювали необхідність проведення аграрної реформи П. Столипіна, були:

- необхідність розв'язання аграрного питання, яке з економічного переросло в політичне;
- потреба зменшення протистояння в суспільстві й відвернення загрози нового революційного вибуху.

Метою реформи було підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, збільшення товарності селянських господарств, зміцнення соціальної підтримки самодержавства на селі та розв'язання проблеми аграрного перенаселення.

Столипінська аграрна реформа передбачала:

- руйнування селянської громади та закріплення за кожним господарем у приватну власність землі, якою він користувався. Отримавши земельну ділянку у власність, селянин міг вимагати виділення землі одним масивом або відрубом. Він мав право переселитися на неї та створити власний «хутір»;
- надання селянам кредитної допомоги через Селянський земельний банк;
- заохочення переселення селян із регіонів із високою густиною населення до малозаселених районів Сибіру, Північного Кавказу й Середньої Азії.

Здійснюючи реформу, П. Столипін зіткнувся із сильним опором як із боку правих, що не були зацікавлені в руйнуванні традиційного сільського укладу, так і з боку лівих (особливо есерів та більшовиків), які, мріючи про нову революцію, не бажали зменшення соціальної напруженості на селі. Чимало самих селян також опиралися реформі, побоюючись розорення й не бажаючи змінювати звичний спосіб життя.

Наддніпрянщина стала одним із тих регіонів, де земельна реформа відбувалася найбільш успішно. Протягом 1907—1915 рр. в індивідуальну власність закріпили землю: на Правобережжі — 48 % селян, на Півдні — 42 %, на Лівобережжі — 16,5 %. До 1916 р. в краї було створено 440 тис. хуторів (14 % селянських господарств). Ці показники перевищували дані щодо європейської частини Росії, де в індивідуальну власність закріпили землю 24 % селян, а виділилися на «хутори» — 10,3 %.

Активно діяв Селянський земельний банк, який у 1906—1916 рр. продав українським селянам 596,4 тис. десятин землі, переважно поміщицької. Станом на 1911 р. 42,4 % усієї

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ:

характеризувати земельну реформу П. Столипіна та її вплив на українські землі у складі Російської імперії; визначати особливості діяльності українських політичних партій у цей період; аналізувати український національно-культурний рух у тогочасній Наддніпрянщині; характеризувати українське питання в III і IV Державних думах; пояснювати поняття й терміни: Товариство українських поступовців, великодержавний шовінізм.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які чинники перешкоджали розвитку сільського господарства Наддніпрянської України на початку XX ст.?

2. Назвіть основні здобутки українського національно-культурного руху доби революції 1905—1907 рр. у Наддніпрянщині.

Петро Столипін.
Художник І. Рєпін

Українські землі в 1907—1914 рр.

проданої через банк землі припадало на шість губерній Лівобережжя та Півдня України.

Однак земельна реформа П. Столипіна не ліквідувала соціальної напруженості на селі, яка ще більше загострилася. До старої ворожнечі між селянами й поміщиками додалося протистояння між заможним і бідним селянством. Економічні

П. Столипін агітує селян за вихід із громади

Переселенці в дорозі. Початок XX ст.

наслідки реформи були більш вагомими: значно збільшилося виробництво товарного зерна, було освоєно нові території на сході країни, через розорення частини селян з'явилося більше робочої сили для промисловості. Протягом 1910—1913 рр. посівні площі в Наддніпрянщині збільшилися на 900 тис. десятин і досягли 22,9 млн десятин. У 1913 р. було зібрано найбільший урожай зернових — 1200 млн пудів. Третина всієї продукції сільського господарства вивозилася за кордон. Частка українських губерній у загальноімперському експорті зерна перевищила 40 % (250—300 млн пудів щорічно).

Завершити реформу П. Столипін не встиг. 1 вересня 1911 р. його було смертельно поранено в оперному театрі Києва агентом охоранки та есером Д. Богровим. Поховали реформатора в Києво-Печерській лаврі за його заповітом: передчуваючи загибель (на життя П. Столипіна та членів його родини було вчинено кілька замахів), він просив поховати його в тому місті, де загине.

2 УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ в 1907—1914 рр. Переслідування учасників революції 1905—1907 рр., що розпочалися після її поразки, призвели майже до повного розгрому українських політичних партій. Так, якщо на червень 1907 р. УСДРП мала близько 3 тис. членів, то вже через кілька місяців її кількість зменшилася в десятки разів. У 1908—1909 рр. єдиною ознакою існування партії була легальна газета «Слово», що виходила в Києві за редакцією В. Садовського, С. Петлюри, М. Порша та Я. Міхури, які також складали центральний комітет УСДРП.

У 1911 р. у Львові на нараді УСДРП одна частина лідерів українських соціал-демократів висловилися за те, що українцям у своїй боротьбі необхідно спиратися на власні сили, а друга виступала за необхідність підтримки з боку Австро-Угорщини. Зрештою ці суперечки спричинили виникнення двох окремих організацій — **Українського інформаційного комітету** та **Молодоукраїнської партії**. Проте остання так і не почала роботу. Український інформаційний комітет у 1912—1914 рр. здійснював активну діяльність, інформуючи європейську громадськість про українські справи. Його представники працювали у Великій Британії, Франції, Австро-Угорщині та інших державах.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Здійснюючи земельну реформу, уряд заохочував переселення селян до малоосвоєних районів Сибіру, Казахстану, Північного Кавказу, Середньої Азії та Далекого Сходу. Протягом 1906—1912 рр. із Наддніпрянщини виїхало щонайменше 1 млн осіб. Це становило близько половини всіх переселенців із європейської частини імперії. Щоправда, із часом майже чверть із них повернулися додому. У той самий час на Південь і Схід, де на промислових підприємствах виникла потреба в робочих руках, переселялися російські селяни, що ставали тут робітниками.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Починаючи з 1908 р. лідери УСДРП, які не були заарештовані або змогли емігрувати, намагалися відновити діяльність партії. Результатом цього стало створення Організаційного комітету українських соціал-демократів вищих навчальних закладів та Київської робітничої організації. Улітку 1909 р. представники відновлених місцевих організацій зібралися на нараду у Львові. Однак через розбіжності в поглядах УСДРП відновлено не було. Невдало завершилася також спроба приєднатися до РСДРП через різні погляди у ставленні до національного питання. Після цих невдач більшість провідників УСДРП, радикально змінивши погляди, перейшла на націоналістичні позиції. До них приєдналися й деякі лідери УСДС (М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський та інші).

ЦІКАВІ ФАКТИ

Журнал «Українське життя», що виходив із 1912 р., був єдиним, хоч і російськомовним виданням, яке висвітлювало становище українців у Російській імперії, висловлювало їхні прагнення та потреби. Статті до нього писали провідні діячі українського руху. Журнал вважався офіційним органом УСДРП. Редагував його С. Петлюра. На основі матеріалу, зібраного редакцією журналу, П. Стеблінський та О. Лотоцький у 1914 р. видали книгу «Українське питання», де виклали всі вимоги українства.

У той час як провідники УСДРП, що перебували в еміграції, ставали на самостійницькі позиції, діячі партії, які залишалися в Російській імперії, продовжували діяльність, сповідуючи федеративні погляди. Вони організували видання українських суспільно-політичних журналів у Москві — «Українське життя» та Києві — «Дзвін».

Після поразки революції Українська демократично-радикальна партія (УДРП), що дотримувалася ліберально-демократичних поглядів, припинила свою діяльність. Один із її лідерів писав: «Демократично-ліберальна партія поступово вмирала і, нарешті, 1907 р. зовсім вмерла, хоч і без офіційних похорон, а просто перестала існувати». Така доля партії була обумовлена тим, що вона, орієнтуючись на легальні методи роботи, в умовах післяреволюційних переслідувань, за відсутності власної думської фракції, діяти не змогла. У цій ситуації члени ради УДРП Б. Грінченко, С. Єфремов, Є. Чикаленко та інші вирішили на основі місцевих партійних осередків відновити колишню Загальноукраїнську безпартійну організацію. На з'їзді УДРП у 1908 р. ідею підтримали та назвали нову організацію, за пропозицією О. Лотоцького, **Товариством українських поступовців (ТУП)**. Поступовці виступали за перетворення Російської імперії на федеративну державу, надання Україні автономії, упровадження української мови в школах, створення українознавчих кафедр у Київському та Новоросійському університетах. Свої задуми вони намагалися реалізувати за підтримки російських ліберальних партій, що мали своє представництво в Думі. У 1911—1913 рр. ТУП використовувала загальноросійські з'їзди земств, учителів із питань організації народної освіти для проведення через них заяв про необхідність запровадження в школах Наддніпрянщини навчання українською мовою.

У квітні 1912 р. на з'їзді ТУП було затверджено українську платформу, що містила вимоги:

- ▶ запровадження навчання в школах українською мовою;
- ▶ викладання української мови, літератури та історії як окремих предметів у середніх та вищих навчальних закладах;
- ▶ використання української мови в судочинстві, церкві та громадських організаціях;
- ▶ скасування заборон на ввезення з-за кордону літератури, виданої українською мовою.

Для популяризації української платформи ТУП використовувала журнал «Українське життя» та уклала угоду з російською Партією конституційних демократів (кадетів), які мали представляти її в Думі.

3 ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА УКРАЇНСЬКИЙ РУХ.

У Наддніпрянській Україні діяли осередки загальноросійських політичних партій. Усі вони мали власні позиції щодо національних прав українців. Представники партій російських лібералів, кадетів та октябристів, виступаючи за єдність Російської держави, були категорично проти права українців на самовизначення й національно-територіальну автономію. Однак вони

вважали, що будь-які репресії щодо національних рухів ведуть лише до їх зміцнення, що всім народам необхідно надати демократичні права й національно-культурну автономію — право навчатися рідною мовою, використовувати її в суді та церкві, розвивати власну культуру тощо.

Праві чорносотенні організації «Союз руського народу», «Союз Михаїла Архангела», «Клуб руських націоналістів» та інші категорично заперечували саме існування українців, а український рух вважали «німецькою інтригою», вигаданою для ослаблення Російської імперії.

Суттєво різнилися погляди на український рух серед партій соціалістичного спрямування. Представники фракції меншовиків Російської соціал-демократичної партії не заперечували права українців на національно-культурну автономію. Проте, на їхню думку, будь-які національні рухи послаблювали єдиний революційний фронт проти царизму, а демократичні свободи й соціалістичні перетворення є достатніми для задоволення національних потреб українців.

Прибічники більшовиків у складі РСДРП у своєму ставленні до українського питання спочатку не відрізнялися від меншовиків. Однак напередодні Першої світової війни, коли національне питання стало набувати особливої ваги у світовій політиці, лідер більшовиків В. Ленін виступав за безумовну підтримку права України на самовизначення. Це він вважав доцільним на етапі боротьби проти царизму та за здійснення демократичних перетворень. Однак у наступний період соціалістичної революції національні рухи й національні утворення ставали перешкодою в боротьбі за встановлення світової пролетарської республіки.

Партія соціалістів-революціонерів (есерів) була єдиною загальноросійською партією, яка беззастережно підтримувала право українців на національно-територіальну автономію. Есери були прибічниками перетворення Російської імперії на федеративну республіку та надання права національного самовизначення всім народам.

Євген Чикаленко

Олександр Лотоцький

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

О. Лотоцький про розвиток українського руху в Наддніпрянщині після революції 1905—1907 рр.

По першій революції Україна не зазнала жодних змін у своєму політичному становищі. Утворення українських політичних організацій нищилося правом адміністративної реєстрації. Можливість утворення певного національного тіла бодай у парламенті російському відпала з виданням закону 3 червня 1907 р., що закрив доступ до Думи демократичних елементів України... Українська мова так і залишилася на своєму традиційному становищі «ізгоя» — у школі, в адміністрації, у суді та навіть у громадській книгозбірці...

Почалася боротьба з українством і в першу чергу з українською мовою на всьому приступному фронті.

Заборонялися «Просвіти», клуби, не дозволялося друкувати українські оповістки, співати українські пісні не лише на концертах, але й просто на вулицях по селах; українським кобзарям заборонялося співати по ярмарках, школярам не вільно було співати колядок; учителі одбирали в школярів Євангелія в українській мові та інше.

? 1. Які факти наводить автор джерела? 2. Які висновки можна зробити на підставі цих фактів про політику російської влади стосовно українського руху в післяреволюційний період?

ЦІКАВІ ФАКТИ

У цей період будь-якими методами обмежувалася діяльність «Просвіти». Незважаючи на суто культурницький напрям роботи (читання лекцій, організація вечорів, заснування бібліотек, поширення українських книжок тощо), вони постійно зазнавали переслідувань із боку влади. Їхня робота припинялася постійними перереєстраціями. Так, Сенат Російської імперії підтримав у 1908 р. рішення губернської влади Полтави відмовити в реєстрації місцевої «Просвіти». 20 січня 1910 р. з'явився урядовий циркуляр, що забороняв реєструвати будь-які українські та єврейські товариства незалежно від поставленої ними мети. У ньому підкреслювалося, що об'єднання на основі національних інтересів призводить до посилення національної відокремленості та може викликати небажані для Російської імперії наслідки. У той самий час цей документ мав один позитивний момент для українців. Він уперше визнав їх окремою нацією, відмінною від росіян. Через урядові обмеження в 1914 р. в Наддніпрянщині залишалася лише одна «Просвіта» в Катеринославі.

4 УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ. Політика, здійснювана російською владою в Наддніпрянщині, призвела до погіршення умов розвитку українського національно-культурного руху. У ній набували поширення прояви **великодержавного шовінізму**.

Великодержавний шовінізм — одна з агресивних форм націоналізму, що проповідує національну винятковість, зверхність однієї нації над усіма іншими, розпалює національну ворожнечу й нетерпимість. Термін походить від імені Н. Шовена, героя комедії французьких авторів братів І. та Т. Коп'яр «Трикольорова кокарда», який «відзначився» під час єгипетського походу 1798—1801 рр. своїм людиноненависницьким ставленням до арабського населення.

У 1908 р. в Києві розпочав діяльність «Клуб руських націоналістів». За підтримки російської влади згодом його відділи з'явилися в десятках міст і містечок Наддніпрянщини. Метою своєї діяльності «Клуб» вважав «вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні».

Циркуляр міністра освіти 1906 р., який дозволяв учителям використовувати українську мову для тлумачення окремих незрозумілих учням слів, було скасовано. Закривалися українські друковані видання. У 1907 р. з 18 українських видань у Наддніпрянщині залишилося лише дев'ять. У наступні роки їх кількість зменшилася. Тих, хто передплачував українські періодичні видання, звільняли з посад як неблагонадійних осіб. Цензурні обмеження поширювалися на українські театральні вистави.

Урядові обмеження поширилися навіть на проведення заходів у зв'язку з 50-річчям смерті Т. Шевченка в 1911 р. Було заборонено збирання коштів на спорудження пам'ятника поету та проведення вечорів пам'яті. Вживання назв «Україна» та «український народ» влада заборонила. Повні видання «Кобзаря» Т. Шевченка конфіскували.

5 УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ІІІ ТА ІV ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ. Запроваджені 3 червня 1907 р. зміни у виборчий закон призвели до значних змін й у складі Державної думи. У ІІІ Державній думі, що працювала **1 листопада 1907 — 9 червня 1912 р.**, переважали великі землевласники й консервативно налаштовані депутати. Із 442 депутатів дев'ять українських губерній представляли 95 депутатів. Української думської громади в її складі створено не було.

Уперше за історію існування Державної думи українське питання розглядалося 29 березня 1908 р. Це був законопроект про запровадження в початкових школах української мови, за яким передбачалося з 1908—1909 навчального року в районах етнічного розселення українців увести її вивчення та забезпечити необхідними посібниками. При цьому вивчення російської мови залишалося обов'язковим. Однак законопроект було розглянуто лише частково, а потім передано до комісії з питань народної освіти, де він і загубився. Остаточна проблема була вирішена в жовтні 1910 р., коли після тривалих обговорень

і наступного голосування використання української мови в початковій школі було заборонено.

Удруге українське питання порушили в грудні 1909 р. під час розгляду законопроекту про використання рідної мови в місцевих судах. Українські ультраправі депутати О. Бобринський та В. Шульгін, що відрізнялися вкрай шовіністичними поглядами, навіть організували «виступ від народу», запевняючи, що «вони, українці, самі не хотіли української мови в судочинстві». За результатами голосування українській мові було закрито доступ і в суди.

Дещо інакше ставилися до українського питання в IV Державній думі (15 листопада 1912 — 6 жовтня 1917 р.). Із 442 депутатів дев'ять губерній Наддніпрянщини представляли 96 депутатів. Під час передвиборчої кампанії лідери ТУП уклали угоду з кадетами, які мали захищати в Думі права українців. За два роки роботи Думи до початку Першої світової війни українське питання в ній поставало двічі. У червні 1913 р. фракції кадетів і трудовиків звернулися із запитом до уряду про переслідування в Наддніпрянщині українських громадських організацій. Під час обговорення цього питання в Думі проблеми українства були широко висвітлені. На захист українців виступили кадети (П. Мілюков), трудовики (В. Дзюбинський), соціал-демократи (Г. Петровський). Це викликало обурення депутатів правої більшості, що підтримували урядову політику.

Наступного разу українське питання постало в 1914 р. з приводу урядових заборон відзначати 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. У день народження поета фракції трудовиків, кадетів, октябристів, а згодом і соціал-демократів внесли запит, де звинуватили міністра внутрішніх справ у тому, що заборонаю відзначати ювілей Т. Шевченка він перевищив свої повноваження. Як і раніше, обговорення цього питання вийшло за межі згаданої події та сприяло приверненню уваги громадськості до порушення прав українців.

6 СПРАВА БЕЙЛІСА. Із метою відволікти населення від боротьби проти самодержавства царський уряд намагався поширити на українські землі антисемітські настрої. У роки революції російські чорносотенні організації вчинили єврейські погроми, причому поліція трималася осторонь цих подій.

Навесні 1911 р. в одному з київських ярів було знайдено тіло 13-річного школяра Андрія Ющинського. І хоча поліція викрила вбивць, члени російських чорносотенних організацій почали поширювати чутки, ніби це зробили євреї з ритуальною метою. За підозрою у скоєнні злочину заарештували працівника цегельні Менделя Бейліса, батька п'ятих дітей. Розпочавши судовий процес, самодержавство намагалося спровокувати єврейські погроми. Справа Бейліса тривала майже два роки й завершилася великим судовим процесом у Києві. На захист М. Бейліса виступила українська та російська демократична громадськість. Гнівний протест проти провокацій царизму висловили М. Грушевський, А. Шептицький, С. Єфремов, В. Короленко. Суд присяжних виправдав М. Бейліса.

Олексій Бобринський

Василь Шульгін

Мендель Бейліс

ВИСНОВКИ

- Столипінська аграрна реформа мала розв'язати земельну проблему та перешкодити новій революції. Цієї мети було досягнуто лише частково: деякі соціальні суперечності реформа розв'язала, однак спричинила появу нових.
- Українські політичні партії в умовах післяреволюційної реакції змушені були згорнути свою діяльність або шукати нові форми роботи.

- У післяреволюційний період умови для розвитку українського національно-культурного руху були несприятливими: розгорталися переслідування української культури, закривалися українські громадські установи тощо.
- У III та IV Державних думах обговорення українських питань, хоча й безрезультатні, сприяли приверненню уваги громадськості Російської імперії до проблем українства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- **1.** Коли розпочалася Столипінська аграрна реформа? **2.** На з'їзді якої української партії в 1908 р. утворили ТУП? **3.** Яка загальноросійська політична партія беззастережно підтримувала право українців на національно-територіальну автономію? **4.** Що таке великодержавний шовінізм? **5.** Скільки «Просвіт» діяло в Наддніпрянщині в 1914 р.? **6.** Які українські питання обговорювалися на IV Державній думі?
- **7.** Як Столипінська аграрна реформа вплинула на розвиток сільського господарства Наддніпрянщини? **8.** Охарактеризуйте діяльність українських політичних партій у 1907—1914 рр. **9.** Яким було ставлення загальноукраїнських політичних партій до проблем українців? **10.** Визначте характерні риси розвитку українського національно-культурного руху. **11.** Як відбувався розгляд українських питань у III та IV Державних думах?

- **12.** Охарактеризуйте Столипінську аграрну реформу за планом: 1) причини здійснення; 2) мета; 3) складові; 4) особливості проведення на українських землях; 5) результати.
- **13.** Члени київського «Клубу руських націоналістів» вважали, що необхідно «вести суспільну й культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні», а російські кадети, домагаючись конституційної монархії, вважали за необхідне піти на деякі поступки українству, оскільки, на їх погляд, такий крок сприятиме зміцненню Російської держави. У чому, на вашу думку, полягали причини таких відмінностей у поглядах загальноросійських партій? Яка із цих двох позицій могла б дійсно зміцнити Російську державу? **14.** Чому справа Бейліса мала широкий розголос у тогочасному суспільстві?

Практичне заняття. Ідеї автономії та самостійності в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини

ПРИГАДАЙТЕ

- 1.** Які українські партії існували в Наддніпрянській Україні? **2.** Яку мету проголошували українські партії Наддніпрянщини?

МЕТА: підбити підсумки та закріпити вивчений матеріал.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ: повторити матеріал підручника (§ 29—33); скласти презентацію з 5—6 слайдів «Ідеї автономії та самостійності в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини».

ХІД ЗАНЯТТЯ

- 1.** Обговоріть у групах підготовлені презентації та складіть узагальнюючу таблицю.

Течії	Націоналістична	Соціалістична	Ліберально-демократична
Партії, які представляли течії			
Мета боротьби			
Основні засоби			

- 2.** Поясніть, чому прагнення автономії було панівним напрямком в українському русі в Наддніпрянській Україні.

3. Прочитайте уривки із джерел, які відображають процес зміни програмових положень Революційної української партії (РУП) та її наступниці Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), і дайте відповіді на запитання.

**Із програмових положень Революційної української партії (РУП)
та Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)**

1) **«Самостійна Україна», 1900 р.:** «Одна-єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від Сяну аж по Кавказ»; «Усі, хто на цій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і перемога — це доля борців за народну справу».

2) **1902 р.:** «...ідеалом партії є вільна, самостійна Україна з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм».

3) **1903 р.:** «...Світогляд “Самостійної України” не є тепер типовим для нашої партії»; «національне пи-

тання вигадала буржуазія, щоб затемнювати самосвідомість пролетаріату»; «РУП перейшла на загальні засади марксизму, вимагаючи національної автономії України».

4) **1904 р.:** «“Самостійна Україна” була теоретичною помилкою».

5) **1905 р.:** «Гасло “Самостійна Україна” РУП хутко змінила на “автономію” й прийняла назву УСДРП».

? 1. Як змінювалися програмові положення щодо державного статусу України? 2. Про що свідчили ці зміни? 3. Чим вони були зумовлені?

4. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

Узагальнення знань за розділом VI

- Складіть перелік подій з історії українських земель, що перебували у складі Російської імперії на початку XX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
- Поясніть значення понять і термінів: русифікація, індустріалізація, концентрація виробництва, монополізація економіки, кооператив, пролетар, ради робітничих депутатів, чорносотенці, великодержавний шовінізм, відруб, хутір, страйк, політизація українського національного руху, столипінська аграрна реформа, автономізм.
- Виконайте завдання за історичною картою:
 - визначте державну належність українських земель на початку XX ст.; покажіть, у складі яких держав перебували українські регіони;
 - покажіть, якою була господарська спеціалізація українських земель у цей період;
 - покажіть найбільші місця виступів робітників, селян і військових на українських землях у роки революції 1905—1907 рр.;
 - покажіть на карті місця, пов'язані з розгортанням українського національного руху в Наддніпрянщині.
- Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви бачаєте їхній внесок у розвиток українських земель початку XX ст.?
- Опишіть основні прояви індустріалізації й модернізації суспільного життя в тогочасній Наддніпрянській Україні.
- Наведіть факти політизації тогочасного українського суспільства й національно-визвольного руху.
- Визначте та охарактеризуйте особливості, прояви та здобутки українського національного руху в Наддніпрянській Україні на початку XX ст.
- Якою була роль революції 1905—1907 рр. у розгортанні українського руху в Російській імперії?
- Чому в період 1907—1914 рр. українство в Російській імперії зазнало нових обмежень?
- Чому більшість українських політичних партій Наддніпрянської України виступали за автономію України у складі Росії?

**Тестові
завдання
онлайн**

Розділ VII ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ на початку XX ст.

§ 34. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель на початку XX ст.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати зміни у промисловому розвитку західноукраїнських земель; визначати провідні галузі економіки краю; вказувати на зміни в сільському господарстві західноукраїнських земель на початку XX ст.; визначати роль кооперативного руху в житті українського населення цього регіону.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були основні тенденції економічного розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.? **2.** Назвіть основні відмінності розвитку промисловості західно- і східноукраїнських земель. **3.** Чим була зумовлена та які основні наслідки мала еміграція українців?

1 ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК. Розвиток промисловості на західноукраїнських землях гальмували штучні процеси з боку метрополії. Понад 94 % промислових підприємств Галичини мали кустарно-ремісничий характер. У Галичині діяло лише 5,5 % парових двигунів усієї Австро-Угорської імперії. Великих підприємств налічувалося лише 220.

Основними галузями промисловості Галичини залишалися нафтова, соляна, лісорубна.

Напередодні Першої світової війни видобуток нафти випереджав інші галузі промисловості Галичини. На початку XX ст. на цей регіон припадало 5 % світового видобутку нафти.

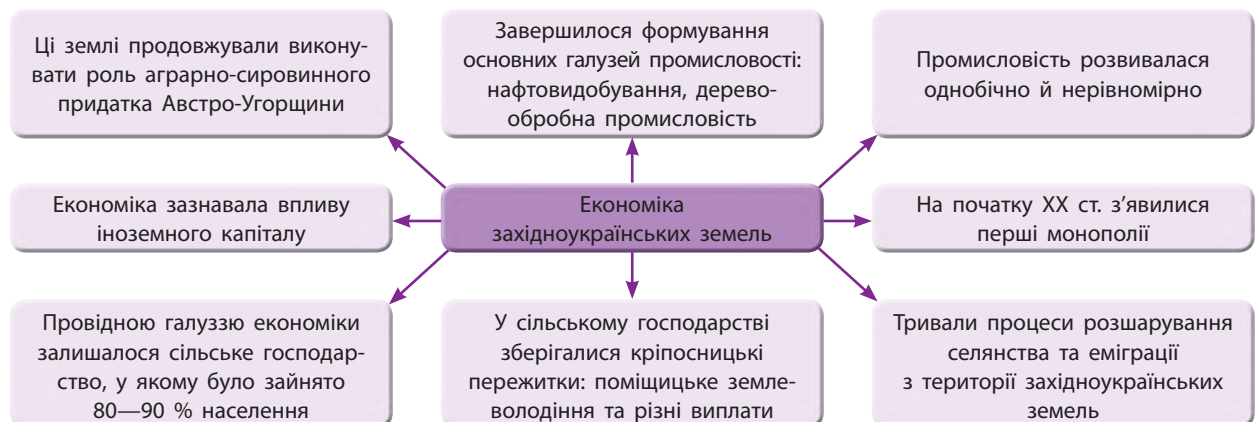
Окрім нафторозробок, Галичина мала монополію на видобуток озокериту — ґрунтового воску. Його використовували для виготовлення церковних свічок, у бджільництві тощо. Проте через виснаження більшості верхніх озокеритових покладів його видобуток стрімко скорочувався. Крім нафти та озокериту, існували невеликі копальні бурого вугілля, який використовували на місцевих залізницях.

У Галичині та Закарпатті також були значними поклади солі. Копальні у Величці (біля Кракова), Калуші, Стебнику, Солотвині забезпечували сіллю майже всю імперію.

Другим після нафти багатством краю був ліс. Починаючи з XX ст. щороку тут вироблялося близько 10 млн м³ деревини. Проте масове вирубування лісу лише в Галичині в 1912 р. призвело до скорочування площі лісів на понад 1100 га.

Отже, на початку XX ст. для здійснення індустріалізації краю існували об'єктивні причини: значні природні багатства, надлишок робочої сили, кваліфіковані спеціалісти, розвинена

СТАН ЕКОНОМІКИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Королівська соляна шахта у Величці (Польща)

Заготівля лісу. Початок XX ст.

мережа комунікацій — залізниці (понад 4 тис. км), зв'язок, місткий внутрішній ринок. Бракувало капіталовкладень у промисловість.

Нарешті Галичиною, а особливо найприбутковішими галузями краю — нафтодобувною та лісообробною промисловістю — зацікавився іноземний капітал. Із кінця XIX ст. поступово зростала й обробна промисловість. В основному це були філії великих австрійських, німецьких, італійських монополій, таких як «Сіменс», «ФІАТ» тощо.

Однак незважаючи на позитивні зрушення в розвитку промисловості, західноукраїнські землі залишалися найменш розвиненими регіонами Австро-Угорщини. Близько 90 % експорту становила сировина. Безробіття й злидні змушували людей емігрувати.

2 СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. На західноукраїнських землях у сільському господарстві працювало близько 80—90 % населення. Провідні позиції в землекористуванні зберігали поміщицькі господарства. Так, у 1902 р. в Галичині існувало 3493 поміщицькі родини, що володіли 57 % землі. Через пристосування поміщицьких господарств до ринкових умов їх кількість скоротилася. Близько 80 % західноукраїнського селянства становила біднота і лише 8 % — заможні господарі. Характерною рисою землеволодіння селян було збільшення кількості господарств унаслідок їх дроблення, що супроводжувалося постійним зменшенням земельних наділів.

На початку XX ст. в Галичині поміщики почали створювати багатогалузеві маєтки — промислово-рільничі господарства, де діяли промислові підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Заможні селяни створювали господарства фермерського типу. Завдяки запровадженню нових досягнень агрономії та сільськогосподарської техніки валовий збір і середня врожайність культур поступово зростали.

Проте незважаючи на позитивні тенденції, у краї й надалі не вистачало свого хліба, його доводилося завозити з Угорщини. Значно краще було розвинене тваринництво, яким більше займалися селяни (91 % поголів'я). Експорт худоби став одним із головних джерел прибутку населення краю. У Закарпатті традиційно розвивалося виноградарство.

ЦІКАВІ ФАКТИ

На нафтопромислах Галичини на початку XX ст. працювало близько 6 тис. робітників. У середньому на місяць робітник отримував 100 крон. Це дорівнювало дворічному доходу галицького селянина. Однак робота на нафтопромислах була дуже небезпечною. Австро-угорська влада не заохочувала переробку нафти на місцях. Вивіз мито на сиру нафту було нижчим, ніж на перероблену. Це призвело до того, що на місці перероблялася лише третина видобутої нафти, а понад 40 % у сирому вигляді вивозилася в центральні австрійські землі для подальшої переробки.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Відомий галицький громадський діяч К. Левицький із приводу дроблення селянських господарств писав: «Син із батьком не хочуть сидіти на однім ґрунті, донька з матір'ю ділять півморга (земельної ділянки) і кожна окремо газдує».

Збір урожаю в маєтку великого землевласника (Східна Галичина). Початок XX ст.

Селяни селища Ополець (Галичина). Початок XX ст.

Засновники «Крайового союзу ревізійного». Початок XX ст.

Малоземелля та інші соціальні проблеми продовжували відігравати провідну роль у збільшенні трудової еміграції українців за океан. Тільки протягом 1900—1910 рр. із Галичини й Буковини виїхало понад 300 тис. селян. Закарпаття в 1905—1914 рр. залишили понад 400 тис. осіб.

Сільське господарство західноукраїнських земель було малоефективним, розвивалося на екстенсивній основі та працювало лише на забезпечення власних потреб. Розвиток товарного виробництва був дуже повільним.

З **КООПЕРАТИВНИЙ РУХ.** Важливою та ефективною формою протидії іноземному капіталу та місцевим лихварям і загальному зубожінню селянства став кооперативний рух. Його розгортанню в Галичині сприяла діяльність кооперативних спілок — «Крайового союзу кредитового», «Крайового молочарського союзу» та інших. Важливе значення для зміцнення кооперативного руху мав Освітньо-економічний конгрес, проведений у 1909 р. у Львові товариством «Просвіта». На конгресі представники українського кооперативного руху з Галичини й Буковини визначили основні ідейно-організаційні засади подальшої кооперативної співпраці.

Головним організаційним і координуючим центром українських кооперативів у Галичині був «Крайовий союз ревізійний», заснований у 1904 р. У 1914 р. він об'єднував 609 кооперативів. Майже 100 кооперативів діяли в «Руському ревізійному союзі». Кілька сотень українських кооперативів не входили до цих союзів. У Буковині в цей період діяло близько 150 селянських кас, що об'єднувалися в кооперативну спілку «Селянська каса» (1903 р.). У Закарпатті кооперативний рух був розвинений менше, а існуючі кредитні спілки входили до угорських кооперативних спілок.

Загалом на 1913 р. у Галичині діяло 1300 кооперативів, приблизно 200 — у Буковині й кілька в Закарпатті. Працювали також польські й угорські кооперативні об'єднання. Кооперативи, скуповуючи у своїх членів сільськогосподарську продукцію та постачаючи їм добрива, сільськогосподарську техніку, насіння тощо, сприяли занепаду патріархального укладу селянських господарств, їхньому залученню до ринкових відносин.

ВИСНОВКИ

■ Провідною тенденцією економічного розвитку західноукраїнських земель на початку XX ст. було цілеспрямоване стримування промислового розвитку, що перетворило край на один із найвідсталіших у Європі.

■ Для цього періоду було характерне інтенсивне проникнення іноземного капіталу (австрійського, німецького, англійського, американського, французького, бельгійського),

який майже повністю контролював промисловість краю та по-хижацьки експлуатував його природні багатства.

■ Західноукраїнські землі поступово перетворювалися на ринок збуту для підприємств більш розвинених регіонів Австро-Угорщини.

■ Злиденне становище більшої частини населення стимулювало трудову еміграцію за океан.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Яка галузь промисловості західноукраїнських земель була найбільш розвинутою? **2.** Які галузі промисловості західноукраїнських земель були привабливими для іноземного капіталу? **3.** Які нові риси в розвитку сільського господарства з'явилися на початку XX ст.? **4.** Яка галузь сільськогосподарського виробництва західноукраїнських земель давала товарну продукцію для експорту? **5.** Скільки українців емігрувало із західноукраїнських земель на початку XX ст.? **6.** Яка організація здійснювала координацію українського кооперативного руху в Галичині?

 7. Якими були основні тенденції економічного розвитку західноукраїнських земель на початку XX ст.? **8.** Які причини зумовили дуже повільний розвиток сільського господарства на західноукраїнських землях? **9.** Чому економіку західноукраїнських земель характеризують як колоніальну?

 10. Визначте чинники, які сприяли економічному розвитку краю та які гальмували його. **11.** Складіть порівняльну таблицю «Розвиток промисловості й сільського господарства українських земель на початку XX ст.».

План характеристики	Українські землі у складі	
	Російської імперії	Австро-Угорської монархії
Промисловість		
Сільське господарство		

 12. Чому за сприятливих економічних умов розвиток західноукраїнських земель був дуже повільним? **13.** Обговоріть у групах, як впливала на розвиток регіону масова трудова еміграція українців.

§ 35—36. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях на початку XX ст.

1 ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ на початку XX ст. В Австро-Угорській імперії на початку XX ст. значно активізувалося суспільно-політичне життя. У різних регіонах загострювалися суперечки про необхідність реформування її державного устрою, виникали нові політичні об'єднання, виділялися нові лідери із власним баченням розв'язання проблем. Така ситуація спостерігалася і на західноукраїнських землях. Для Галичини основним залишалось польсько-українське протистояння. Діячі польського руху, що вели боротьбу за відродження своєї державності, фактично ігнорували права українців. Однак на початку XX ст. залишати поза увагою український рух у Галичині вже було неможливо. Завдяки діяльності українських політичних партій, громадських організацій, культурно-освітніх товариств тощо із пригнобленої безправної селянської маси сформувалося свідоме щодо своїх політичних інтересів українство.

Це змінило сили між поляками та українцями в Галичині. Хоча перші й надалі утримували владу в краї, українці значно перевищували їх своєю свідомістю та згуртованістю. Завдяки

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості розвитку українського руху в Галичині на початку XX ст.; пояснювати, як у Галичині відбувалася боротьба за український університет, загальне виборче право та реформу крайового статуту; характеризувати діяльність галицьких москвофілів; пояснювати зміст ідеї сепаратизму, що виникла в українському русі напередодні Першої світової війни; характеризувати український рух у Буковині та Закарпатті; пояснювати зміст поняття «сепаратизм».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були основні течії суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.? 2. Як розгортався український національний рух на західноукраїнських землях у цей період? 3. Як утворилися українські політичні партії в Галичині?

Лонгін Цегельський (праворуч).
1918 р.

цьому українські діячі розгорнули боротьбу за здобуття нових політичних прав для українців. Її основними формами були передвиборча агітація, демонстрації, сутички з поліцією, народні віча, парламентська діяльність тощо. Політична боротьба поєднувалася із соціальними протестами галицьких селян і робітників. Одночасно тривала робота з організації українського національного життя: стабільно діяла мережа освітніх культурних, наукових установ, кооперативів тощо.

Вагомі здобутки українського руху в Галичині у відстоюванні своїх національних інтересів, досягнуті наприкінці XIX — на початку XX ст., свідчили про набуття ним загальноукраїнського характеру. Унаслідок цього тогочасні українські діячі вважали Галичину «українським П'ємонтом».

На початку XX ст. українсько-польські відносини в Галичині загострилися. Протистояння викликали перш за все селянське питання, боротьба за університет, проведення виборчої реформи та надання українським землям автономії у складі Австро-Угорщини.

2 АКТИВІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

У 1900 р. українські громадські діячі провели в Галичині й Буковині численні **народні віча** під гаслами поділу Галичини на польську та українську частини та приєднання до останньої українських земель Буковини. Так, на студентському вічі у Львові 14 липня 1900 р. тодішній студент, а згодом визначний громадський діяч **Лонгін Цегельський** виголосив програмову заяву: «Залишається одне, створити свій власний державний організм, свою власну незалежну самостійну українську національну державу в етнографічних границях по всій території, заселеній українським народом... Тільки в такій державі, тільки в самостійній Україні зможе відповідно зажити наша нація». Прагнучи досягти підтримки цієї ідеї, українські громадські діячі йшли до сіл. Допмагаючи українським селянам боротися за свої права, вони водночас сприяли усвідомленню ними необхідності бути господарями на власній землі.

У 1902 р. селяни, яких підтримали активісти Русько-української радикальної партії (РУРП) та Української національної

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

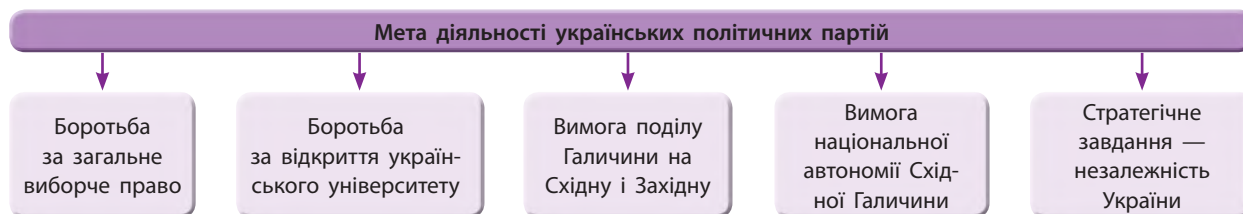
Зі статті М. Грушевського «Український П'ємонт» у журналі «Український вісник» від 28 травня 1906 р.

У міру того, як національний український рух у Галичині міцнів і зі стадії наївного романтизму переходив до вирішення завдань культурного, соціального і політичного розвитку народу, літературна і громадська українська діяльність, що велась у ній місцевими й українськими силами Росії, набуває все більше значення для всіх українських земель. В останнє десятиліття XIX ст. Галичина, незважаючи на власні досить важкі умови національного і економічного існування, стає центром українського руху і щодо українських зе-

мель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювалися і вдосконалювалися засоби національного, культурного та політико-громадського відродження українського народу.

- ?
1. Пригадайте, що таке П'ємонт. Яку роль він відіграв в італійському національному відродженні?
 2. У чому, на думку М. Грушевського, полягають можливості Галичини відіграти роль «українського П'ємонту»?

МЕТА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

демократичної партії (УНДП), розпочали масовий **селянський страйк** у великих маєтках Східної Галичини, вимагаючи підвищення платні та впорядкування процесу еміграції. Страйк охопив близько 200 тис. селян і сільськогосподарських робітників. Керували ним місцеві осередки українських партій. Завдяки цьому страйк водночас набув характеру соціального й національного протесту. Налякані польські поміщики намагалися забезпечити підтримку польської громадськості Галичини поширенням націоналістичних закликів: «Українці хочуть витіснити нас зі спадкових земель!». Проте страйкарі, незважаючи на ці заклики та сотні арештів, трималися. Зрештою поміщики поступилися й задовольнили більшість вимог селянства.

3 БОРІТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ. Боротьба за український університет стала важливим питанням для Галичини. Австрійська влада в 1871 р. дозволила замінити у Львівському університеті німецьку мову викладання на польську або українську. Оскільки рішення про це приймали викладачі університету, більшість із яких становили поляки, то цей навчальний заклад перейшов на польську мову викладання. Протести студентів-українців та української громадськості ігнорувалися.

За підтримки українських політичних партій краю студенти розгорнули боротьбу за створення у Львові українського університету. 8 жовтня 1901 р. відбулося академічне віче, на якому поряд зі студентами, що висували цю вимогу, був присутній М. Грушевський. Це віче започаткувало серію політичних демонстрацій на підтримку українського університету. Справа набула розголосу. Голова УНДП, посол австрійського парламенту Ю. Романчук 19 листопада 1901 р. вніс на розгляд палати депутатів пропозицію щодо заснування у Львові українського університету. Одночасно із цим близько 440 студентів-українців оголосили бойкот Львівському університету, подали заяви на вихід із нього та поїхали продовжувати навчання до Відня, Праги й Кракова.

Ці події привернули увагу громадськості краю до проблеми університету. Проте поляки не бажали поступатися українцям. Міська рада Львова навіть закликала польську молодь силою не допустити заснування українського університету. Польські студенти створювали «бойвки», які нападали на студентів-українців. Останні у відповідь організовували власну самооборону.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У своїх відозвах селянські страйкові комітети закликали: «Браття, не в Канаді і не в Бразилії наш хліб! Наша Канада і Бразилія на тій землі, котру наші прадіди кров'ю заливали, за котру батьки і діди буки брали. Тут буде наш край, як тільки в згоді та єдності, рука в руку, плече в плече, будемо триматися. Тоді прийде добро до наших хат, згине нужда, а з мертвих встане Русь-Україна».

Надгробок Адама Коцка на Личаківському кладовищі у Львові

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1908 р. під час виборів до Галицького крайового сейму за сприяння польської адміністрації здійснювалися махінації з виборчими округами, підтасовка бюлетенів у день виборів і розправи над виборцями-українцями. Так, у день голосування внаслідок побиття жандармами були поранені й навіть загинули серед українських селян. 12 квітня 1908 р. у Львові український студент Мирослав Січинський застрелив намісника Галичини польського графа Анджея Потоцького, вважаючи його винним у цьому.

Мирослав Січинський

Кирило Трильовський

У липні 1910 р. під час збройної сутички загинув один із лідерів українського студентського руху **Адам Коцко**.

Віденський уряд, намагаючись розв'язати конфлікт у Галичині, у 1912 р. надіслав інструкції до адміністрації краю, вимагаючи не допускати різного ставлення до поляків та українців. Значно збільшувалися грошові витрати на культурні й господарські потреби українців Галичини. Уряд зобов'язувався запровадити українську мову в навчальний процес Львівського університету та діяльність державних установ краю. До 1916 р. у Львові для українців мав бути збудований окремий університет.

4 БОРОТЬБА ЗА ЗАГАЛЬНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО ТА РЕФОРМУ КРАЙОВОГО СТАТУТУ.

Галицькі народовці закликали українців краю вести боротьбу за введення загального виборчого права. Завдяки цьому вони змогли б здобути представництво в австрійському парламенті та крайовому сеймі, відповідне до своєї кількості у складі населення. 22 січня 1906 р. австрійський імператор Франц Йосиф зустрівся з делегацією, очолюваною галицьким греко-католицьким митрополитом **Андрієм Шептицьким**. Учасники делегації звернулися до нього з проханням про зміни у виборчому законодавстві для населення краю. На підтримку цих вимог у Львові 2 лютого 1906 р. відбулося народне віче, у якому взяли участь близько 50 тис. осіб.

У січні 1907 р. австрійська влада здійснила реформу системи виборів до парламенту держави, згідно з якою в країні вперше запроваджувалося загальне й рівне виборче право. У результаті реформи на виборах у травні 1907 р. українці збільшили своє представництво в австрійському парламенті до 27 депутатів від Галичини й п'яти депутатів від Буковини. Однак польська адміністрація краю постійно переслідувала український рух у Галичині, різними способами перешкождала українцям здійснювати своє волевиявлення на виборах.

У Галицькому сеймі українські депутати вели наполегливу боротьбу парламентськими методами (подання, запити, петиції, переговори тощо) за права українців краю. Австрійська влада не бажала загострення конфлікту з українцями в Галичині, особливо в умовах наближення війни, і змусила поляків піти на поступки. 14 лютого 1914 р. Галицький сейм прийняв законопроект про реформу крайового статуту. За нею галицькі українці збільшили своє представництво до 62 місць, тобто 27 %. Це порушувало монополію поляків на владу в Галичині та відкривало для українського руху перспективи для подальшої боротьби за поділ краю на польську й українську частини. Однак через початок Першої світової війни реформу сейму так і не було здійснено.

5 ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЙ «СОКІЛ» І «СІЧ». Галицькі народовці стали організовувати товариства для пробудження національної свідомості й національно-патріотичного виховання молоді. У 1894 р. на загальних зборах у Львові було створено перше українське фізкультурно-спортивне та протипожежне товариство «Сокіл». Завданнями товариства були фізичне вдосконалення його членів і проведення культурно-просвітниць-

Учасники товариства «Січ» в Іллінцях. Початок XX ст.

З'їзд учасників товариства «Сокіл». 1914 р.

ких заходів із метою виховання почуття національної єдності. У 1914 р. в Галичині та Буковині діяли 974 осередки «Соколу», до яких входило близько 33 тис. осіб.

У 1900 р. в селі Завалля Снятинського повіту **Кирило Трильовський** заснував першу українську фізкультурно-спортивну організацію «Січ». Згодом організації з такою назвою з'явилися в інших повітах Галичини й Буковини. У 1913 р. в Галичині діяло понад 900 первинних осередків «Січі», у яких було близько 80 тис. осіб. У роботі товариств наголошувалося на необхідності розвитку історичних традицій українського народу, сприянні патріотичному й фізичному вихованню української молоді. У 1912 р. організацію перейменували на «Український січовий союз».

У 1911 р. у Львові було утворено дитячо-молодіжну скаутську організацію «Пласт», покликану виховувати українську молодь на морально-християнських засадах і розвивати почуття патріотизму.

Найбільш масовими виховними формами діяльності «Сокола», «Січі» та «Пласту» було проведення спільних сільських, повітових, крайових демонстрацій і спортивних змагань. У спортивному святі, що відбулося в 1914 р. у Львові, узяли участь близько 12 тис. членів цих трьох організацій.

Обкладинка книги «Гей, там на горі "Січ" іде!». Канада, Едмонтон, 1965 р. (упорядкована Петром Трильовським, сином Кирила)

6 ІДЕЯ СЕПАРАТИЗМУ. Напередодні Першої світової війни в українській політичній думці, як і в середовищі деяких інших європейських національних рухів, сформувалася ідея використання міжнародних воєнних конфліктів для здобуття політичної самостійності України, тобто ідея **сепаратизму**.

Сепаратизм — прагнення відокремлення від держави якої-небудь області або регіону.

У грудні 1912 р. на таємному засіданні трьох головних українських політичних партій Галичини було прийнято заяву: «З огляду на добро і будучність української нації по обох боках кордону, коли прийде до війни між Австрією і Росією, то все українське громадянство стане на боці Австрії проти Російської імперії як найбільшого ворога України».

Подібне рішення ухвалив 2-й всеукраїнський студентський з'їзд у Львові (липень 1913 р.). Більш детально цю ідею

Відзнака товариства «Сокіл»

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із брошури Д. Донцова «Сучасне політичне становище нації і наші завдання»

Не буду розважувати тут... автономізму і сепаратизму, бо уважнюю це за річ другорядну. Тим самим полишаю на боці і питання «самостійності України». Бо актуальним є не гасло самостійності — мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією!.. Актуальним, більш реальним, більш конкретним і скоріше здійсненним є гасло відірвання від Росії, зірвання злуки з нею — політичний сепаратизм... Всяка

поразка Росії, всяке відірвання хоч кавалка української території Австрію приведе до консолідації, до скріплення українського елемента в Австрії і в Росії, і наблизиться час остаточного визволення нашого краю.

? 1. У чому Д. Донцов убачав зміст ідеї українського сепаратизму? 2. Чому автор виступав за поразку Росії у війні з Австрією?

Дмитро Донцов

сформулював майбутній ідеолог українського інтегрального націоналізму **Дмитро Донцов**, який брав участь у роботі з'їзду. Текст його доповіді через деякий час вийшов окремою брошурою під назвою «Сучасне політичне становище нації і наші завдання». Основою доповіді Д. Донцова була ідея політичного сепаратизму щодо Росії. Передбачаючи неминучість конфлікту між Росією та Австро-Угорщиною, Д. Донцов радив українцям стати на бік Австрії задля реалізації програми сепаратизму.

7 ВІДРОДЖЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО МОСКВОФІЛЬСТВА. На початку XX ст. старорусинсько-москвофільський напрямок українського руху в Галичині зменшив свій вплив, незважаючи на досить розгалужену мережу громадських і культурно-освітніх установ москвофілів — Ставропігійний інститут, Народний дім, Товариство ім. Качковського, різноманітні фонди, училища, культурно-освітні заклади.

У 1900 р. галицькі москвофіли проголосили «новий курс», в основу якого була покладена ідея повного ототожнення з Росією. Вони заснували Російську народну партію, очолювану В. Дудикевичем, якій надавав велику грошову допомогу російський уряд. Одночасно вона підтримувалася місцевою польською аристократією, що намагалася розколоти український рух. У 1908 р. на Новослов'янському конгресі в Празі галицькі поляки домовилися з росіянами, що польська адміністрація в Галичині підтримуватиме місцевих москвофілів, щоб знищити український національний табір. Це польсько-московське порозуміння стало основою виборів до Галицького сейму в 1908 р. Москвофіли після 13-річної перерви провели до крайового сейму вісім своїх депутатів проти 12 українських. (Як уже зазначалося, у відповідь на зловживання український студент Мирослав Січинський застрелив намісника Галичини Анджеея Потоцького, що підтримав москвофілів.)

Загострення відносин між українцями й поляками в краї призвело до втручання австрійської влади. Після того як польсько-український конфлікт було розв'язано, москвофіли опинилися осторонь боротьби. На виборах до Галицького сейму в 1913 р. вони не змогли отримати жодного депутатського мандата. Однак москвофіли зберігали досить вагомий вплив на суспільно-політичне життя Галичини. У 1914 р. мережа підпо-

рядкованих їм установ налічувала 300 культурно-освітніх організацій і 106 кооперативів. Остаточно москвофіли дискредитували себе співпрацею з Росією в роки російської окупації Галичини під час Першої світової війни (1914—1918 рр.).

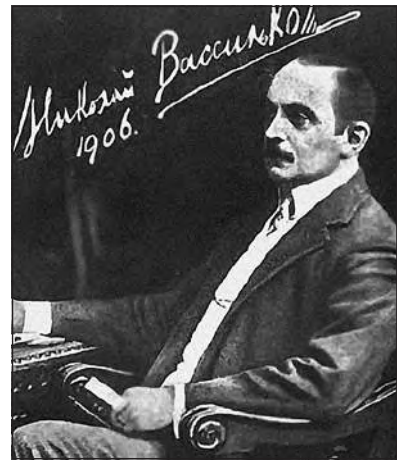
8 УКРАЇНСЬКИЙ РУХ У БУКОВИНІ ТА ЗАКАРПАТТІ на початку XX ст. Суспільно-політичне життя тогочасної Буковини значно поживалося. Надзвичайною політичною подією в краї стало утворення в 1903 р. в місцевому сеймі «Вільнодумного союзу». Його співзасновниками стали три найвпливовіші постаті суспільно-політичного життя Буковини — лідер українських народовців **Микола Василько**, лідер румунських націонал-демократів Аурел Ончул і лідер єврейської сіоністської партії Бенно Штраухер. Члени союзу прагнули по-новому розв'язати проблеми краю: вони заявили, що на перше місце висувають вимоги покращення соціально-економічного становища, розширення політичних прав, а також задоволення національних потреб усіх народів, які населяють Буковину. У 1905 р. через суперечності між його членами союз розпався.

12 листопада 1905 р. буковинські народовці об'єдналися в «Національну раду русинів на Буковині», яку неофіційно називали національно-демократичною партією, підкреслюючи цим ідейну спільність із подібною партією в Галичині. Партія виступала за запровадження загального, рівного й прямого виборчого права, у сільському господарстві висувала завдання розвивати спілчанський рух, обґрунтовуючи національні потреби українців, визнавала таке саме право за іншими націями краю.

У червні 1907 р. від «Національної ради русинів на Буковині» відокремилося ліве крило й заснувало Радикальну партію. Визволення українського народу ця партія пов'язувала із широкими соціально-економічними перетвореннями та встановленням соціалізму. Майже одночасно в Буковині сформувалася Українська соціал-демократична партія, яка проповідувала ідеї марксизму, вимагала докорінних змін у суспільстві. Однак більшість гасел соціал-демократів були незрозумілі селянам, а робітників у краї було дуже мало.

У 1907 р. в Буковині відбулися вибори до австрійського парламенту за новим виборчим законом. У всіх українських виборчих округах перемогли кандидати «Національної ради русинів на Буковині». Уперше після 1848 р. буковинські українці обрали п'ятьох депутатів. У лютому 1910 р. вона об'єдналася зі створеним С. Смаль-Стоцьким товариством «Руська рада» (її називали також «мужицька партія») у нову партію під назвою «Руська рада». У 1912 р. вона розпалася. Колишні члени «Національної ради» оголосили про створення **Національно-демократичної партії**, а прибічники С. Смаль-Стоцького — **Української народної партії**. Однак до початку війни обидві партії остаточно не сформувалися.

У 1911 р. відбулися останні вибори до Буковинського крайового сейму. Із 17 обраних українських депутатів 15 були народовцями, по одному від радикалів і соціал-демократів. Москвофіли на виборах зазнали поразки.

Микола Василько

Аурел Ончул

Бенно Штраухер

Августин Волошин

На початку XX ст. в суспільно-політичному житті Закарпаття провідні позиції зберігав москвофільський напрям. Однак у цей час зародилося й народовство. Молоді русинські діячі, які заснували його, шукали нові засоби для забезпечення виживання свого народу в умовах мадяризації. Переконавшись у безперспективності москвофільства, вони звинувачували його прибічників у занепаді русинського національного життя в краї. Вирішальним кроком стала відмова закарпатських народовців від використання російської мови та вибір ними як мови освіти й літератури народної мови.

Друкованим органом народовського руху в краї став тижневик «Наука», що виходив із 1897 р. Його головним редактором із 1903 р. був **Августин Волошин** (1874—1945), який згодом відіграв визначну роль в історії Закарпаття.

Розвиток народовства в краї відбувався під впливом і в тісній взаємодії з українським рухом Галичини. Зокрема, праці закарпатських учених і громадських діячів друкувалися у виданнях Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, а громадські діячі Галичини (І. Франко, С. Томашівський, В. Гнатюк та інші) докладали чимало зусиль для ознайомлення світової громадськості з безправним становищем закарпатських русинів.

Роль народовців на початку століття в суспільно-політичному житті Закарпаття була досить непомітною. Їх діяльність обмежувалася питаннями мови, літератури, історії й освіти. Вони не прагнули надання краю автономії або самоврядування, не виступали за його приєднання до решти українських земель. Головним завданням народовці вважали зберегти ті прояви національного життя, які в майбутньому сприятимуть відродженню Закарпаття.

ВИСНОВКИ

- На початку XX ст. вагомі здобутки українського національного руху в Галичині перетворили її на «український П'ємонт».
- Унаслідок наполегливої боротьби українці Галичини, спираючись на свої політичні партії, змогли досягти певних результатів у боротьбі за український універси-

тет, загальне виборче право та реформу крайового статуту.

- Вагомими були успіхи тогочасного українського руху в Буковині. У краї виникли українські політичні партії. У Закарпатті український національний рух залишався досить слабким.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли відбувся масовий селянський страйк у Галичині? 2. До яких заходів вдалися студенти-українці Львівського університету в 1902 р.? 3. Хто очолював делегацію українців Галичини, яка в 1906 р. звернулася до імператора з проханням змінити в краї виборче законодавство? 4. Що таке сепаратизм? 5. Коли утворилася «Національна рада русинів на Буковині»? 6. Назвіть друкований орган народовців Закарпаття на початку XX ст.

7. Охарактеризуйте особливості українського руху в Галичині на початку XX ст. 8. Наведіть факти, що свідчать про залучення галицького селянства

до політичної боротьби. 9. Як відбувалася боротьба за український університет? Чому вона набула такої гостроти? 10. Якими були здобутки галицьких українців у боротьбі за виборчу реформу в краї? 11. Що таке ідея сепаратизму? Чим була зумовлена її поява? 12. Охарактеризуйте розвиток українського руху в Буковині й Закарпатті.

13. Складіть розгорнутий план за темою «Здобутки українського національного руху на західно-українських землях на початку XX ст.».

14. Порівняйте суспільно-політичні рухи на українських землях та у світі на початку XX ст.

Практичне заняття. Вплив греко-католицької церкви на піднесення національної свідомості населення західноукраїнських земель

МЕТА: ознайомитися з постаттю митрополита А. Шептицького; визначити зміну ролі греко-католицької церкви в українському русі на західноукраїнських землях.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ: скласти презентацію з 5—6 слайдів за темою «Вплив греко-католицької церкви на піднесення національної свідомості населення західноукраїнських земель».

ПРИГАДАЙТЕ

1. У яких українських регіонах була поширена греко-католицька церква на початку XX ст.? **2.** Яку роль відіграла греко-католицька церква в національному відродженні на західноукраїнських землях?

ХІД ЗАНЯТТЯ

- Опрацюйте наведений матеріал і дайте відповіді на запитання.
- Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

На початку XX ст. греко-католицька церква, як і в попередньому столітті, відіграла важливу роль у житті українців Галичини й Закарпаття. Багато зробила вона для українського національного відродження, захисту прав та інтересів українців. Проте наприкінці XIX ст., коли український рух став набувати переважно світського характеру, відносини між греко-католицькою церквою та його провідниками загострилися. Ситуація змінилася, коли Галицьку греко-католицьку митрополію очолив **Андрій Шептицький** (1865—1944).

Новий митрополит поставив участь греко-католицького духовенства в українському русі в залежність від дотримання ним норм християнської моралі. Замість старої ролі національного провідника церква мала виступати духовним і моральним авторитетом українства в краї. Нова роль не відразу знайшла розуміння в лідерів українського руху. Сама постать А. Шептицького, що походив із полонізованого роду, викликала в них сумніви. Проте наполегливість, із якою митрополит реалізовував свою позицію, та його виступи на захист українства врешті-решт сприяли відновленню єдності українського руху з греко-католицькою церквою, яка його освячувала. У церковних справах А. Шептицький був прибічником ідеї об'єднання християнських церков.

На початку XX ст. в Закарпатті греко-католицька церква в умовах мадяризації краю поступово втрачала позиції лідера національного руху русинів. Інтереси русинів відстоював єпископ Мукачівської єпархії в 1891—1912 рр. **Юлій Фірцак** (1836—1912).

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Андрій Шептицький — просвітител, громадсько-політичний діяч, доктор теології, архієпископ, що відіграв важливу роль в українському національному русі. 17 грудня 1900 р. він був призначений митрополитом греко-католицької церкви (1900—1944 рр.). Діяч доклав чимало зусиль для того, щоб греко-католицька церква остаточно відмовилася від союзу з москвофілами, перейшла на народовські позиції і як впливова сила приєдналася до українського національного руху в Галичині. Упродовж свого життя А. Шептицький послідовно боровся за ідею незалежної України, підтримував ті політичні сили західноукраїнських регіонів, які відстоювали її автономний статус у 1900—1920 рр.

Митрополит став засновником Українського національного музею у Львові (1905 р.). Завдяки його допомозі в музеї було зібрано одну з найбільших у Європі колекцій ікон. А. Шептицький надавав стипендії молодим українським митцям для здобуття освіти в кращих навчальних закладах Європи. У 1903 р. він заснував у Львові Народну лічницю, яка пізніше перетворилася на сучасну лікарню. Митрополит був ініціатором створення та засновником Земельного банку у Львові (1910 р.), підтримував діяльність українських культурно-просвітніх товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар».

Відстоюючи інтереси українців Галичини в Галицькому сеймі та Палаті панів австрійського парламенту, А. Шептицький порушував питання про запровадження загального виборчого права, реформування системи виборів до Галицького крайового сейму, створення українського університету у Львові.

Із промови митрополита А. Шептицького на 100-річному ювілеї М. Шашкевича (1911 р.)

Усі маємо це поняття, що народ — це наша сила, що праця для нього — наше завдання, що його добро — наша будучність... Нам сьогодні легко зрозуміти, що віддалитися від народу — це значить приректи себе на смерть...

? У чому, на ваш погляд, полягає головна сила українського руху в Галичині?

Андрій Шептицький

За підтримки Ю. Фірцака в краї відновилися діяльність Товариства Св. Василя Великого. Зусиллями його членів був виданий «Буквар» для закарпатських русинів і розпочалося видання тижневого часопису «Наука».

За наполяганням єпископа, занепокоєного занепадом господарства й бідунням селянства в краї, у 1897—1901 рр. угорська влада здійснила в Закарпатті низку реформ, що дістали назву «рутенська акція» («Верховинська господарська акція»). Він також став ініціатором створення вчительської семінарії для дівчат в Ужгороді (1902 р.). Однак загалом греко-католицька церква в Закарпатті відійшла від участі в національній боротьбі русинів і дедалі більше перетворювалася на провідника мадяризації. Реакцією на це стало збільшення серед віруючих прибічників православ'я.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому греко-католицька церква наприкінці XIX ст. втратила свій вплив на український рух?
2. Яку нову роль церкви визначив А. Шептицький в українському русі?
3. Які особисті якості митрополита сприяли перетворенню церкви на моральний авторитет в українському русі?
4. Яку роль у національному русі західноукраїнських земель відіграв Ю. Фірцак?

Узагальнення знань за розділом VII

1. Складіть перелік подій з історії західноукраїнських земель початку XX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: селянський страйк, народні віча, монополія, кооператив, сепаратизм, «український П'ємонт».
3. Виконайте завдання за історичною картою:
 - 1) визначте державну належність українських земель на початку XX ст.; покажіть, які українські регіони у складі яких держав перебували;
 - 2) покажіть на карті регіон нафтових промислів;
 - 3) покажіть на карті мережу товариств «Просвіта», «Сокіл», «Січ»;
 - 4) покажіть регіони переважання православної та греко-католицької церков серед віруючих у цей період.
4. Назвіть імена історичних діячів початку XX ст. У чому ви вбачаєте їхній внесок у розвиток українських земель цієї доби?
5. Порівняйте процеси індустріалізації і модернізації суспільного життя в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях, а також з аналогічними процесами в Західній Європі та світі.
6. Наведіть факти політизації тогочасного українського суспільства та національно-визвольного руху.
7. Визначте та охарактеризуйте особливості, прояви та здобутки українського національного руху на західноукраїнських землях на початку XX ст.

**Тестові
завдання
онлайн**

Розділ VIII КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

в середині XIX — на початку XX ст.

§ 37—38. Розвиток освіти й науки

1 РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ в другій половині XIX ст. НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ. У другій половині XIX ст. українська культура продовжувала розвиватися в умовах колонізаторських політичних режимів, що панували на українських землях. Найбільш негативно вони впливали на народну освіту. Початкових і середніх шкіл не вистачало. До скасування кріпосного права в Російській імперії (1861 р.) освіта на українських землях, особливо початкова, занепадала. Дворяни вважали, що освіта селянам не потрібна. Царський уряд майже зовсім відмовився підтримувати початкові школи.

Зміни в освіті стали відчутними вже наприкінці 50-х рр. XIX ст. Молода інтелігенція, студенти, що об'єдналися в громади, активно опікувалися створенням **недільних шкіл**.

Перша недільна школа відкрилася 11 жовтня 1859 р. в Києві на Подолі в будинку повітового дворянського училища. Загальне керівництво школою було покладено на професора університету П. Павлова. Обов'язки вчителів взяли на себе студенти університету цілком безкоштовно. Першого ж дня школу відвідали 50 учнів, а через кілька днів їх стало вже 110. Зрозуміло, що до недільної школи пішов навчатися трудовий народ. Крім читання й письма тут викладали основи рідної історії.

У 1862 р. на українських землях працювало понад 110 недільних шкіл. Викладання в багатьох із них здійснювалося українською мовою, було видано букварі й підручники, у тому числі «Буквар» Т. Шевченка. Однак того ж року царський уряд вирішив закрити недільні школи, а багатьох їх організаторів і викладачів було заарештовано. Проте недільні школи не припинили свого існування. Така форма навчання збереглася й до нашого часу в українських громадах за кордоном.

Становище стало поліпшуватися після проведення реформ. Відкриттю нових шкіл у 70-х рр. XIX ст. сприяли земства. Вони опікувалися змістом навчання, збільшували кошти на утримання та будівництво шкіл. Із 1871 до 1895 р. ці виплати зросли в 6 разів. Упроваджувалося вивчення історії, географії, математики.

На Правобережній Україні, де земств не було, система початкової освіти підпорядковувалася Російській православної церкви. Указ 1881 р. зазначав, «що вплив духовенства має поширюватися на всі види елементарних училищ». У 1884 р. вийшло Положення про церковно-парафіяльні школи.

Політика реформ проводилася царизмом одночасно з політикою репресій проти української культури. Уряд не дозволяв здійснювати навчання українською мовою. Валувєвський циркуляр та Емський указ чітко визначили головний напрямок освітньої політики російської влади на українських землях: не допустити українську мову в школу. Проте завдяки поширенню

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: охарактеризувати розвиток освіти на українських землях; визначити основні здобутки та проблеми в Україні; оцінити систему освіти; ознайомитися з діяльністю видатних українських вчених і дати оцінку їх здобуткам; з'ясувати роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка у становленні української національної науки.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими є основні тенденції розвитку української культури першої половини XIX ст.? **2.** У чому полягає взаємозв'язок у розвитку українського руху та української культури?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Наприкінці 1859 р. недільні школи були створені в Білій Церкві (одна), у Могилеві-Подільському (чотири), у 1860 р. в Одесі функціонувало п'ять таких шкіл. Вони засновувалися в Полтаві, Миколаєві, Єлисаветграді та інших містах.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Великих зусиль для розвитку недільних шкіл, а також жіночої освіти доклала **Христина Алчевська** (1841—1920). Не маючи змоги в дитинстві здобути повноцінну освіту, вона майже все своє життя присвятила тому, щоб зробити освіту доступною для широких верств суспільства, а особливо для жінок. У 1862 р. вона заснувала жіночу недільну школу, яка впродовж восьми років діяла нелегально, а з 1870 р., після переведення на законну площину, 60 років була прогресивним педагогічним та організаційно-методичним центром освіти дорослих не тільки на українських землях, але й у всій Російській імперії. У 1879 р. власними коштами Х. Алчевська збудувала однокласну земську школу в селі Олексіївка Катеринославської губернії (нині — Луганська область). У цій школі в 1887—1893 рр. працював Б. Грінченко. Школа діяла за офіційними програмами та підручниками, була російськомовною. Тому Б. Грінченку доводилося навчати учнів української мови таємно. Харківська жіноча недільна школа була представлена на всесвітніх форумах у Москві, Нижньому Новгороді (1895, 1896 рр.), Антверпенській, Брюссельській, Чиказькій і двох Паризьких (1889, 1900 рр.) міжнародних виставках. Там демонструвалися наочні посібники, картки, діаграми, фотографії з Харківської жіночої недільної школи, матеріали, що характеризували навчальний процес, роботу шкільної бібліотеки. На міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1889 р.) Х. Алчевську було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти. Багато освітніх товариств обрали видатного педагога своїм почесним членом. Петербурзьке й Московське економічні товариства нагородили Х. Алчевську золотими медалями.

Х. Алчевська проводить урок читання в Харківській жіночій недільній школі

початкової освіти рівень письменності в українських селах наприкінці XIX ст. становив близько 20 %, а в містах — 50 %.

Певні зміни в освіті не оминули й західноукраїнські землі. У 1869 р. уряд Австро-Угорської імперії проголосив загальне обов'язкове початкове навчання. Однак через злиденне становище багато українських дітей не мали можливості відвідувати школу. До того ж у більшості шкіл навчання велось іноземними мовами: у Східній Галичині — польською, у Північній Буковині — німецькою, румунською, у Закарпатті — угорською. Це зумовило те, що рівень письменності серед українського населення ледь сягав 40 %, а в гірських районах — 10 %.

2 РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОЇ ОСВИТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. Значно більше уваги уряду імперії приділяли середній освіті, адже вона вважалася основою вищої освіти, яка готувала фахівців державного управління, народного господарства, культури й науки.

У системі середньої освіти Російської імперії існувало кілька типів шкіл: класичні гімназії, реальні гімназії, кадетські й духовні училища, семінарії. У класичних гімназіях перевага віддавалася вивченню грецької, латинської мов і логіки, а їхні випускники отримували право вступати до університетів. У реальних гімназіях здебільшого вивчали сучасні європейські мови, математику, природничі науки. У 1859 р. в Києві було відкрито першу жіночу гімназію.

Станом на 1876 р. гімназії існували в усіх губернських, а також у деяких повітових містах. У 90-х рр. XIX ст. на українських землях працювали приблизно 150 чоловічих і жіночих гімназій.

Для розмежування реальної та класичної середньої освіти в 1871 р. було проведено реформу середньої освіти. Реальні гімназії перетворилися на реальні училища. Вони давали чітко виражену професійну спеціалізацію, готували учнів до практичної діяльності. Навчання в реальних училищах тривало шість років. Сьомий (додатковий) клас давав право вступати до технічних вузів. На 1876 р. налічувалося 19 реальних училищ. Їх кількість не змінювалася до кінця століття.

На західноукраїнських землях основним закладом середньої освіти теж була гімназія,

переважно з польською мовою навчання. У 1899 р. українські гімназії діяли тільки у Львові, Перемишлі, а в Коломиї, Тернополі й Чернівцях існували окремі гімназичні класи.

Спеціальна середня освіта набула значного поширення з розвитком промисловості, яка потребувала спеціалістів із різних галузей господарювання. У 1888 р. було затверджено «Основні положення про промислові училища», згідно з якими створювалася система промислової технічної освіти. Училища забезпечували кваліфікованими працівниками залізничний транспорт, гірничу, металургійну, цукрову промисловість. Вони також готували спеціалістів для сільського господарства, торгівлі, флоту.

У Російській імперії переважну більшість середніх навчальних закладів, особливо спеціалізованих, було закріплено за окремими урядовими відомствами: за міністерством народної освіти — учительські семінарії, міністерством внутрішніх справ — ветеринарні училища, за військовим відомством — кадетські корпуси, військові училища й школи; синод засновував спеціальні богословські заклади.

Чимало середніх навчальних закладів утримували земства (ремісничі училища) або приватні особи. Найвідомішою була Колегія Павла Галагана, заснована в 1871 р. в Києві. Вона працювала за спеціальною програмою й давала широкі знання із загальних та українознавчих гуманітарних дисциплін.

В останній третині XIX ст. з появою та поширенням дитячих садків виникла й дошкільна педагогіка. Видатну роль у її становленні та розвитку відіграла активна учасниця українського руху **Софія Русова** (1856—1940). Вона стверджувала, що дошкільне виховання має бути національним за змістом. Крім дошкільної освіти, вона багато уваги приділяла розвитку освіти жінок. Із 1909 р. С. Русова викладала на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної та у Фребелівському педагогічному інституті в Києві.

З **ВИЩА ОСВІТА.** У другій половині XIX ст. продовжувала розвиватися вища освіта. Вищими навчальними закладами на українських землях були Львівський (1661 р., відновлений у 1784 р. після закриття в 1772 р.), Харківський (1805 р.), Київський (1834 р.), Новоросійський (Одеський) (1865 р.), Чернівецький (1875 р.) університети.

У Російській імперії після відносної лібералізації в 60—70-х рр. XIX ст., коли університети користувалися правом внутрішньої автономії, розпочався період обмеження їхніх прав.

Становлення індустріального суспільства, розвиток промисловості обумовили появу вищих технічних навчальних закладів: політехнічних інститутів у Львові та Києві; двох ветеринарних вищих навчальних закладів у Харкові та Львові; інших вищих навчальних закладів — технологічного в Харкові, сільськогосподарського в Одесі, гірничого в Катеринославі. І все ж таки, як і раніше, вищі навчальні заклади залишалися установами для вузького кола людей.

Отже, у другій половині XIX ст. в системі освіти на українських землях відбулися позитивні зміни, зумовлені потребою

Христина Алчевська

Софія Русова

? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображених діячів в історію України, зокрема розвиток освіти.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після вбивства народниками царя Олександра II в 1884 р. було прийнято новий університетський статут, згідно з яким ліквідовувалися автономія університетів, виборність ректорів, деканів, професорів. Весь викладацький склад підлягав перевірці на благонадійність.

Будівля Колегії Павла Галагана в Києві

Учительський інститут у Катеринославі

ЦІКАВІ ФАКТИ

На території Наддніпрянської України не було жодної української школи на державному утриманні, жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання. У роки революції 1905—1907 рр. особливою активністю у справі запровадження курсів лекцій і занять з історії України, української мови та літератури відзначалися студенти Київського та Новоросійського університетів. Однак після поразки революції читання цих курсів влада заборонила.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Викладання у Львівському університеті майже повністю здійснювалося польською мовою, у Чернівецькому — німецькою. При цьому українці серед студентів Львівського університету становили 21 %, Чернівецького — 17,6 %. Завдяки зусиллям української громадськості в обох університетах діяли українські кафедри.

часу в освічених спеціалістах. Проте уряди Російської імперії та Австро-Угорської монархії не були зацікавлені в розвитку української культури, побоюючись зростання національної свідомості мас.

4 РОЗВИТОК ОСВІТИ на початку XX ст. На початку XX ст. відбулися нові зрушення в поширенні освіти. Під тиском потреб суспільного розвитку мережа навчальних закладів поступово збільшувалася. У Наддніпрянській Україні кількість початкових шкіл протягом 1897—1911 рр. збільшилася з 13,5 до 18,7 тисячі. Напередодні Першої світової війни тут налічувалося 252 середні школи, де навчалося 140 тис. учнів. При цьому в Київському навчальному окрузі, до складу якого входили п'ять губерній Наддніпрянщини, освіту здобували лише 10 % дітей шкільного віку. У середніх школах (реальних училищах, чоловічих та жіночих гімназіях) навчалися переважно діти дворян і державних службовців. Щонайменше 36—50 % бажаючих навчатися щорічно отримували відмову в прийнятті до середніх шкіл.

Після революції 1905—1907 рр. кількість вихідців із нижчих станів (дітей міщан, ремісників, селян тощо) у гімназіях дещо зросла, однак для більшості населення Наддніпрянської України здобуття середньої освіти було недоступним. У 27 вищих навчальних закладах краю, у тому числі в трьох університетах — Харківському, Київському, Новоросійському — навчалося понад 35 тис. студентів. У післяреволюційний період частка дітей нижчих станів у вищих навчальних закладах дещо зросла. Так, у Київському університеті вона досягла 36 %.

На західноукраїнських землях ситуація з освітою також була складною. На початку XX ст. третина сіл Галичини не мала початкових шкіл, а кожне шосте — жодних навчальних закладів. В існуючих школах краю українські діти складали близько 20 % учнів. Середніх шкіл (державних і приватних гімназій) на всю Галичину було 49, із яких лише в чотирьох навчання здійснювалося українською мовою. Близько 150 тис. дітей шкільного віку взагалі не навчалися. Завдяки зусиллям української громадськості напередодні Першої світової війни в Галичині кількість українських початкових шкіл, де навчання

здійснювалося рідною мовою, збільшилася до 3,5 тисячі, з'явилося шість державних та 15 приватних українських середніх шкіл. У початкових школах Закарпаття дітей навчали угорської мови. Набагато сприятливішою була ситуація в Буковині, де напередодні війни майже при кожній сільській громаді працювала початкова школа. Із 120 тис. дітей шкільного віку 112 тис. осіб відвідували навчальні заклади. Із 537 буковинських початкових шкіл 214 були з українською мовою викладання. Середню освіту в Буковині надавали п'ять державних та дві приватні гімназії. Серед них була лише одна українська гімназія.

Вищу освіту на західноукраїнських землях здобували в чотирьох вищих навчальних закладах — Львівському та Чернівецькому університетах, Академії ветеринарної медицини та Політехнічному інституті у Львові.

5 РОЗВИТОК НАУКИ. У другій половині XIX ст. в Європі спостерігався розквіт природничих і точних наук: хімії, фізики, геології, ботаніки, біології, математики. Центрами наукових досліджень ставали університетські лабораторії. Університети на українських землях перетворилися на важливі наукові центри як Російської імперії, так і всієї Європи.

Розвиток наук зумовлювали такі чинники:

- ▶ розвиток промисловості після реформ 60—70-х рр. XIX ст., що потребував кваліфікованих спеціалістів і нових технологій;
- ▶ загальноєвропейський прогрес у науці й техніці;
- ▶ поширення й подальше панування філософії позитивізму, яка сприяла пошуку точних вимірів фізичних і суспільних явищ;
- ▶ відсутність ідеологічного забарвлення в дослідженнях, а отже, — конфлікту із владою (хоч і не завжди).

Протягом другої половини XIX ст. з'явилася низка видатних науковців світового рівня: вчений-етнограф **М. Міклухо-Маклай**, дослідження якого Океанії, Південно-Східної Азії, Австралії не втратили свого значення й дотепер; **О. Волощак**, який зробив вагомий внесок у розроблення ботанічної географії, дослідив рослинний світ Карпат; **М. Умов** — засновник київської школи теоретичної фізики; **М. Бекетов** — вчений-хімік, який, працюючи в Харківському університеті, першим у світі став викладати фізичну хімію; математик **О. Ляпунов**; ембріолог **О. Ковалевський**; **І. Мечников** і **М. Гамалія**, що були засновниками першої в Російській імперії та другої у світі бактеріологічної станції, а також започаткували успішне лікування таких страшних хвороб, як чума, холера, тиф, туберкульоз; **М. Пильчиков**, який зробив значний внесок у розвиток електротехніки, став основоположником нової дисципліни — ядерної фізики, та багато інших.

Одним із видатних українських вчених того періоду був **І. Пулюй**, який виявив свої здібності в електромеханіці, а до того ж відіграв важливу роль в українському русі. І. Пулюй також брав участь у перекладі Святого Письма українською мовою.

У другій половині XIX ст. помітне піднесення відбувалося в гуманітарних науках, особливо в історичній. Широке визнання

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Данило Заболотний (1866—1929) свої перші відкриття зробив, працюючи лікарем на бактеріологічній станції в Одесі. Зокрема, він перевіряв на собі відкритий ним препарат проти холери. Вчений брав участь та очолював експедиції для боротьби із чумою, холерою та іншими епідемічними захворюваннями до країн Азії, за що отримав чимало іноземних орденів і медалей. Д. Заболотний є автором понад 100 наукових праць. Він першим у світі виявив роль польових гризунів у поширенні чуми. У 1928—1929 рр. був президентом Всеукраїнської академії наук. Заснував Інститут мікробіології та епідеміології Академії наук України, який і нині має його ім'я.

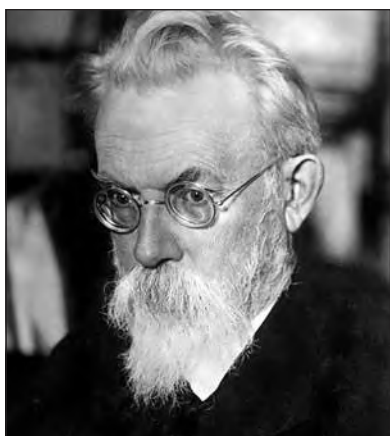
і

Данило Заболотний

Іван Пулюй

Володимир Вернадський

Михайло Грушевський

? Дайте стислу характеристику діячам, що зображені на ілюстраціях.

мали праці **М. Костомарова**, який присвятив низку глибоких досліджень історії українських земель періоду Руїни та Гетьманщини. Копітку роботу над дослідженням історичних документів проводив **В. Антонович**, який саме тоді вивчав історію українського козацтва та гайдамацького руху. У 80—90-х рр. XIX ст. почалася активна дослідницька діяльність молодого покоління істориків — **О. Єфименко**, **Д. Багалія**, **Д. Яворницького**, **М. Грушевського**. Завдяки їхнім пошукам було вироблено загальну схему української історії від найдавніших часів. У галузі дослідження історії української мови, літератури, фольклору плідно працював **П. Житецький**. Низку важливих праць із проблем мовознавства створив **О. Потебня**.

На початку XX ст. прогрес у науці став ще більш відчутним. Українські вчені та винахідники досягли вагомих успіхів у розвитку природничих наук і техніки. У Київському та Харківському університетах існували традиційно сильні школи математиків і фізиків. Київську алгебраїчну школу заснував математик **Д. Граве**. Значний внесок у розвиток різних галузей математики зробили харківські вчені **Д. Синцов**, **С. Бернштейн**, **В. Стеклов**. Фізик **Д. Рожанський** став основоположником Харківської школи радіофізики.

Важливими були досягнення українських біологів та медиків. Праці **О. Крайнеского** з мікробіології, **В. Данилевського** — з ендокринології, **М. Трінклера** — із хірургії, **М. Ланге** — із психології дістали світове визнання. Засновником Київської терапевтичної школи став **М. Стражеско**. Епідеміолог і мікробіолог **Д. Заболотний** першим у світовій практиці відкрив шляхи поширення чуми та запропонував ефективні засоби боротьби з нею.

Першу карту геологічної побудови Донбасу, складену інженером **Л. Лагутіним**, у 1911 р. відзначили золотою медаллю на Всесвітній виставці. Вихованці Київського товариства повітроплавання сконструювали перший у світі гідроплан (**Д. Григорович**), багатомоторний літак і вертоліт (**І. Сікорський**). Член товариства, військовий льотчик **П. Нестеров** на основі математичних розрахунків розробив теорію вищого пілотажу. У 1913 р. він уперше в історії авіації продемонстрував «мертву петлю». Видатний авіатор **Л. Мацієвич** першим у світі висунув ідею створення авіаносців. Успіхи в повітроплаванні сприяли розвитку авіаційної промисловості.

Вагомих результатів було досягнуто в суспільних науках. **М. Грушевський** у Петербурзі видав одну з перших узагальнюючих популярних праць із вітчизняної історії «Нарис історії українського народу». На початку XX ст. вийшли перші книги його фундаментальної 10-томної «Історії України-Руси». Продовжувала плідно працювати перша на українських землях та в Росії жінка — доктор історичних наук **О. Єфименко**. Значний внесок у вивчення історії Слобідської України зробив **Д. Багалій**, Лівобережжя — **В. Барвінський**. У 1908 р. в Петербурзі було видано українською мовою доступну широкому колу читачів ілюстровану «Історію України-Руси» **М. Аркаса**.

Велике значення для розвитку українського мовознавства та формування національної самосвідомості мали праці вітчиз-

няних вчених-філологів. У 1907—1909 рр. було видано «Українську граматику» **А. Кримського** та чотиритомний «Словар української мови» **Б. Грінченка**, у якому автор вдало поєднав наддніпрянський і галицький діалекти української мови. Значними були досягнення в різних галузях наук **В. Вернадського**. Передусім він відомий як засновник вчення про біосферу і ноосферу.

6 НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА ТА ЙОГО ВНЕСОК У СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКИ. Якщо в Наддніпрянській Україні наука розвивалася як частина загальноросійської, то на західноукраїнських землях було закладено фундамент національної української науки. Її осередком стало **Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ)** — науково-культурна громадська організація, заснована в **1892 р.** коштом прогресивної української громадськості Львова та інших західноукраїнських міст. Попередником НТШ було Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка, засноване в грудні **1873 р.** Товариство мало різні наукові секції, видавало нариси, збірники, часописи. Члени товариства обирали дійсних і почесних членів. Поряд із науково-дослідною діяльністю НТШ проводило культурно-просвітницьку роботу серед населення. НТШ об'єднувало фахівців різних галузей знань, письменників, культурних і державних діячів західноукраїнських земель та Наддніпрянщини, інших держав. Членами та активними діячами товариства були О. Барвінський, М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, С. Томашівський та інші.

Головною заслугою товариства було те, що за відсутності української державності воно виконувало функції всеукраїнської Академії наук. Творчий доробок НТШ (ЛНТШ) із 1873 до 1939 р. становив 1172 томи різних видань, у тому числі 943 томи серійних наукових публікацій. Крім того, товариство стало основним видавцем українських підручників. За його сприяння вийшли друком перші вісім томів монументальної праці М. Грушевського «Історія України-Руси».

Найважливіші досягнення припали на сферу суспільних дисциплін: історії (праці М. Грушевського, І. Джиджори, І. Крип'якевича, І. Кревецького, М. Кордуби, С. Томашівського), етнографії, фольклористики та мистецтвознавства (публікації В. Гнатюка, Ф. Колесси,

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Іван Пулюй (1845—1918) народився на Тернопільщині. Після закінчення гімназії він навчався на теологічному факультеті Віденського університету, але потім не прийняв сану, а вступив на філософський факультет. Однак його захопила фізика. І. Пулюй переїхав до Страсбурга, де вивчав електротехніку. У 1877 р. він здобув академічне звання доктора філософії за спеціальністю фізика. Наступного року на Всесвітній виставці в Парижі І. Пулюя нагородили за винаходи фізичних та електротехнічних приладів. Його запросили до викладацької роботи. У 1902 р. він став деканом першого в Європі електротехнічного факультету в Празі.

І. Пулюй удосконалив технологію виготовлення розжарювальних ниток для освітлювальних ламп, що дало змогу створити лампу, яка за технічними характеристиками перевершувала лампу Едісона; першим дослідив «холодне світло», що згодом дістало назву неонового. За його активною участю було запущено ряд електростанцій на постійному струмі в Австро-Угорщині, а у Празі — першу в Європі на змінному струмі. Він сконструював трубку для виявлення ікс-променів, із чого згодом скористався німецький вчений В. Рентген.

Крім наукової роботи, І. Пулюй розгорнув широку громадсько-політичну діяльність: брав активну участь у роботі Наукового товариства ім. Т. Шевченка, організував у Відні культурно-пропагандистське товариство «Січ» для поширення правдивої інформації про українські землі, заснував молодіжний гурток для вивчення й популяризації української історії та літератури.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Володимир Вернадський (1863—1945) був людиною унікальних здібностей. Природознавець, хімік, мінералог і геолог, він прагнув створити цілісне бачення розвитку Землі, життя, людської історії та Космосу. Ідеї В. Вернадського про роль живої речовини в житті земної кори стали фундаментом для створення ним нових наук — геохімії та біогеохімії. Він був основоположником учення про біосферу та ноосферу. Наукову діяльність учений поєднував із громадською. У 1915 р. він опублікував статтю «Українське читання і російська громадськість», протестуючи проти переслідувань владою українського руху. В. Вернадський став організатором, а з 1918 р. першим президентом української Академії наук. У творчій спадщині вченого залишилося близько 400 наукових праць із мінералогії, геохімії, радіології, біохімії, гідрогеології.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

М. Грушевський про початок роботи над написанням багатотомної «Історії України-Руси»

Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням честі своєї й свого покоління, супроти того, що й найвидатніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річчю, для якої час ще не наспів, бракує матеріалу, зістаються великі прогалини і т. д. В своїх гадках мав я тоді написання історії короткої й загальноприступної, в трьох невеликих томиках, які б обіймали старий, литовсько-польський і новий період. Зайнявши кафедру, я сім семестрів з ряду (1894—1897 рр.) читав загальний курс історії України. Повторений потім вдруге ще раз з 1898—1901 рр., курс сей мав послужити мов би скелетом тої задуманої історії. Кажу: ске-

летом передовсім тому, що курс сей слідив лише провідну нитку політичної історії, не вдаючись в історію культури, огляду устрою, економічного життя і т. д., що потім зайняли таке важне місце в остаточній реалізації плану.

...Протягом 1897 і 1898 рр. був написаний перший том і при кінці 1898 р. був видрукований...

...У Галичині сей початок історії був прийнятий з великим заінтересуванням, можна сказати, з ентузіазмом. Але на прозьбу про допущення до Росії відповіддю була абсолютна заборона.

? 1. Із якою метою була задумана «Історія України-Руси»? 2. Чому було по-різному сприйнято працю в Галичині та Росії?

Олександра Єфіменко

М. Зубрицького, В. Шухевича), антропології (Ф. Вовк, І. Раковський), філології та літературознавства (праці М. Возняка, М. Деркач-Футрак, О. Огоновського, К. Студинського, І. Франка), бібліографії (І. Левицький, В. Дорошенко) тощо.

НТШ мало незаперечні заслуги в розробленні української наукової термінології. Історична роль товариства полягала у виведенні української науки за межі українознавства. До найважливіших досягнень членів НТШ у галузі точних і природничих наук слід віднести відкриття І. Пулюєм катодного проміння (названого згодом рентгенівським), синтез І. Горбачевським сечової кислоти, праці М. Зубрицького в галузі теорії математики, внесок С. Рудницького та В. Кубійовича в дослідження географії українських земель та інші.

У жовтні 1989 р. на зборах ініціативної групи львівських вчених діяльність НТШ було відновлено у Львові.

ВИСНОВКИ

■ Незважаючи на відсутність української державності, у другій половині XIX — на початку XX ст. відбувалося формування основ української національної освіти та науки.

■ У цей час у системі освіти на українських землях відбулися позитивні зрушення, зумовлені потребами часу. Проте ні Російська імперія, ні Австро-Угорщина не сприяли розвитку освіти українською мовою. Однією з найскладніших проблем залишалася українізація школи.

■ Українська національна наука гуртувалася навколо Наукового товариства ім. Т. Шевченка — науково-культурної громадської організації, заснованої в 1892 р. Вона відіграла роль своєрідної всеукраїнської Академії наук.

■ У науці цього періоду особливо вагомими були здобутки українських вчених-природознавців.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перелічіть особливості розвитку культури в другій половині XIX — на початку XX ст. 2. Чому царська влада закрила недільні школи? 3. Де були відкриті університети на українських землях у другій половині XIX ст.? 4. Яка частка населення Наддніпрянської

України на початок XX ст. вміла читати й писати? 5. Назвіть імена визначних українських вчених та галузі знань, у яких вони працювали. 6. Хто і коли вперше в історії авіації здійснив «мертву петлю»? 7. Коли було створено Наукове товариство ім. Т. Шевченка?

➔ **8.** Чим був зумовлений розвиток спеціалізованої освіти в другій половині XIX ст.? **9.** Який вплив на розвиток української освіти мала політика царського уряду? **10.** Як відбувалося становлення української національної науки? Яку роль у цьому процесі відіграло Наукове товариство ім. Т. Шевченка? **11.** Які чинники були визначальними в розвитку української науки?

✂ **12.** Охарактеризуйте розвиток освіти на українських землях у складі Російської імперії та Австро-Угорщини. Відповідь подайте у вигляді порівняльної

таблиці. **13.** Складіть розповідь про одного з українських вчених (за вибором). **14.** Визначте роль українських вчених у розвитку світової науки.

💬 **15.** В. Вернадський у статті «Українське питання і російська громадськість» писав: «У цілому українці вважають, що свобода української культури обумовлюється саме інтересами російської справи і що зберегти українців як росіян Росія зможе, лише прийнявши їх з усім національно-культурним обличчям». Поясніть, як ви розумієте думку автора. Чи поділяєте ви її? Чому?

§ 39. Українська література, театр, музика в другій половині XIX — на початку XX ст.

1 РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ. У другій половині XIX ст. романтизм у літературі поступився місцем **реалізму**. Останній передбачав відображення реальної дійсності й оточення героя, обґрунтування дій і почуттів персонажів психологічними й соціальними умовами. Як і в літературі інших європейських країн, в українській літературі зародки реалістичного стилю були пов'язані з фольклором, із народними гумористичними й сатиричними оповіданнями, а також із давньою літературою. Однак у творчості письменників другої половини XIX ст. реалізм співіснував із романтизмом, якому були притаманні захоплення героїзмом минулого, поетизація сильних почуттів і людей козацької доби.

Художні й публіцистичні твори видатних діячів української культури другої половини XIX ст. містять глибокі роздуми про сучасне й майбутнє українського народу, відображають історичні подвиги минулого, оспівують визвольну боротьбу за державну незалежність України.

Перехід від романтизму до реалізму добре помітний у творах **Марка Вовчка** (Марія Вілінська-Маркович) (1834—1907). Вона продовжила тему творчості Т. Шевченка, присвячену становищу покріпаченого селянства, особливо жінок («Одарка», «Горпина», «Козачка»). Засобами фольклору письменниця скористалася в казках та оповіданнях для дітей.

Долею простої селянки переймалася у своїх творах **Ганна Барвінок** (1828—1911). Народницько-просвітницьку ідеологію сповідував **Степан Руданський** (1833—1873). Популярними стали його гумористичні «Співомовки», де переплелися національні й соціальні спостереження. Добре знали в школах байки **Леоніда Глібова** (1827—1893). Вдало поєднав вплив західноєвропейської поезії з буковинським фольклором **Юрій Федькович** (1834—1888).

Реалістично змалював історію українського села **Іван Нечуй-Левицький** (1838—1918). У повісті «Микола Джеря» зображено поневіряння селянина, утікача від панщини, а в повісті «Кайдашева сім'я» з любов'ю та болем за рідний народ розкрито бідність й обмеженість сільського життя.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати розвиток української літератури, театру та музики у другій половині XIX — на початку XX ст.; розповідати про творчість видатних митців; дати оцінку рівню розвитку української літератури, театру, музики, показати їх взаємозв'язок.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які чинники впливали на розвиток української літератури, театру, музики в першій половині XIX ст.? **2.** Назвіть імена видатних представників української літератури першої половини XIX ст. та вкажіть їх головні здобутки.

Ілюстрація до твору
Марка Вовчка «Чумак».
Художник К. Трутовський

Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я».
Художник А. Базилевич

Ілюстрація до «Лісової пісні»
Лесі Українки.
Художниця С. Караффі-Корбут

Найвидатніший соціальний роман своєї доби «Хіба ревуть воли, як ясла повні» написав **Панас Мирний** (1849—1920).

Неперевершеним надбанням української літератури стала творчість письменника **Івана Франка** (1856—1916). Майстерність стилю, злободенність проблем, багатство жанрів і багатоплановість тем, а також активна громадська позиція вирізняли І. Франка в історії української культури. Від романтизму й побутового реалізму письменник перейшов до реалістичних, психологічно насичених творів. Прозові твори, зокрема «Борислав сміється», «Захар Беркут», дитячі оповідання І. Франка стали хрестоматійними. До високохудожніх зразків світової поезії належить цикл «Осінні думи» і «Картка любові», вірш «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» та інші.

Початок XX ст. в українській літературі пов'язаний із пошуком нових шляхів. Поряд із реалістичним підходом до зображення дійсності поширювалися **модерністські течії**. Популярним став жанр новели (короткого оповідання). Першим до модернізму в тогочасній українській літературі звернувся поет М. Вороний, який у 1901 р. в статті в «Літературно-науковому віснику» пропонував повернутися до «справжньої западної поезії», тематично й жанрово розширити літературні межі. Цю ідею підтримала група галицьких письменників «Молода муза», які в маніфесті 1907 р. висловили критичні зауваження щодо реалізму й закликали орієнтуватися на тогочасні західно-європейські тенденції розвитку літератури й мистецтва. У 1909 р. в Києві було засновано перший журнал українського модерну «Українська хата», що виходив до 1914 р.

Спробою своєрідного поєднання реалізму та модернізму стала **«нова школа»** української прози (М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Черемшина). Її прибічники органічно поєднували традиційний для української літератури опис народного життя й розповідь від першої особи з новими здобутками європейського модернізму — символізмом та психоаналізом.

Прикладом реалістичного підходу до зображення подій українського суспільства стала творчість **Володимира Винниченка** (1880—1951). Напередодні та в період революції 1905—1907 рр. з'явилися його твори «Краса і сила», «Голота», «Талісман», «Зіна». У них він створив образи жителів провінційних містечок, робітників, революціонерів, що потрапляють у складні ситуації.

Пошук нових засобів був характерний для творчості **Михайла Коцюбинського** (1864—1913). У повісті «Fata morgana» письменник передав настрої й переживання українського села напередодні революції 1905—1907 рр. Неповторну красу природи письменник відтворив у повісті «Тіні забутих предків». Гострим питанням людських відносин він присвятив новели «Сміх», «Коні не винні» тощо.

Яскравим талантом осяяна творчість **Лесі Українки** (1871—1913). Написані нею поезії «Осіння казка», «Пісні про волю», «В катакомбах» порушували проблеми відносин поета і влади, становлення борця за інтереси народу тощо. Широкої популяр-

ності набули її збірки поезій «На крилах пісень», «Думи і мрії», поеми «Роберт Брюс» і «Давня казка», драма-феєрія «Лісова пісня».

Автором багатьох інтимно-ліричних віршів, чимало з яких стали романсами, був поет **Олександр Олесь (Кандиба)** (1878—1944). Зокрема, його вірш «Чари ночі», покладений на музику, вважається справжнім гімном гармонії природи й палких почуттів. У 1907—1917 рр. О. Олесь видав п'ять збірок своїх поезій.

Неперевершеним майстром короткої психологічної новели став **Василь Стефаник** (1871—1936). У своїх творах він зображував трагічні картини злиденного життя західноукраїнського селянства.

До кращих творів світової літератури про селянство можна віднести повість найвідомішої письменниці Буковини **Ольги Кобилянської** (1863—1942) «Земля». У ній вона надзвичайно правдиво та яскраво розкрила думки й почуття дрібних селян-власників, їхнє прагнення мати свою землю. Проблема жіночої долі у складних життєвих обставинах письменниця присвятила повісті «Царівна» і «Людина». Глибоким ліризмом і поетичністю вирізняється повість «В неділю рано зілля копала», написана за мотивами народної пісні.

2 ТЕАТР. Незважаючи на урядові переслідування українства, у другій половині XIX ст. українське театральне мистецтво продовжувало розвиватися. Українські п'єси користувалися значною популярністю на сценах російських театрів.

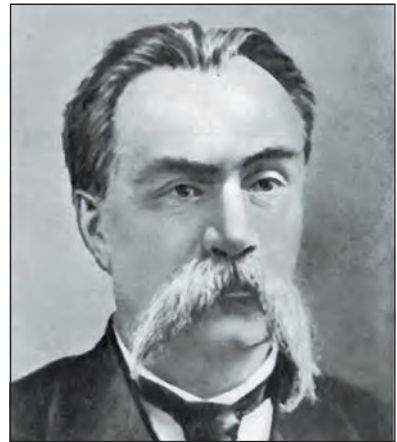
У 1881 р. міністр внутрішніх справ Росії М. Лоріс-Меліков скасував заборону українських вистав, що сприяло зростанню кількості театральних труп і відродженню українського театру. Проте цей дозвіл супроводжувався всілякими обмеженнями. Так, зокрема, заборонялося ставити п'єси на історичну й соціальну тематику, перекладні п'єси. Українські трупи були зобов'язані разом з українськими п'єсами ставити ще й російські з такою самою кількістю акторів. Ці заборони негативно позначалися на тематиці українських вистав, які обмежувалися висвітленням селянського життя.

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. завершилося становлення новітнього, професійного, власне українського театру. Він виник на базі аматорських колективів, що діяли в 60—70-х рр. XIX ст. У 1882 р. під керівництвом **Марка Кропивницького** в Єлисаветграді було створено першу українську професійну трупу «Театр корифеїв». Після гастролей до Києва в 1883 р. до трупи М. Кропивницького приєдналася аматорська трупа **Михайла Старицького**, який і очолив «Театр корифеїв». Визнаними діячами першого професійного українського театру були **Іван Карпенко-Карий (Тобілевич)**, **Панас Саксаганський**, **Микола Садовський**, **Марія Заньковецька** та інші.

Незважаючи на визнання глядачів і театральних фахівців, життя українського театру було складним. У 1883 р. київський генерал-губернатор на десять років заборонив гастролі трупи М. Кропивницького в Київській, Чернігівській, Полтавській, Волинській та Подільській губерніях.

Марко Кропивницький

Михайло Старицький

М. Заньковецька на сцені театру. Листівка 1905 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

М. Кропивницький написав понад 40 оригінальних або перероблених з інших творів театральних п'єс, у яких відтворював побут українських земель та їх залежне становище. Тонко відчуючи народну душу, він створював надзвичайно живі й теплі сцени із життя простих людей.

Соломія Крушельницька

ЦІКАВІ ФАКТИ

Всесвітнього визнання набув талант вихованки Львівської консерваторії співачки Соломії Крушельницької. Вона виступала з концертами в багатьох країнах Європи, Америки та Африки. Артистка співала на сценах Петербурга, Одеси, однак через заборону царської влади жодного разу не виступала в Києві.

Проте зупинити розвиток українського театального мистецтва вже було неможливо. У 80—90-ті рр. XIX ст. діяло близько 30 невеликих труп, які ставили українські п'єси. У 1891 р. в Києві було засновано перший постійно діючий театр.

На початку XX ст. провідне місце в театральному житті українських земель, як і раніше, посідали трупи, очолювані братами Тобілевичами (П. Саксаганським, І. Карпенко-Карим та М. Садовським). Найвищого піднесення трупа П. Саксаганського — І. Карпенка-Карого досягла в 1900—1903 рр., коли до неї входили такі майстри сцени, як М. Кропивницький, М. Садовський, М. Заньковецька та інші. Репертуар трупи налічував 60 п'єс.

У 1907 р. М. Садовський заснував у Києві перший український стаціонарний театр. Його вистави відбувалися в Троїцькому народному будинку. Важливою подією театального життя стало святкування в 1908 р. 25-річчя творчої діяльності української актриси М. Заньковецької. Воно стало відображенням здобутків тогочасної української культури.

На початку XX ст. на українських землях діяли також інші театральні трупи: Д. Гайдамаки (1889—1917 рр.), О. Сушова (1898—1909 рр.), О. Суходольського (1898—1909 рр.), Л. Сабініна (1907—1920 рр.). Серед російських театральних колективів мав популярність театр М. Соловцова в Києві.

На західноукраїнських землях український професійний театр було засновано в 1864 р. актором і режисером О. Бачинським при культурно-освітньому товаристві «Руська бесіда». У 70-ті рр. XIX ст. театральні діячі з Наддніпрянської України, зокрема М. Кропивницький, надали йому значну допомогу. У 1905—1906 рр. цим театром керував М. Садовський, а на сцені виступала М. Заньковецька.

У 1869 р. виникли аматорські театральні гуртки при чернівецькій «Руській бесіді». Значному піднесенню театального мистецтва сприяло створене в 1884 р. С. Воробкевичем «Руське літературно-драматичне товариство».

Основою репертуару українського театру залишалися класичні п'єси М. Кропивницького, М. Старицького та І. Карпенка-Карого, які були не тільки провідними режисерами та керівниками театральних труп, а й визнаними драматургами. Однак поступово збільшувалася кількість творів інших українських авторів — Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, а також російських та західноєвропейських класиків — М. Горького, О. Островського, А. Чехова, Г. Ібсена, Г. Гауптмана, В. Шекспіра та інших.

3 МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ. Розвиток літератури й театру в другій половині XIX ст. надав потужного імпульсу процесу творення національної класичної музики. У 1862 р. **Семен Гулак-Артемівський** написав першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Українських композиторів надихали твори відомих українських письменників і поетів, зокрема Т. Шевченка. Його п'єса «Назар Стодоля» спонукала П. Ніщинського написати до неї музичну вставку — «Вечорниці», із якої народилася популярна пісня «Закувала та сива зозуля».

Семен Гулак-Артемівський

Микола Лисенко

Михайло Вербицький

? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображених діячів в історію України.

Друга половина XIX ст. в українській музиці стала часом входження народної пісні в професійну музичну культуру. Відбулося не просто відтворення народної музики, а піднесення її до професійного рівня, перетворення пісні на сучасний у європейському розумінні музичний твір. Значний вплив на українську класичну музику мало хорове мистецтво.

Основоположником української класичної музики був **Микола Лисенко**, який написав опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда», оперету «Чорноморці», опери для дітей «Пан Коцький», «Коза-дереза» тощо, що базувалися на величезному етнографічному матеріалі. Також він поклав на музику майже 80 творів із «Кобзаря» Т. Шевченка. Створений М. Лисенком варіант «Заповіту» Т. Шевченка ми співаємо й досі, а «Молитва за Україну» стала духовним гімном.

Значення М. Лисенка для української музичної культури є величезним, як і його творчий доробок. Маючи блискучу професійну підготовку (навчався в Лейпцигу та Петербурзі), він зумів увести в сучасну йому музику величезний етнографічний матеріал. Своєю творчістю він уперше спробував підсумувати період розвитку вітчизняної музики. М. Лисенко сформував і збагатив майже всі наявні в українській музиці творчі жанри. Своїми теоретичними працями в галузі музичного фольклору він значно розвинув вітчизняну науку про народну музичну творчість, а педагогічною діяльністю заклав підвалини вищої спеціалізованої музичної освіти на українських землях.

У 1904 р. композитор М. Лисенко на кошти, зібрані українською громадськістю на святкування його ювілею, заснував музично-драматичну школу, що виховала чимало відомих українських музикантів, диригентів, співаків, режисерів, акторів. У 1911 р. в театрі М. Садовського було поставлено оперу М. Лисенка «Енеїда». Однак здійснити постановку опери «Тарас Бульба» композитор не зміг через заборону влади. Широкої популярності серед української громадськості набув

ЦІКАВІ ФАКТИ

Творчість **Михайла Вербицького** (1815—1870) мала велике значення для становлення національної самосвідомості населення західноукраїнських земель. Покладений ним на музику «Заповіт» Т. Шевченка здобув велику популярність у Галичині. А музика до вірша П. Чубинського «Ще не вмерла України...» стала українським національним, а з 1992 р. — Державним гімном України.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Видатним композитором та музичним діячем був **Анатоль Вахнянин**, який організував і став першим директором Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові. На основі українського фольклору він написав оперу «Купало», створив чимало сольних і хорових вокальних творів.

музичний твір «Гімн» («Вічний революціонер...»), створений композитором на слова І. Франка.

Композитор М. Леонтович створив оригінальні композиції на основі народних пісень «Щедрик», «Мак», «Дударик». Героїчну оперу «Кармалюк» написав К. Стеценко. Монументальна симфонія-кантата «Кавказ» за поемою Т. Шевченка належить до творчості західноукраїнського композитора С. Людкевича.

На західноукраїнських землях також слід відзначити творчість М. Вербицького, І. Лавровського, І. Воробкевича, А. Вахнянина та інших.

ВИСНОВКИ

■ Друга половина XIX — початок XX ст. були складним і суперечливим періодом у розвитку української культури. Незважаючи на труднощі й за відсутності підтримки з боку держави, культура збагатилася визначними здобутками майже в усіх провідних галузях.

■ Відбулося становлення національної літератури, театру та класичної музики на українських землях. Наприкінці XIX ст. вже було неможливо заперечувати існування національної української культури.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Яка тематика творів переважала в українській літературі другої половини XIX ст. і чому? **2.** Творчість яких письменників, поетів визначала напрямок розвитку української літератури в другій половині XIX — на початку XX ст.? **3.** Кого з письменників відносять до «нової школи» української літератури? **4.** Із діяльністю яких митців пов'язаний розквіт українського театру? **5.** Назвіть імена провідних українських музикантів. Охарактеризуйте їхню творчість. **6.** Хто був автором музики, яка згодом стала Державним гімном України? **7.** Назвіть оперу М. Лисенка, заборонену до постановки царською владою.

 8. Назвіть причини утвердження в українському мистецтві реалістичного зображення світу. **9.** Чим був зумовлений розквіт українського театального мистецтва у 80-ті рр. XIX ст.? **10.** Якою є роль М. Лисенка у становленні української класичної музики?

 11. Які чинники спричинили розквіт українського театру та музики наприкінці XIX ст.? **12.** Підготуйте на основі параграфа розгорнутий план за темою «Українська література і театр у другій половині XIX — на початку XX ст.».

 13. Чому не всі письменники, музиканти, театральні діячі, що були вихідцями з українських земель, є представниками української культури?

§ 40. Українське образотворче мистецтво та архітектура в другій половині XIX — на початку XX ст.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати розвиток українського образотворчого мистецтва, архітектури в другій половині XIX — на початку XX ст.; розповідати про творчість видатних митців цієї доби; називати шедеври українського мистецтва зазначеного періоду.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які стилі були панівними в українському мистецтві в першій половині XIX ст.? **2.** Назвіть імена видатних представників українського образотворчого мистецтва першої половини XIX ст. та вкажіть їх головні здобутки.

1 РОЗВИТОК ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА. Вагомі зрушення в суспільно-політичному та економічному житті другої половини XIX ст. сприяли утвердженню в образотворчому мистецтві тенденції до реалістичного відображення світу.

Під впливом ідей народників художники-реалісти створили **Товариство пересувних художніх виставок**, яке ставило собі за мету поширення мистецтва в маси. Ідейною основою художників-передвижників був критичний реалізм, тобто реалістичне відображення недоліків суспільно-політичного життя.

Серед художників-передвижників і прихильників інших мистецьких течій було чимало українців, які у своїй творчості прагнули відтворити краєвиди, побут, національний характер українців.

Одним із найяскравіших митців був українець за походженням **Ілля Рєпін** (1844—1930), автор відомих полотен на

українську тематику: «Запорозжці пишуть листа турецькому султану», «Вечорниці» та інших.

Любов до України та її народу прослідковується у творчості В. Маковського («Ярмарок у Полтаві», «Святковий день на Україні»), уславленого мариніста І. Айвазовського («Чумацький шлях», «Весілля на Україні»), М. Ге тощо.

Зрештою в колі російських художників поступово склалася група митців, яка започаткувала самостійний розвиток українського мистецтва. Серед них — С. Васильківський, М. Пимоненко, М. Самокиш, К. Трутовський, О. Сластіон, І. Іжакевич та інші. У 1887 р. українські митці створили **Київське товариство художніх виставок** (організаційно оформилося в 1893 р.), а в 1890 р. в Одесі — **Товариство південноросійських художників**.

Також сформувалися українські мистецькі центри — Харківський, заснований першою професійною жінкою-художницею М. Раєвською-Івановою, Одеський на чолі з К. Костанді та Київський із малювальної школи М. Мурашка.

Українські митці почали не тільки приділяти більше уваги побутовим темам українського села, але й звертатися до історичних тем, зокрема героїчних подій козацької доби. Одним із найвидатніших українських живописців, знавцем народного орнаменту й мистецтва був **Сергій Васильківський** (1854—1917). Разом з істориком Д. Яворницьким та художником М. Самокишем він працював над альбомом «З української старовини». Його картини на історичну тему відображали героїкоромантичне минуле: «Бій запорожців з татарами», «Обрання полковником Мартина Пушкаря», «Сторожі запорозьких вольностей» тощо. Світову славу С. Васильківський здобув пейзажами, у яких відображав красу й велич рідного краю: «Весна на Україні», «По Дінцю», «Після дощу», «Бездоріжжя», «Захід сонця» тощо.

Інший видатний український митець **Микола Мурашко** (1844—1909) був не лише художником, а й педагогом, ідеологом українського мистецтва. Із 1869 р. він викладав малювання в київських середніх школах, а 1875 р. відкрив Київську малювальну школу, якою керував протягом 25 років.

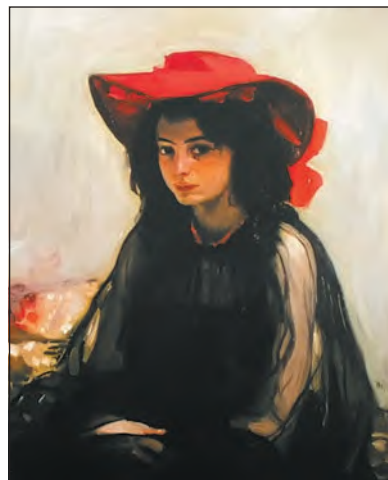
Серед українських митців цього періоду також слід відзначити творчість **Миколи Самокиша** (1860—1944), одного з найвідоміших баталістів. Він навчався в Парижі й ставив собі за мету відтворити історичні події та національні особливості життя й побуту українського народу. Так виникла ціла низка батальних картин із козацької доби.

Художні полотна **Миколи Пимоненка** (1862—1912), у яких зображено народне життя українців, неодноразово виставлялися за кордоном. Такі картини, як «Жертва фанатизму», «Конюх», «Проводи рекрутів», «На Далекий Схід» та інші, викривали темні сторони життя тогочасного українського села, ворожість самодержавства до досягнень науки і культури.

Розвиток українського мистецтва занепокоїв владні структури, які, вбачаючи в цьому прояв національно-визвольного руху, почали чинити йому всілякі перешкоди.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Для популяризації досягнень українського малярства і гравюри велике значення мали музеї. Київський музей старовини й мистецтва та Одеський міський музей красних мистецтв було засновано 1899 р., Харківський міський художній музей — у 1886 р., Феодосійську картинну галерею І. Айвазовського — у 1880 р.

Портрет дівчини в червоному капелюсі. Художник М. Мурашко

Весна на Україні. Художник С. Васильківський

Жертва фанатизму. Художник М. Пимоненко

Гуцулка з дівчинкою. Художник І. Труш

На західноукраїнських землях розвиток українського образотворчого мистецтва відбувався в непростих умовах. Польські, австрійські, німецькі мистецькі школи, які переважали в Австро-Угорщині, пропагували академізм, основою якого був класицизм, заважали становленню української мистецької школи. Проте й тут художники звернулися до тем із народного життя й побуту. Першим із них був **Корнило Устиянович** (1839—1903) («Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела», «Шевченко на засланні»).

Серед західноукраїнських художників другої половини XIX ст. слід відзначити І. Труша, О. Кульчицьку, О. Куриласа, А. Манастирського, Ю. Пігуляка, Н. Івасюка та інших.

Мистецька спадщина **Івана Труша** (1869—1941) становить понад 6000 картин. Його твори відзначаються чіткістю і простотою композиції. Він створив портрети багатьох видатних діячів української культури — І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаника, М. Лисенка та інших. У 1898 р. із його ініціативи було засновано Товариство з розвитку українського мистецтва, метою якого стала популяризація українського мистецтва. За сприяння митця в 1905 р. у Львові відбулася перша Всеукраїнська художня виставка, на якій презентувалися твори художників Наддніпрянщини та західноукраїнських земель. Виставка стала демонстрацією культурної єдності українського народу, штучно розділеного на дві частини.

Значним внеском у розвиток українського живопису стали монументальні картини «Вибори полковника Пушкаря і передача йому клейнодів», «Ромоданівський чумацький шлях» та «Бій козака Голоти з татаринами», написані С. Васильківським, М. Самокишем, М. Беркасом та М. Уваровим. Ці картини прикрасили будинок Полтавського губернського земства (нині обласний краєзнавчий музей), збудований у 1903—1908 рр. за проектом архітекторів В. Кричевського та К. Жукова.

На початку XX ст. в українському образотворчому мистецтві набували поширення нові модерністські тенденції, які поклали початок абстрактному мистецтву. Його прихильниками були М. Жук, О. Новаківський, О. Екстер, В. і Ф. Кричевські, А. Петрицький, О. Богомазов, Д. і В. Бурлюки, М. і Т. Бойчуки та інші. Новий модерністський напрям у мистецтві — **супрематизм** — започаткував

Казимир Малевич (1878—1935). Його картина «Чорний квадрат на білому тлі» викликала жваву дискусію.

Супрематизм (від латин. «вищий, останній») — модерністський напрямок у мистецтві, започаткований К. Малевичем. Супрематизму притаманні геометричні абстракції з найпростіших фігур (квадрат, прямокутник, коло, трикутник). Комбінації цих фігур мають відображати «вищі» основи реальності, досягнуті інтуїцією художника.

У другій половині XIX — на початку XX ст. на українських землях розвивалося й мистецтво скульптури, якій у цей період став притаманний реалізм. Найзначнішим українським скульптором другої половини XIX ст. був **Леонід Позен (1849—1921)**. У скульптурі малих форм він створив різноманітні соціальні типи людей («Шинкар», «Кобзар»), відобразив соціальні явища («Переселенці», «Злидар», «Оранка в Малоросії»). Крім того, Л. Позен захоплювався історичною тематикою. Велику популярність мали його роботи «Скіф», «Запорожець у розвідці». Інший майстер — **Пармен Забіла (1830—1917)** — виконав мармуровий портрет Т. Шевченка для музею в Чернівці та пам'ятник М. Гоголю в Ніжині.

Українські митці випробували свої сили і в монументальній скульптурі. **Михайло Мікешин (1835—1896)** у 1888 р. створив пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві.

На початку XX ст. українська скульптура теж не уникла впливу модернізму. Відомими тогочасними українськими скульпторами-модерністами були М. Гаврилко, М. Паращук, В. Іщенко, П. Войтович та інші. Їхній творчості властиві контрастні світлотіньові ефекти та глибокий психологізм. Скульптор **Олександр Архипенко (1887—1964)**, засновник **кубізму** в скульптурі, значно збагатив мову пластики, змусивши навіть порожній простір стати виразним елементом композицій. Він створив скульптури «Жінка, яка ступає», «Жінка, яка зачісується» тощо.

Кубізм — напрямок у мистецтві першої чверті XX ст., представники якого зображували предметний світ у вигляді комбінацій правильних геометричних об'ємів: куба, кулі, циліндра, конуса.

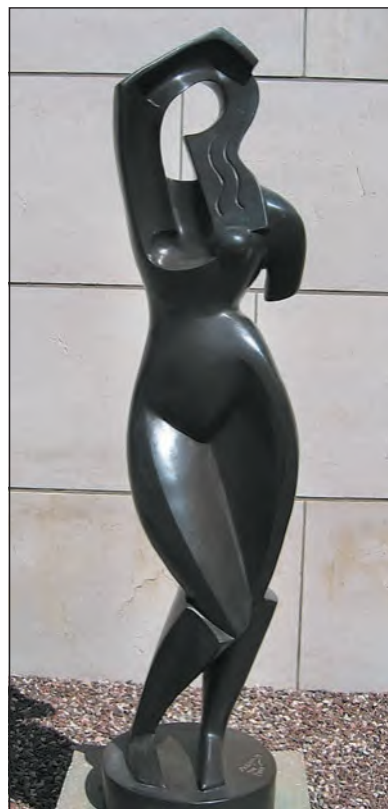
2 АРХІТЕКТУРА. Друга половина XIX ст. в архітектурі позначена впливом різних історичних стилів і напрямків, що поєднувалися в одній будівлі. Це поєднання (еклектизм) і було найбільш характерним для міського громадського й житлового будівництва. Тоді в будівництві вже почали масово використовувати нові технології та матеріали (бетон, залізо, залізобетон тощо).

Серед напрямків архітектурного мистецтва вирізнялися віденський неоренесанс і стиль французького відродження. Неоренесанс поширився в західноєвропейських країнах, дістався Чернівців, Львова, Києва, Одеси, Херсона, Харкова та інших українських міст. Найтипівішими є споруди міських театрів (Київ, Львів, Одеса) та громадські будівлі.

Видатними здобутками відзначилися архітектори **О. Беретті** (Володимирський собор, будинок Першої гімназії в Києві), **В. Шретер** (будинок оперного театру й театру Соловцова

Пам'ятник М. Гоголю в Ніжині.
Скульптор П. Забіла

Жінка, яка зачісується.
Скульптор О. Архипенко

Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві.
Скульптор М. Мікешин. Фотографія початку XX ст.

Будинок із химерами в Києві.
Архітектор В. Городецький

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Владислав Городецький народився в 1863 р. на Поділлі. Закінчив реальне училище при євангелічній лютеранській церкві Св. Павла в Одесі. У 1885—1890 рр. В. Городецький навчався в Академії мистецтв у Петербурзі. Його життєвий і творчий шлях протягом 1891—1920 рр. пов'язаний із Києвом. Загалом він спорудив в Україні понад 30 будівель. Найвідомішим архітектурним виворотом В. Городецького вважають будинок у Києві на вулиці Банковій 10, який відомий під назвою «Будинок із химерами» (1901 р.). Однак події Першої світової війни, революції, громадянської війни змусили В. Городецького переїхати до Польщі, де він також створив чимало споруд. Останні роки життя архітектор проживав в Ірані (Персії), де займався зведенням громадських будівель.

в Києві), **Й. Главка** (будинок резиденції митрополитів Буковини і Далмації в Чернівцях), **Ю. Гохбергер** (будинок Галицького сейму), **В. Садловський** (залізничний вокзал у Львові) та інші.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. на основі народного мистецтва та українського бароко відродився український стиль. Визначним архітектором цього напрямку був **Василь Кричевський** (1873—1952) — автор проекту будинку Полтавського земства, Меморіального музею біля могили Т. Шевченка. За проектами **Івана Левинського** (1851—1919) та інших архітекторів у Львові споруджено будівлі страхового товариства «Дністер», бурси Українського педагогічного товариства, академічних дому, гімназії тощо.

На початку XX ст. в архітектурі поширення модерністських тенденцій знайшло прояв у геометрично чітких лініях споруд і динамічності їхніх форм. У цьому стилі були побудовані залізничні вокзали Львова, Києва, Жмеринки, Харкова, перший на українських землях критий ринок у Києві (Бессарабський). З'явилося також чимало будівель з елементами класичного, модерного та інших стилів у різних українських містах: у Києві — Педагогічний музей на Володимирській вулиці (архітектор П. Альошин), Державний банк (архітектор О. Кобелев), у Харкові — будинок Медичного товариства (архітектор О. Бекетов), у Севастополі — будинок панорами «Оборона Севастополя» (архітектор В. Фельдман), у Львові — будинок страхової компанії «Дністер» (архітектор І. Левинський).

Одним із найвидатніших архітекторів, який творив у стилі модерн, був **Владислав Городецький** (1863—1930).

ВИСНОВКИ

■ Період другої половини XIX — початку XX ст. позначився новими здобутками в розвитку українського образотворчого мистецтва та архітектури. Саме в цей час спостерігалось піднесення в розвитку культури.

■ Видатні українські митці здобули світове визнання та стали засновниками нових мистецьких стилів, які визначали обличчя світової культури в наступному столітті.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які риси були притаманні українському образотворчому мистецтву другої половини XIX ст. — початку XX ст.? 2. Назвіть провідні українські центри живопису другої половини XIX ст. 3. Яка тематика творів переважала в українському живописі другої половини XIX ст. і чому? 4. Що нового з'явилося в архітектурі другої половини XIX ст., а що — на початку XX ст.? 5. Назвіть видатних українських художників, скульпторів, архітекторів другої половини XIX — початку XX ст. 6. Назвіть визначні історичні пам'ятки архітектури в стилі модерну.

7. Назвіть причини утвердження в українському мистецтві другої половини XIX ст. реалістичного зображення світу. 8. Які процеси вплинули на розвиток

українського мистецтва на початку XX ст.? 9. Чому навіть за відсутності власної держави українське мистецтво в другій половині XIX — на початку XX ст. переживало піднесення?

10. Охарактеризуйте один із творів українських художників другої половини XIX — початку XX ст. 11. Підготуйте презентацію за темою «Українське образотворче мистецтво другої половини XIX — початку XX ст.».

12. Чому саме українські митці стали засновниками абстрактного мистецтва? Підготуйте повідомлення за цим питанням.

Практичне заняття. Традиції та побут української сім'ї

МЕТА: визначити, які зміни відбулися в побуті та повсякденному житті українців у другій половині XIX — на початку XX ст.; на підставі аналізу наведеного тексту визначити, які риси були характерні для української традиційної сім'ї цього періоду; шляхом дискусії сформулювати уявлення про вплив соціально-економічних змін на розвиток українського суспільства.

(Урок може бути проведений як навчальна екскурсія до краєзнавчого або історичного музею.)

ХІД РОБОТИ

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом, проаналізуйте його.
2. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

1 РОДИНА. На початку XX ст. у побуті населення українських земель відбулися суттєві зміни. Вони були викликані стрімким розвитком технології виробництва та процесами модернізації суспільства. Зміни в побуті обумовили певні зрушення й у звичаях і традиціях українського населення. Такі процеси також були характерні й для інших країн та народів за доби індустріалізації. Проте на українських землях вони мали свої особливості (збереження патріархальності в сімейних відносинах, прив'язаність до землі значної частини міщан тощо). Спосіб життя окремих людей визначався їхніми матеріальними можливостями, рівнем освіти, культури, духовними потребами. Нові риси побутової культури проявлялися насамперед у житті населення міст.

Наприкінці XIX ст. зміни призвели до остаточного розпаду великих патріархальних родин, які під одним дахом об'єднували декілька поколінь і сімей. Цей процес розпочався в XVI ст. У XIX і на початку XX ст. велика патріархальна сім'я зустрічалася як виняток тільки в таких місцевостях, як Полісся, гірські райони Закарпаття. Панівною формою української сім'ї залишалася мала родина, у складі якої в середньому було п'ятеро-шестеро осіб.

Головою та розпорядником усіх господарських робіт у сім'ї був батько. Іноді старший син ще за життя батька отримував

ПРИГАДАЙТЕ

1. Де проживала більшість населення українських земель: у місті чи селі? 2. Чому життя людей у селі складніше піддається змінам, ніж життя в місті?

Родина галичан. Початок XX ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Виховання та догляд за дитиною були обов'язком матері, однак їй часто доводилося на весь день залишати малюків на старших дітей або зовсім без нагляду. Дитину рано починали годувати однаковою з дорослими їжею. Любов і ласка у вихованні поєднувалися з вимогливістю, прищепленням побутових звичок і трудових навичок. Діти в родині росли в дусі послушності й поваги до рідних і старших. Виховувати намагалися не покаранням, а словом і прикладом. Особливо засуджувалися лінь, небажання допомагати родині, недбале ставлення до праці. Для розваг у дітей було дуже мало часу. Вони допомагали по господарству, наглядали за молодшими братами й сестрами, пасли худобу тощо. Матеріальна незабезпеченість часто змушувала батьків посилати дітей-підлітків на заробітки.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Чимало звичаїв та обрядів супроводжували похорон. На відміну від людей старшого покоління, молодих неодружених людей ховали у весільному або святковому вбранні. У прощанні з ними, особливо в голосіннях, використовувалися поетичні прийоми, властиві весільним пісням.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Кожна родина свого часу відзначала проводи новобранця. Вони супроводжувалися піснями-плачами, які нагадували голосіння за небіжчиком, оскільки сім'я втрачала одного зі своїх годувальників.

право вести господарство. Розпорядок дня залежав від господарського стану сім'ї, розміру господарства, наявності працездатних членів сім'ї та пори року. Спадкоємцями майна після батька, як правило, були сини, що отримували рівні частки, за винятком молодшого. Йому належала більша частка, якщо з ним залишалися жити старі батьки після розділу.

Особисту власність жінки становило тільки майно, що входило в посаг (іноді навіть із земельним наділом). Воно мало назву материзни. Материзна ніколи не включалася в загальносімейне майно, не ділилася між членами сім'ї, а передавалася у спадщину по жіночій лінії. Дочки в родині перебували в підлеглому становищі: після заміжжя вони переходили в чужу сім'ю, і тому їм не належало частки в загальносімейному майні.

2 СІМЕЙНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ. Батьки прагнули рано видати заміж дочку або одружити сина (для дівчини шлюбний вік починався з 16 років, для хлопця — із 18 років). Це пояснювалося насамперед господарськими причинами: сім'я чоловіка отримувала додаткові робочі руки; дівчину намагалися віддати заміж якомога раніше, щоб раптом вона не залишилася самотньою, що в народі вважалося негожим.

У шлюб у більшості випадків вступали рівні за своїм матеріальним становищем сторони. Заможні родини майже ніколи не родичалися з біднотою та змушені були миритися хіба тільки з прийняттям зятя (приймака). Іноді, прагнучи якось покращити матеріальне становище, бідні батьки насильно віддавали синів або дочок у заможні родини.

За звичаєвим правом українського народу згода тих, хто вступав у шлюб, була необов'язковою, але фактично з ними рахувалися. Першочерговою вважалася воля батьків. Укладання шлюбу завжди супроводжувалося весіллям із його багатогом обрядовістю.

Весільний обряд складався з декількох основних частин, кожна з яких мала своє значення. Весілля справляли зазвичай у певний час весни, осені та зими, вільний від польових робіт. Весіллю передувало сватання нареченої. Посли нареченого — старости — як правило, літні поважні люди (один із них — обов'язково родич жениха, найчастіше дядько) домовлялися про шлюб із батьками нареченої. Якщо дівчина погоджувалася, старости обмінювалися хлібом із батьками нареченої, пили горілку, а дівчина-наречена перев'язувала їх вишитими рушниками. Якщо ж пропозицію відхиляли, дівчина виносила гарбуз, що означало відмову й вважалося для нареченого та його рідні великою ганьбою. Через два тижні після сватання влаштовували так звані заручини, які, по суті, повторювали сватання, але в більш урочистій обстановці, у присутності всіх родичів і з виконанням багатьох звичаїв та обрядів: спів ритуальних пісень, пов'язування рушниками тощо. Відмова від весілля після заручин була неможливою, а якщо таке траплялося, то постраждала сторона отримувала компенсацію за витрати і «за образу».

Свати. Художник М. Пимоненко

Весілля на Україні. Художник І. Айвазовський

На заручинах домовлялися про час весілля. У п'ятницю збиралися дівчата-подружки нареченої, які прикрашали дерево різнокольоровими стрічками, жмутками жита чи пшениці, квітами. У суботу ввечері в супроводі багатьох обрядів і пісень випікали весільний хліб — коровай.

Головним у всьому весільному дійстві було виконання основних весільних обрядів, що складали саме весілля та проходили, як правило, у неділю. У цей день відбувалися розплітання коси в нареченої, покривання її голови, викуп, посад, прощання з родичами, розділ короваю та вінчання в церкві.

Весілля було не суто сімейним святом. У ньому брали участь не тільки родичі наречених, а й більшість односельців.

Численними звичаями та обрядами супроводжувалося й таке сімейне торжество, як народження дитини. У сім'ї відзначали родини відразу ж після народження дитини і хрестини — після її хрещення в церкві. На родинях велику роль відігравала бабка-повитуха — розпорядниця пологовими обрядами, які символізували побажання здоров'я та щасливого життя новонародженому. На хрестинах така роль належала кумам. У традиційній частині хрестин основним обрядом вважалося загортання немовляти в вивернутий вовною наверх кожух та вкладання його на покуті (червоний кут). Після церковного хрещення в будинку новонародженого влаштовувалося чагування, обов'язково з обдаровуванням матері новонародженого та бабки й приготуванням традиційних страв. Через рік у кожній селянській родині відзначалися пострижини — річниця від дня народження дитини. Суть обряду полягала в тому, що хрещений батько вистригав у дитини на голові хрест.

Важливими святами в кожній селянській родині були Великдень, Новий рік, Різдво та деякі інші церковні свята.

З міська родина. Процеси промислового розвитку призвели до швидкої урбанізації українських земель, що наклало значний відбиток на родинні відносини. Проте слід зазначити, що українці неохоче переселялися до міст і становили меншість міського населення. Більшість городян у Наддніпрянській

Дівчина зі Львова у святковому вбранні та прикрасах. Початок XX ст.

Хрестини. Художник П. Коровін

Похорон дитини. Художник К. Маковський

ЦІКАВІ ФАКТИ

Як правило, чоловіки отримували вищу заробітну плату, ніж жінки. Натомість, як і в селі, жінка мала виконувати ще багато хатньої роботи, доглядати дітей. Важким було для жінки-робітниці й материнство. Відпусток до і після пологів, медичної допомоги та дитячих закладів не існувало. У робочих сім'ях, як і в селянських, дітей із раннього віку привчали до праці, вони допомагали батькам у господарстві.

Україні становили росіяни, євреї, поляки тощо; на західно-українських землях — поляки, румуни, угорці, євреї, німці, вірмени та інші.

Переселення значної частини населення із села до міста спричинило виникнення такого явища, як **маргінальність**.

Маргінал — особа (соціальна група), яка перебуває не в характерних для себе відносинах, традиціях.

Значна частина міських українських сімей намагалася зберегти зв'язок із селом, мала присадибне господарство. Це пояснюється тим, що вони боялися відірватися від свого попереднього звичного соціального середовища. Крім того, більшість українців становили некваліфіковану робочу силу, що отримувала мізерну заробітну плату, якої ледь вистачало на прожиття.

i Наш край на початку XX ст.

I. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ТА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК.

1. До якої імперії — Російської чи Австро-Угорської — входив ваш регіон на початку XX ст.?
2. Покажіть на карті населений пункт, у якому ви живете. На території якого району, області він розташований?
3. На території якого історико-етнографічного регіону він розташований?
4. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону на початку XX ст.
5. Які населені пункти існували на той час у вашому регіоні? Порівняйте їх із тими, що існують сьогодні. Чи зазнали змін їхні назви, розміри?
6. Чи є у вашому краї населені пункти, які виникли на початку XX ст.? Назвіть їх і поясніть походження їхніх назв.
7. Яким був етнічний і соціальний склад населення вашого краю на початку XX ст.?

II. ЗМІНИ В ГОСПОДАРЬКОМУ ЖИТТІ.

1. Що ви знаєте про особливості розвитку сільського господарства краю в ті часи?
2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощували тоді у вашому регіоні?

3. Яким був стан промисловості й торгівлі?
4. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими українськими регіонами цього періоду.
5. Що вам відомо про соціальне становище в краї та соціальні протести населення?
6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про побут і повсякденне життя населення краю на початку XX ст.

III. НОВІ ЯВИЩА В КУЛЬТУРНОМУ ТА ДУХОВНОМУ ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ.

1. Що ви знаєте про вірування, звичаї та традиції населення вашого краю?
2. Які події, пов'язані з розвитком української культури, відбувалися на території краю?
3. Назвіть імена діячів української культури цього періоду, що походили або проживали у вашому краї. Який внесок вони зробили в розвиток культури?
4. Які пам'ятки культури початку XX ст. розташовані у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
5. Які церковні споруди, збудовані в той час, збереглися на території вашого краю?
6. Визначте спільне й відмінне в духовному та культурному житті населення краю порівняно з іншими українськими регіонами в цей період.
7. У яких творах української літератури йдеться про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розташований? Яку інформацію про події та життя населення можна отримати з них?

ЗАВДАННЯ

1. Закінчіть складати таблицю «Наш край в історії України та Європи» (початок XX ст.) (с. 95). Спираючись на неї, порівняйте основні події та історичні процеси в краї з подіями й процесами тогочасної вітчизняної та європейської історії.
2. Закінчіть складати таблицю «Видатні діячі історії краю» (початок XX ст.) (с. 95).

Узагальнення знань за розділом VIII

1. Назвіть події, що були вирішальними в розвитку української культури середини XIX — початку XX ст. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: нація, меценат, емансипація, реалізм, український модерн, еклектизм.
3. У яких українських містах на початку XX ст. працювали університети?
4. Поміркуйте, чому перший український професійний театр, заснований у 1882 р., називали «Театром корифеїв». Назвіть імена видатних українських драматургів та артистів тієї доби.
5. Заповніть таблицю «Розвиток української культури в середині XIX — на початку XX ст.».
6. Порівняйте розвиток освіти в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях.
7. Складіть опис одного з творів мистецтва (картина, скульптура, архітектурна пам'ятка) українських майстрів середини XIX — початку XX ст.
8. Назвіть факти, які підтверджують, що українська культура середини XIX — початку XX ст. не поступалася кращим зразкам світової культури.

Галузь культури	Відомі діячі	Здобутки

**Тестові
завдання
онлайн**

Узагальнення за курсом історії України кінця XVIII — початку XX ст.

Понад 100 років, що були висвітлені на сторінках підручника, стали важливими в історії українських земель. Це була доба великих змін у житті українців та їхньому світогляді. Незважаючи на те що в цей період українці були повністю позбавлені національної державності, опинилися розділеними між двома імперіями, вони зуміли знайти в собі сили усвідомити свою окремішність і підняти боротьбу за національне визволення. Другою важливою зміною в житті українських земель був їх швидкий промисловий розвиток (особливо східних і південних районів), залучення до світового господарства.

Національне відродження, що охопило різні регіони наприкінці XVIII — на початку XIX ст., маючи свої регіональні особливості, у 60-ті рр. XIX ст. злилося в єдиний національний рух. Одна його частина перебувала на західноукраїнських землях, що підпорядковувалися владі Австро-Угорщини, а друга — у Наддніпрянській Україні, що входила до Російської імперії.

Розвиваючись у складних умовах переслідувань і заборон (особливо в Російській імперії), набуваючи різних організаційних форм,

український рух наприкінці XIX ст. став перед проблемою вироблення чіткої власної політичної програми. Цей процес політизації зумовив появу трьох основних політичних течій: соціалістичної, ліберальної (національно-демократичної) і націоналістичної. Відстоюючи національні інтереси українського народу, кожна з течій головним і першочерговим завданням висувала соціальне визволення, здобуття демократичних свобод або відродження Української держави.

Трагедією українського руху стало те, що різні течії так і не змогли досягти єдності дій у боротьбі за Українську державу. До того ж лише в Галичині, яка стала «українським П'ємонтом», українські політичні партії незалежно від політичних уподобань проголосили, що метою їх боротьби є здобуття незалежності України.

Таким чином, український рух хоча й був вагомим чинником політичного життя двох імперій, але так і не досяг тієї згуртованості, яка б могла сприяти здобуттю незалежності. Тому українські діячі напередодні Першої світової війни почали покладати велику надію на зовнішні сили.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Під владою яких держав перебували українські землі впродовж XIX — початку XX ст.? **2.** Коли українське селянство позбулося кріпацької залежності? **3.** Який регіон українських земель був найбільш економічно розвиненим на початку XX ст.? **4.** Коли відбулося національне відродження українців? Які події можна вважати його початком? **5.** Які заборони щодо українського руху існували в XIX ст. в межах Російської імперії? **6.** Коли і де утворилась перша українська політична партія?

 7. Що зумовлювало стрімкий економічний розвиток українських земель у другій половині XIX — на початку XX ст.? **8.** Що заважало об'єднанню різних течій українського руху? **9.** Чому наприкінці XIX ст. центром українського руху стала Східна Галичина?

 10. Які течії сформувалися в українському русі на початку XX ст.? Які з них виступали за автономію, а які — за самостійність? **11.** Складіть таблицю «Здобутки українського руху».

Фольклорно-етнографічний етап	Культурницький етап	Політичний етап

 12. Чи можна стверджувати, що український рух був готовий до здійснення національної революції за звільнення від влади імперій? **13.** Дайте оцінку масовій трудовій еміграції українців наприкінці XIX — на початку XX ст.

Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою

Як працювати з параграфом підручника

1. Прочитайте весь параграф, для того щоб скласти загальне уявлення про його зміст.
2. Опрацюйте історичні документи до параграфа. З'ясуйте значення слів і термінів, які вам незрозумілі. Зверніть особливу увагу на виділені дати, імена, поняття, висновки тощо.
3. Складіть розгорнутий план до параграфа — він полегшить підготовку до уроку.
4. Спробуйте пов'язати матеріал параграфа з інформацією, яку ви отримали на уроці.
5. Якщо в тексті є посилання на зміст вивчених раніше параграфів, перегляньте їх.
6. Якщо після опрацювання параграфа у вас виникають питання або ви не згодні з наведеним тлумаченням деяких понять, оцінкою подій тощо, зверніться до додаткової літератури.
7. Для того щоб зрозуміти, чи добре ви засвоїли матеріал параграфа, спробуйте викласти його зміст, не користуючись підручником. Можна переказувати параграф, спершу спираючись на складений план, а потім без нього.
8. Підготуйте відповіді на запитання до параграфа та виконайте завдання.

Як скласти план

1. Уважно прочитайте текст, до якого вам треба скласти план.
2. Виберіть із нього лише той матеріал, який відповідає темі плану.
3. Поділіть текст на логічно завершені частини, знайдіть у кожній із них головну думку, чітко сформулюйте та запишіть їх.
4. Дайте назви частинам тексту.
5. Перед тим як записати план у зошит, перевірте, чи всі основні ідеї тексту знайшли в ньому відображення.

Як скласти історичний портрет

1. Напишіть, як відбувалося становлення особистості історичного діяча (діячки).
 - 1) Укажіть ім'я та прізвище історичного діяча (діячки). Де й коли він (вона) народився(-лася)?
 - 2) Де і в яких умовах він (вона) жив(-ла), зростав(-ла), виховувався(-лася)?
 - 3) Як формувалися його (її) погляди?
2. Визначте особисті якості й риси характеру історичного діяча (діячки).
 - 1) Як особисті якості й риси характеру діяча (діячки) впливали на його (її) діяльність?
 - 2) Які з його (її) особистих якостей вам подобаються, а які — ні?
3. Охарактеризуйте діяльність історичного діяча (діячки).
 - 1) Якими були основні заняття, справи його (її) життя?
 - 2) Які успіхи й невдачі його (її) супроводжували?
 - 3) Які верстви населення підтримували його (її) діяльність, а які — ні? Чому?
 - 4) Хто був його (її) однодумцями, а хто — противниками? Чому?
 - 5) Якими були наслідки його (її) діяльності: для сучасників; для нащадків?
4. Висловіть ваше особисте ставлення до історичного діяча (діячки).
 - 1) Які почуття викликає у вас його (її) діяльність?
 - 2) Як ви ставитеся до засобів і методів його (її) діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Як скласти тези

Тези — коротко сформульовані основні положення статті, есе, повідомлення, доповіді.

1. Прочитайте текст, до якого вам необхідно скласти тези.
2. Поділіть текст на логічно завершені частини та дайте їм назву, тобто складіть план.
3. Знайдіть у тексті основні положення, які коротко розкривають пункти плану, та запишіть їх.

Як порівнювати різноманітні оцінки історичних явищ

1. Визначте сутність кожної оцінки історичної події або явища.
2. Спробуйте з'ясувати, на що спирався автор, даючи свою оцінку, і визначте об'єктивність його висновків.
3. Проаналізуйте наведені аргументи та логіку наведених доказів.
4. Зробіть свій вибір на користь однієї з наведених оцінок і поясніть, чому ви посіли саме таку позицію.

Як скласти повідомлення

1. Прочитайте в підручнику матеріал, за яким вам треба підготувати повідомлення.
2. Доберіть літературу, яка вам знадобиться під час роботи, та опрацюйте її.
3. Складіть план своєї розповіді.
4. За планом запишіть зміст повідомлення або складіть його тези.
5. Продумайте, який ілюстративний матеріал доцільно використати.
6. Під час виступу з повідомленням намагайтеся говорити правильно, чітко й виразно.

Як працювати з історичним документом

1. З'ясуйте походження документа.
 - 1) Хто його автор (авторка)?
 - 2) За яких історичних обставин з'явився документ?
 - 3) Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником (сучасницею), оцінка події дослідником (дослідницею), законодавчий акт тощо).
 2. З'ясуйте, які завдання до документа вам слід виконати і що для цього потрібно
- (якщо документ має поглибити ваші знання про якесь історичне явище, подію чи особу, пригадайте, що вам уже відомо про це).
3. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
 4. Спробуйте виконати завдання до документа. Якщо ви не можете цього зробити, уважно й повільно прочитайте текст ще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.

Як написати есе

- Перед тим як написати есе, необхідно:
1. Вивчити відповідний теоретичний матеріал.
 2. З'ясувати для себе особливості заявленої теми есе.
 3. Продумати, у чому може полягати актуальність теми.
 4. Виділити ключову тезу й визначити свою позицію щодо неї.
 5. Скласти план у вигляді тез, сформулювати думки та ідеї, що виникли з приводу теми.
- При написанні есе слід дотримуватися таких правил:
1. Написати есе в чорновому варіанті, дотримуючись оптимальної структури.
 2. Проаналізувати зміст написаного.
 3. Перевірити стиль і грамотність, композиційну побудову есе, логічність і послідовність викладеного.
 4. Внести необхідні зміни й написати остаточний варіант.

Правила проведення дискусії

Дискусія — обговорення будь-якого суперечливого питання, проблеми, у процесі якого стикаються різні точки зору.

1. Необхідно критикувати ідеї, а не людей, що їх висловлюють.
2. Мета дискусії полягає не в тому, щоб визначити переможця, а в тому, щоб дійти згоди.
3. Усі учасники дискусії повинні бути залучені до обговорення питань.
4. Кожний учасник дискусії має рівні права й можливість висловити свою думку.
5. Виступи відбуваються організовано за дозволом ведучого.
6. Будь-яка точка зору підлягає обговоренню.
7. Упродовж дискусії її учасники під впливом фактів та аргументів можуть змінювати свою позицію.
8. Під час дискусії необхідно підбивати проміжні й остаточні підсумки.

Основні терміни та поняття

Абсолютизм — форма державного правління, за якої монарху належить необмежена верховна влада.

Автономія — самоврядування певної частини держави (населення), що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавними законами.

Адміністративно-територіальний устрій — поділ території країни на окремі частини — адміністративно-територіальні одиниці (губернії, провінції, області, округи, повіти тощо), за якого створюються та діють органи державної влади й місцевого самоврядування.

Асиміляція — процес втрати раніше самостійним етносом (народом) або якоюсь його частиною своєї культури, мови, традицій тощо внаслідок поглинення іншим, зазвичай численнішим, етносом (народом).

Виробничі відносини — суспільні відносини, що виникають між людьми в процесі матеріального виробництва.

Геополітика — політична концепція, яка пов'язує політику держави зі співвідношенням географічних чинників: розташуванням країни, розміром території, наявністю природних ресурсів, густотою заселення тощо.

Дворянство — привілейована верства суспільства, землевласники.

Демографічний вибух — швидке зростання кількості населення за відносно невеликий проміжок часу.

Діаспора — сукупність вихідців із певної країни та їхніх нащадків, які проживають за кордоном.

Експорт — вивезення за межі країни товарів, цінних паперів, капіталу.

Еліта національна — активна група серед етнографічної маси людей, що є носієм національної ідеї, стоїть попереду розвитку єдиних політичних цінностей, на ґрунті яких формується нація. Вона керує всією нацією, очолює її політичні організаційні установи, творить певні культурні, моральні, політичні й організаційні цінності, які згодом засвоює вся нація.

Емансипація — звільнення від залежності, гніту; скасування обмежень, упередженого ставлення тощо. Емансипація жінок насамперед передбачала надання їм рівних прав із чоловіками в суспільному, трудовому й сімейному житті.

Етнос — об'єднання людей, що мають спільне походження, культуру, мову, історію, традиції та звичаї; має власну самосвідомість і назву.

Ідеологія — система уявлень, ідей, поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали окремих людей, соціальних верств, націй, суспільства, політичних партій та інших суб'єктів політичного життя.

Імперія — велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав і народів, які примусово включені до єдиної системи політичного, економічного, соціального та культурного взаємозв'язків.

Імпорт — ввезення до країни товарів, цінних паперів, капіталу.

Індустріалізація — процес створення великого або просто машинного виробництва в усіх галузях народного господарства, насамперед у промисловості.

Індустріальне суспільство — суспільство, у якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості (як основи й провідного сектору економіки) та відповідних соціальних і політичних структур.

Інтелігенція — робітники розумової праці, які мають спеціальні знання в різних галузях науки та культури (інженери, лікарі, вчителі, науковці тощо); формується із представників різних станів.

Капітал — гроші, які підприємці вкладують у розвиток свого виробництва з метою отримання прибутку.

Маніфест — урочисте письмове звернення вищої влади до населення; письмове звернення суспільних організацій, політичних партій до суспільства або його окремих верств і груп із викладом своїх поглядів, програм, пропозицій та рішень.

Мануфактура — форма промислового виробництва, що характеризується поділом праці між найманими працівниками та використанням ручної праці; передувала виникненню фабрик і заводів.

Менталітет — притаманний кожному народу спільний спосіб відчувати, мислити, поводитися.

Модернізація — оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, перероблення відповідно до сучасних вимог.

Монархія — форма державного правління, за якої державна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи — голови держави, найчастіше спадкоємного правителя, монарха. Розрізняють необмежену (абсолютну) монархію та обмежену (конституційну), за якої влада обмежується парламентом.

Наймані працівники — суспільна верства, яка, не маючи інших засобів до існування, крім власної праці, працює на власника, що володіє основними засобами виробництва.

Національне відродження — процеси, пов'язані з пробудженням національної свідомості бездержавних народів Європи; за своїм змістом і формою було фактично націотворенням; набуло поширення в XIX ст.

Національно-визвольний рух — боротьба народів за національну незалежність, економічну самостійність, духовне визволення та соціальний прогрес.

Нація — група людей, які мають спільні звичаї, почуття соціальної однорідності тощо. Найхарактерніші ознаки: єдина спільна мова або близькі говірки, спільна релігія, традиції та історія, більш-менш компактне територіальне розташування.

Опозиція — протистояння одних поглядів іншим.

Партія — політична організація, що виражає та захищає інтереси тієї або іншої суспільної верстви, групи й керує її політичною діяльністю.

Промислова революція (переворот) — процес у розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактурного до машинного виробництва.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки та сприяння розвитку власної промисловості й торгівлі.

Реалізм — одна з основних властивостей мистецтва та літератури, яка полягає у прагненні правдивого об'єктивного відображення й відтворення дійсності у формах, що їй відповідають; у вужчому розумінні — течія в мистецтві, що протистояла модернізму та авангардизму.

Революція (соціальна) — докорінні зміни в розвитку яких-небудь явищ природи, суспільства, способі виробництва, науці.

Реформа — поступове перетворення, поліпшення будь-чого.

Ринок — економічна категорія, яка відображає відносини стихійного регулювання виробництва на підставі вільних цін та прибутки в масштабі світового господарства (світовий зовнішній ринок), країни (національний, внутрішній ринок), регіону (місцевий ринок); відносини, що складаються між товаровиробниками та покупцями з приводу купівлі-продажу, органічний зв'язок між виробництвом і споживанням.

Самодержавство — монархічна форма правління в Московській державі та Російській імперії в XVI — на початку XX ст., побудована на відносинах підданства та необмеженої одноосібної влади.

Сервітут — установлена законом або звичаєм правом можливість користуватися (частково або спільно) чужою власністю. На правах сервітутів на українських землях селяни разом із поміщиками користувалися лісами, пасовищами, луками тощо.

Суспільно-політичний рух — своєрідна форма виявлення політичної активності людських мас; спільна діяльність, об'єднання людей, що відрізняються своїми ідейними засадами, цілями та способами їх досягнення, кількістю, роллю в політичному житті, мірою відповідності потребам суспільного прогресу тощо.

Товарне виробництво — форма виробництва, за якої продукти виробляються для продажу.

Традиція — звичаї, порядки, правила поведінки, що склалися історично та передаються з покоління в покоління.

Фабрика — промислове підприємство, що ґрунтується на використанні системи машин; форма великого машинного виробництва.

Федерація — форма державного устрою; союз держав, що складається з державних утворень, які мають обмежений суверенітет.

Цензура — система державного нагляду за пресою та іншими засобами масової інформації.

Цивілізація — спільність людей, яка впродовж часу (зародження, розвиток, загибель або перетворення) має окрему територію, стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності та ідеали, ментальність.

Шовінізм — крайня форма націоналізму, пропагування національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам усіх інших націй.

Основні події

1798 р. — видання в Петербурзі трьох частин «Енеїди» І. Котляревського

1805 р. — відкриття Харківського університету

1806—1812 рр. — російсько-турецька війна

1812 р. — російсько-французька війна

1813—1835 рр. — селянський рух на Поділлі під проводом У. Кармелюка

1816 р. — заснування в Перемишлі «Товариства галицьких греко-католицьких священиків для поширення просвіти і культури серед вірних»

1817—1819 рр. — діяльність масонських лож у Києві, Одесі, Житомирі, Полтаві, Кам'янці-Подільському

1819 р. — створення В. Лукашевичем у Полтаві таємного «Малоросійського товариства»

1821 р. — утворення в Тульчині таємного «Південного товариства»

1825 р, грудень — 1826 р., січень — повстання Чернігівського полку в Наддніпрянській Україні

1828—1829 рр. — російсько-турецька війна

1830—1831 рр. — польське визвольне повстання на Правобережній Україні

1833 р. — створення у Львові гуртка «Руська трійця»

1834 р. — заснування Київського університету

1836 р. — видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністровая»

1840 р. — видання в Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка

1843 р. — створення серії офортів «Живописна Україна» Т. Шевченком

1843—1844 рр. — селянські виступи під проводом Л. Кобилиці в Буковині

1846—1847 рр. — діяльність Кирило-Мефодіївського братства

1848—1851 рр. — діяльність у Галичині Головної руської ради

1848 р. — скасування панщини в Галичині та Буковині

1848 р., червень — перший слов'янський конгрес у Празі

1848—1849 рр. — селянське повстання в Буковині під проводом Л. Кобилиці

1853—1856 рр. — Східна (Кримська) війна

1855 р. — «Київська козаччина»

1856 р. — похід «У Таврію за волею»

1861 р., лютий — царський Маніфест про скасування кріпосного права в Росії

1861 р. — створення в Києві «Української громади»

1861—1862 рр. — видання в Петербурзі журналу «Основа»

1863 р. — Валуєвський циркуляр

1863—1864 рр. — польське повстання

1865 р. — заснування в Одесі Новоросійського університету

1865 р. — відкриття першої на українських землях залізниці Одеса — Балта

1867 р. — перетворення Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську монархію

1868 р. — створення у Львові товариства «Просвіта»

1873—1876 рр. — діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства

1875 р. — відкриття університету в Чернівцях

1876 р. — Емський указ

1882 р. — створення в Єлисаветграді першої української професійної театральної трупи

1882 р. — вихід друком першого номеру часопису «Київська старовина»

1890 р. — утворення Русько-української радикальної партії (РУРП) — першої української політичної партії

1891 р. — виникнення таємного товариства «Братство тарасівців»

1895 р. — уперше до програми української політичної партії було введено положення про прагнення незалежної Української держави

1898 р. — створення Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО)

1899 р. — створення в Галичині Української національно-демократичної (УНДП) та Української соціал-демократичної (УСДП) партій

1900 р. — заснування Революційної української партії (РУП)

1902 р. — утворення Української народної партії (УНП)

1902 р. — масові селянські виступи в Галичині

1903 р. — відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві

1904 р. — утворення Української демократичної партії

1904 р. — утворення Української радикальної партії

1905 р. — утворення Української демократично-радикальної партії

1905—1907 рр. — Перша російська революція

1905 р. — перейменування РУП на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)

1905 р., листопад — вихід друком першої україномовної газети «Хлібороб»

1906—1911 рр. — Столипінська аграрна реформа

1908 р. — утворення Товариства українських поступовців (ТУП)

1914 р. — укладення українсько-польської угоди. Прийняття Галицьким сеймом законопроекту про реформу крайового статуту

Передмова.....	3
§ 1. Вступ до історії України кінця XVIII — початку XX ст.	4
Розділ I. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	
§ 2. Наддніпрянська Україна у складі Російської імперії	8
§ 3. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин цієї доби	14
§ 4. Соціально-економічний розвиток	21
§ 5—6. Початок українського національного відродження	30
§ 7. Російський та польський визвольні рухи. Соціальні протести	38
Практичне заняття. Програмові документи Кирило-Мефодіївського братства. Т. Шевченко та український національний рух	48
Узагальнення знань за розділом I	49
Розділ II. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	
§ 8. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії	50
§ 9. Початок українського національного відродження	59
§ 10—11. Європейська революція 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях	63
Практичне заняття. Альманах «Русалка Дністровая».	
Галицько-руська матиця	71
Узагальнення знань за розділом II	72
Розділ III. Культура України кінця XVIII — першої половини XIX ст.	
§ 12—13. Культура України. Розвиток освіти, науки та літератури	73
§ 14. Культура України. Розвиток театру, музики, образотворчого мистецтва та архітектури	80
Практичне заняття. Повсякденне життя	86
Наш край наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	94
Узагальнення знань за розділом III	95
Розділ IV. Українські землі у складі Російської імперії в другій половині XIX ст.	
§ 15. Наддніпрянська Україна в системі тогочасних міжнародних відносин	96
§ 16—17. Ліквідація кріпацтва та реформи 60—70-х рр. XX ст.	101
§ 18. Особливості модернізації промисловості та сільського господарства	110
§ 19. Місто і село: життя в пореформену добу	118
§ 20. Український національний рух наприкінці 50-х — у 60-х рр. XIX ст.	126
§ 21—22. Український національний рух наприкінці 60-х — у 90-х рр. XIX ст.	133
§ 23. Національне відродження кримських татар. Соціал-демократичний та земський рухи	144
Практичне заняття. Культурницький етап національного відродження на українських землях у складі Російської імперії: суспільні виклики	149
Узагальнення знань за розділом IV	150

Розділ V.	Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст.	
§ 24—25.	Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.	151
§ 26—27.	Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях у 60—90-ті рр. XIX ст.	159
§ 28.	Радикальний рух у Галичині. Особливості суспільно-політичного життя в Буковині та Закарпатті в другій половині XIX ст.	169
	Практичне заняття. Особливості культурницького та політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях	178
	Наш край у другій половині XIX ст.	178
	Узагальнення знань за розділом V	179
Розділ VI.	Українські землі у складі Російської імперії на початку XX ст.	
§ 29.	Соціально-економічний розвиток українських земель	180
§ 30.	Суспільно-політичне життя в Наддніпрянській Україні	188
§ 31—32.	Події революції 1905—1907 рр. на українських землях	194
§ 33.	Наддніпрянська Україна в 1907—1914 рр.	203
	Практичне заняття. Ідеї автономії та самостійності в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини	210
	Узагальнення знань за розділом VI.....	211
Розділ VII.	Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії на початку XX ст.	
§ 34.	Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель на початку XX ст.	212
§ 35—36.	Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях на початку XX ст.	215
	Практичне заняття. Вплив греко-католицької церкви на піднесення національної свідомості населення західноукраїнських земель	223
	Узагальнення знань за розділом VII	224
Розділ VIII.	Культура України в середині XIX — на початку XX ст.	
§ 37—38.	Розвиток освіти й науки	225
§ 39.	Українська література, театр, музика в другій половині XIX — на початку XX ст.	233
§ 40.	Українське образотворче мистецтво та архітектура в другій половині XIX — на початку XX ст.	238
	Практичне заняття. Традиції та побут української сім'ї	243
	Наш край на початку XX ст.	246
	Узагальнення знань за розділом VIII	247
	Узагальнення за курсом історії України кінця XVIII — початку XX ст.	248
	Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою	249
	Основні терміни та поняття	251
	Основні події	253

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчаль- ний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

**«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ІСТОРІЇ»**
підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*
Редактор *С. С. Павлюченко*
Технічний редактор *А. В. Плisko*
Художник *О. С. Юхтман*
Художнє оформлення *В. І. Труфен*
Коректор *Н. В. Красна*

В оформленні підручника використані зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 23.06.2017. Формат 84×108/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 26,88. Обл.-вид. арк. 34,94.
Тираж 4469 прим. Зам. №237-06.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua
Тел. (057) 701-11-22, тел./факс (057) 719-58-67.

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5340 від 15.05.2017.
Тел. +38(057)703-12-21. E-mail: sale@triada.kharkov.ua